Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2024

(CDLX) 460

NATIONALSEMINAR
ON

Women Empowerment: Opportunities and Challenges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.N.N.Gaikwad
Principal
Sau.R.N.D.Arts,
Commerce & Science College,
Bhadgaon,Dist.Jalgaon

Editors
Prof. Dr. S.D. Bhaise
Dr. B.S. Bhalerao
Dr. C. S. Patil
Dr. S.N. Hadoltikar
Dr. G.D. Chaudhari

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com* Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February, -2024

ISSUE No - (CDLX) 460-B

Women Empowerment: Opportunities and Challenges

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Executive-Editor
Dr.N.N.Gaikwad
Principal,
Editors
Prof. Dr. S.D. Bhaise, Dr. B.S. Bhalerao
Dr. C. S. Patil, Dr. S.N. Hadoltikar, Dr. G.D. Chaudhari

**Sau.R.N.D.Arts,
Commerce & Science College, Bhadgaon,Dist.Jalgaon**

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© **All rights reserved with the authors & publisher**

॥ अंतरी पेटवू ज्ञानज्योत ॥

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Umavinagar, Jalgaon - 425 001 (Maharashtra) INDIA

(formerly North Maharashtra University, Jalgaon)

1990 'A' Grade NAAC Re-Accredited (4th Cycle)

Prof. Vijay L. Maheshwari
M.Sc., Ph.D.
VICE-CHANCELLOR

Message

I am happy to know that, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon is organizing one-day Interdisciplinary National Seminar on 'Women Empowerment : Opportunities and Challenges' on 17th February, 2024 and will also be publishing research papers in ISSN level souvenir.

Women empowerment consists of variety of measures, such as access to education, healthcare, employment, discrimination and challenging gender stereotypes. Women empowerment is essential to reduce the issues of poverty and inequality in society. Women are more likely to be able to earn an income and support themselves and their families when empowered. They are also more likely to be involved in decision-making processes which can lead to better outcomes for the society and they will certainly create more equitable and ethical society and in turn, nation.

I wish the National Seminar a grand success.

13/2/24

(Prof. Vijay L. Maheshwari)
Vice Chancellor

Ph.: (O) +91- 257 - 2258401, 2258402 (R) +91- 257 - 2258404
Fax:(O) +91- 257 - 2258403 E-mail : vco@nmu.ac.in Web : www.nmu.ac.in

KBCNMU

पाचोरा तालुका सहकारी शिक्षण संस्था मर्या.पाचोरा जि.जळगांव

PACHORA TALUKA CO-OP EDUCATION SOCIETY LTD.

Pachora Dist.Jalgaon pin-424201 Tel. No.-02596-240077

PTC

Public Trust Reg. No.E-55

Nanasaheb shri	Dadasaheb Adv.	Nanasaheb Shri.
SANJAY ONKAR WAGH	M.S.DESHMUKH	V.T.JOSHI
CHAIRMAN	HON.SECRETARY	VICE CHAIRMAN

Dear Participants and Distinguished Guests,

It is with great pleasure and anticipation that I extend a warm welcome to each of you to our National Seminar on "Women Empowerment: Opportunities and Challenges"on 17th February 2024. Women's empowerment stands as a cornerstone of societal progress and development. It is not merely a concept but a lived reality that shapes the fabric of our communities, economies, and cultures. In recognizing both the opportunities and challenges inherent in this journey towards empowerment, we embark upon a collective endeavor to foster inclusivity, equality, and dignity for all.This seminar serves as a pivotal platform for dialogue, reflection, and action. Through insightful discussions, shared experiences, and collaborative efforts, we seek to illuminate the pathways towards a more equitable and just society where every woman is empowered to realize her full potential.

I extend my deepest gratitude to the organizers, speakers, and participants for their dedication and enthusiasm in making this seminar a reality. May our deliberations inspire innovative solutions, forge meaningful connections, and catalyze positive change in our communities and beyond.The souvenir of the seminar would play an important role in passing relevant information among the students, teachers, researchers and planners.

I wish the seminar a great success.

Hon'ble Nanasaheb Sanjay OnkarWagh
Chairman
Pachora Taluka Cooperative Education Society,
Pachora, Dist.-Jalgaon, Maharashtra State

Pachora Taluka Co-operative Education Society's
SAU. RAJANITAI NANASAHEB DESHMUKH
ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE,
BHADGAON DIST- JALGAON 424105 (M.S.)
पाचोरा तालुका सहकारी शिक्षण संस्थेचे
सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
भडगाव, जि.जळगाव ४२४१०५(महा.)
www.srndcollege.org.in
bhadgaoncollege@yahoo.com
Phone No. (02596)213364
bhadgaoncollegeasc@gmail.com
Hon'ble. Nanasaheb S.O.Wagh
Chairman
ISO 9001:2015
Dr. N.N.Gaikwad (M.A. Ph.D.)
Principal

Date: 17/02/2024

Principal Desk

Warm greeting to each one of you. I heartily welcome to all researchers, participants, Professors and eminent personality in the Interdisciplinary National Seminar organized by our Department of Humanities and Commerce, Sau. RajanitaiNanasahebDeshmukh Arts, Commerce and Science College Bhadgaon, Jalgaon. Our college is established in 1979, the college aims to provide higher education opportunities to the Taluka's poor students with its arts, commerce, and science faculties running well. The college development is under the guidance of Honorable President BhausahebDilipOnkarWagh and Honorable Chairman NanasahebSanjay OnkarWagh, Hon'ble Honorary Secretory Adv. Dadasaheb Mahesh Deshmukh, Vice Chairman Hon'ble V. T. Joshi and Hon'ble member of PTC's.

We organizethis interdisciplinary National Seminar on "Women empowerment: opportunities and challenges" on Saturday, 17 February 2024. The participation of renowned research will certainly inspire the delegates in their work depend the teacher and scholar from the various field. The seminar with such a relevant theme would provide an opportunity to scholars, teachers, and Research students, to charm out idea for Women empowerment.The souvenir of the seminar would play an important role in passing relevant information among the students, teachers, researchers and planners.I wish the seminar a great success.

Dr. NanaN. Gaikawad
Principal
SauRajanitaiNanasahebDeshmukh
Arts, Commerce and Science College
Bhadgaon Dist.- Jalgaon, Maharashtra

Editorial

We are delighted to extend our warmest welcome to all esteemed participants, scholars, and delegates to the National Seminar on "Women Empowerment: Opportunities and Challenges" organized by the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) and the Department of Humanities and Commerce at Sau. RajanitaiNanasahebDeshmukh Arts, Commerce & Science College, Bhadgaon, Dist. Jalgaon.Scheduled for Saturday, 17th February 2024, this seminar promises to be a platform of profound insight and discourse on a topic of paramount importance in today's socio-economic landscape. As we delve into the complexities surrounding women's empowerment, we anticipate engaging discussions, innovative ideas, and critical analyses that will shape our understanding and actions towards fostering gender equality and inclusivity.

We are pleased to announce that the response to this seminar has been overwhelming, with the submission of over 100 research papers. This remarkable participation underscores the collective commitment towards advancing the discourse on women's empowerment and signifies the diverse perspectives and experiences that will enrich our deliberations.Throughout the seminar, we aim to explore the multifaceted dimensions of women's empowerment, addressing both the opportunities that exist and the challenges that hinder progress. By fostering collaboration and knowledge-sharing, we aspire to chart a path towards creating a more equitable and just society where every woman has the opportunity to thrive and contribute meaningfully to her community and beyond.

We extend our heartfelt gratitude to all the participants, researchers, and organizers who have contributed to making this event a reality. Your dedication and enthusiasm reflect our shared commitment to promoting gender equality and social justice.We look forward to an enlightening and productive seminar, where ideas are exchanged, perspectives are broadened, and meaningful connections are forged. Together, let us embark on this journey towards a future where women's empowerment is not just a goal but a lived reality for all.

Dr. B. S. Bhalerao
Convener

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

\- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Women Empowerment And Sustainable Development- An Anlysis **Dr.Shwetha S P , Prof: Dr: M R Ranganatha**	1
2	Work-Life Balance of Women Teachers in Arts, Commerce and Science Senior Colleges **Mrs. Chavan Aruna Rameshsing**	6
3	A Study Of Women Empowerment Through Entrepreneurship **Mr. Yogesh B. Puri**	8
4	Role of Microfinance in Women Empowerment in India **Dr. B. B. Rajemane**	12
5	A Study on Women Empowerment in India **Prof. Dr. Jawale Dnyaneshwar Vinayakrao ,Prof.Dr.Varsha Vinayakrao Jawale, Shobha Devidas Bhosle**	17
6	A case study of socio-economic condition of women agricultural laborers in Bhadgaon Taluka District Jalgaon (Maharashtra). **Dr. B. S. Bhalerao**	21
7	महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने **डॉ. सीमा भास्कर सैंदाणे**	25
8	महिला सक्षमीकरणात शिक्षणाचे महत्व (जळगाव जिल्हा विशेष संदर्भ) **प्रा. सुनीता अरविंद जगताप**	31
9	महिला सक्षमीकरण व नवआधुनिक काळातील महिलांच्या सामाजिक समस्या **डॉ. दिपक प्रकाश महाजन**	35
10	महानुभाव संप्रदाय आणि स्त्री स्वातंत्र्य **डॉ. वासुदेव एस. वले , श्री. अधिकराव महारु पाटील**	29
11	महिला सबलीकरण आणि बचत गट (संदर्भ :जळगाव शहर) **डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे , डॉ. सचिन भास्कर कुंभार**	44
12	स्वातंत्र्य पूर्व आणि स्वतंत्र स्त्री वादी साहित्य आढावा **प्रो. वंदना विनायक बडगे**	51
13	आर्थिक साक्षरताद्वारे महिला सक्षमीकरण **प्रा.डॉ.सतिश हरलाल पारधी**	55
14	पंचवार्षिक योजना व महिला सक्षमीकरण **श्रीमती मनीषा शांताराम नगराळे, डॉ. प्रशांत रामदास बोबडे**	58
15	आर्थिक विकास आणि महिला सबलीकरण **मयुरी सुरेश टवाळे , प्रा.डॉ.पी.आर.बोबडे**	64
16	महिला सशक्तिकरण: संधी आणि आव्हाने **श्री. रामराव विठ्ठल पाटील , प्रा.डॉ.अर्चना पुंडलिकराव भोसले**	67
17	महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने **प्रा. यशोदा बापूराव लबडे**	73
18	भारतातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास	79

	रोहिणी भिमराव सुर्यवंशी , डॉ.बाळू श्रावण भालेराव	
19	भारतीय स्वातंत्र्य लढयात स्त्रियांचे योगदान **प्रा.डॉ.सुनिल भालेराव पाटील**	84
20	महिला सक्षमीकरणात बचत गटाची भुमिका **शुभांगी संजय सोनवणे**	89
21	वित्तीय समावेशकता- सर्वसमावेशक विकासाची गरज **देवानंद काशिनाथ मंडवधरे**	92
22	विषय आदिवासी महिला आणि त्यांचा सामाजिक आर्थिक क्षेत्रातील विकास **प्रा. डॉ. सी. एस. पाटिल**	96
23	होळकर घराण्यातील काही कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या कार्याचा सबअल्टर्न अन्वयार्थ **डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर**	99
24	भारतातील स्वातंत्रता पूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे कार्य - स्त्री सबलीकरणवादी दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया**	103
25	महिला उद्योजकता विकासासाठी शासन पुरस्कृत योजनांचा अभ्यास **प्रा. मंगल लक्ष्मण बैनाडे**	110
26	महिला सक्षमीकरण संकल्पना व सद्यस्थिती **डॉ. अलका अनिल मानकर**	114
27	महिला सबलीकरण : संधी आणि आव्हाने **श्री. जगदिश विनायक आगळे ,मा. प्रा.डॉ. प्रशांत रामदास बोबडे**	118
28	महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. हर्षवर्धन दामोदर जाधव , श्री सुनील रमेश सपकाळे**	123
29	इको-टूरिझम विकास आणि उष्ण झर्याच्या पाण्याची औषधी गुणवत्ता: उनपदेव (जळगाव) चा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. संजय भैसे , डॉ. देवेंद्र मस्की , मोहनदास महाजन**	130
30	भारतातील महिला उद्योजिकांचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदानातून झालेले महिला सक्षमीकरण **प्रा.डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी**	134
31	सर्वप्रथम महिला असा बहुमान प्राप्त असलेल्या शास्त्रज्ञ महिलांचा अभ्यास **डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड**	138
32	ग्रामीण महिला सशक्तीकरण धोरणांचा अभ्यास **प्रा. डॉ. आर. पी. पाटील ,प्रा.डॉ. जनार्दन जानजी देवरे**	141
33	ग्रामीण महिला सक्षमीकरण : 'उमेद' अभियान **प्रा.अश्विनी राजेंद्र पाटील**	144
34	महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने **डॉ. प्रा. संतोष मेंढेकर**	148
35	पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग व प्रेसिंग कामगारांचा शैक्षणिक स्तर व आर्थिक विकास **डॉ.मानसिंग हरचंदसिंग राजपूत,डॉ.देवेंद्र अनंतरामजी मस्की**	152

36	भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकांची भूमिका **प्रविण सुभाष देसले ,डॉ.बी.एस. भालेराव**	156
37	प्रज्ञा लोखंडे यांचे साहित्यातील दलित स्त्री आणि स्त्रीवादी जाणीवा **प्रा.ज्योती सुकदेव नन्नवरे**	158
38	निर्मला पुतूल के काव्य में नारीवाद ('अपने घर की तलाश' काव्य के संदर्भ में) **डॉ.क्रान्ति वासुदेव सोनवणे**	165
39	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सौ.सरस्वतीबाई धनाजी चौधरी यांचा सहभाग **प्रा.डॉ. इंदिरा अशोक लोखंडे , प्रा. वंदना मार्तंड पाटील**	166

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

Women Empowerment And Sustainable Development- An Anlysis

***Dr: Shwetha S P**
Assistant Professor, Dayananda Sagar Group of Institutions, Bengaluru
****Prof: Dr: M R Ranganatha**
Director, Smart Academy Bengaluru

Abstract:
In former days, for Women there were 3 Ks- Kitchen, Kids, Knitting, then came 3 Ps-Powder, Papad, Pickles and now at present there are 4 Es- Electricity, Electronics, Energy, Engineering. Indian women had undergone a long way and are becoming increasingly visible and successful in all spheres and have shifted from kitchen to higher level of professional activities. Today's women are taking more and more professional and technical degrees to cope up with market need and are flourishing as de signers, interior decorators, exporters, publishers, garment manufacturers and still exploring new avenues of economic participation. It is perhaps for these reasons that Government Bodies, NGO's, Social Scientists, Researchers and International Agencies have started showing interest in the issues related to entrepreneurship among women in India.

1. INTRDOCUTION:

Women's participation in the economy is essential for sustainable economic development, gender equality, and poverty alleviation. It is estimated that India could boost its GDP by USD 0.7 trillion by bringing 68 million more women into India's workforce by 2025. The World Bank reports that India could increase GDP growth by 1.5% points by including 50% of the women in the workforce. However, India's female labor force participation rate (FLFPR) declined from 32% in 2005 to 19% in 2021, 27% points less than the global average. This steady decline in FLFPR is attributed to many factors including increased enrollment of girls in higher education, declining child labour, structural shift from agriculture sector post 2005. Further, decline in animal husbandry in rural areas; fall in international demand for products of labor-intensive industries, disproportionate burden of unpaid care work and lack of employment opportunities. Women's economic contribution in India accounts for 17% of the GDP, which is less than half the global average. COVID-19 exacerbated the situation when women lost livelihoods and employment, income from the business decreased, and the burden of unpaid care increased. Against this backdrop, India has further stepped up its policy efforts to improve the business environment and create more income and jobs. India improved its position and stood 62nd in the World Bank's last ease of doing business ranking in 2019. India is now the third largest start up ecosystem in the world. There is increased attention to accelerating women led technology start-up's and women's enrollment in STEM. The All India Survey on Higher Education Report (2020) indicates an increase in women's enrollment in Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) as a field of study. Evidence

Suggests that businesses with at least one female founder have a more inclusive work culture, employ 3x more women than men and generate 10% more cumulative revenue. However, entrepreneurship by women in India has stagnated. Women own only 20% of all enterprises in India. 82% of these women-led enterprises are micro units, run as sole proprietorships, while most are concentrated in the informal sector. About 6.36 million enterprises of the total 8.05 million are in livestock, manufacturing, and retail trade. Studies suggest that available data over-represents true entrepreneurship among women—10% to 30% of enterprises registered as women-owned are often not run by women. In terms of technology based startups also categorized under MSME's, RBI survey of 1,246 startups finds 5.9 per cent of the participating startups were founded by only females in comparison to 55.5% founded by only male founders. Only 38.6% had both male and female as co-founders.

2. REVIEW OF LITERATURE

Women entrepreneurship development is an essential part of human resource development. The development of women entrepreneurship is very low in India, especially in the rural areas. Entrepreneurship amongst women has been a recent concern. Women have become aware of their existence their rights and their work situation. However, women of middle class are not too eager to alter their role in fear of social backlash. The progress is more visible among upper class families in

urban cities. This paper focuses on women entrepreneur and sustainable development. Any understanding of Indian women, of their identity, and especially of their role taking and breaking new paths, will be incomplete without a walk down the corridors of Indian history where women have lived and internalized various role models. The paper talks about the status of women entrepreneurs and the problems faced by them when they ventured out to carve their own niche in the competitive world of business environment. The development of women entrepreneurship has become an important aspect of our plan priorities. Several policies and programmes are being implemented for the development of women entrepreneurship in India. There is a need for changing the mindset towards women so as to give equal rights as enshrined in the constitution. The progress towards gender equality is slow and is partly due to the failure to attach money to policy commitments. In the words of former President of India Dr APJ Abdul Kalam "empowering women is a prerequisite for creating a good nation, when women are empowered, society with stability is assured. Empowerment of women is essential as their thoughts and their value systems lead to the development of a good family, good society and ultimately a good nation." When a woman is empowered it does not mean that another individual becomes powerless or is having less power. On the contrary, if a women is empowered her competencies towards decision- making will surely influence her family's behavior. This research identifies aspects of women's entrepreneurship where ecosystem need is felt. It further offers ways to balance government's efforts in favor of an ecosystem-based approach in order to promote women's entrepreneurship. An entrepreneur faces multiple socioeconomic challenges that limit their ability to use economic opportunities and benefit from them. These challenges worsen for female entrepreneurs. Evidence suggests that promoting women's entrepreneurship requires facilitating them through the most

Critical stages of their entrepreneurship journey and creating a robust entrepreneurial ecosystem that works equally well for women and men. We emphasize "ecosystems" here, as an isolated approach poses the risk of further declining economic opportunities for women. Entrepreneurial ecosystems are much like biological environments where different essential elements (regulatory, cultural, and economic in this case) interact with each other to form an optimal environment for talented individuals and innovative organizations to create value. The caveat here is optimal integration and support. Such an integrated system to promote opportunity-oriented entrepreneurship among women in high-value and high-growth sectors is urgently needed.

3. RESEARCH METHODOLOGY

For methodology, an extensive literature review of secondary data from various sources has been held as related to the stated objectives of the study as well as research study on internet survey basis.

4. OBJECTIVES OF THE RESEARCH

The main purpose or objective of study of women entrepreneurship is as follows

1. To Exhibit the encouraging and discouraging factors in an enterprise.
2. Identification and analysis of all the short comings encountered by women in setting and establishing an industrial enterprise.
3. To provide solutions to the various problems faced by the women entrepreneur group. This research is based on an analysis of 70 central government schemes spread across 15 ministries and 433 state schemes spread across 28 states. The desk review included analyzing information from annual reports of ministries, scheme websites, circulars, orders and relevant institutional reports. The research analyzed more than 1,800 websites to gather information on central schemes and state-specific schemes. This study intends to fill a critical knowledge gap by decoding the range of support the central and state governments have made available to entrepreneurs. It identifies gaps in design, communication, and availability of support across all six essential needs of entrepreneurs. This research will:

a. Outline the range of support available to entrepreneurs through central and state schemes
b. Understand which needs of the entrepreneurship ecosystem receive maximum, minimum, adequate, or no support from the government
c. How schemes target female entrepreneurs
d. Future directions to plug the gaps in scheme-based support to entrepreneurs

Table -1: Women's entrepreneurship landscape in India-2023:

Share of women-owned enterprises in all proprietary MSMEs15 and the states with the highest number

Classification of women-owned MSMEs

Category	Registered	Unregistered	Total	Total versus all women-owned businesses (percent)	Total versus all MSMEs (percent)
Micro	274,059	2,655,318	2,929,377	97.62	9.40
Small	40,722	30, 414	71,136	2.37	0.23
Medium	276	-	276	0.01	0.01
Total	315,057	2,685,732	3,000,789	100.00	10.25

Geographical distribution of women-owned MSMEs

Prevalence of women-owned businesses	State-wise Share (percent)	Number of states/ union territories (#)	States/union territories	Combined share (percent)
High	>10.00	4	Kerala, Karnataka, Tamil Nadu, West Bengal	51.9
Medium	5.00-10.00	2	Andhra Pradesh, Madhya Pradesh	11.5
Low	2.00-4.99	7	Rajasthan, Maharashtra, Punjab, Uttar Pradesh, Bihar, Gujarat, Odisha	26.7
Very Low	<1.99	20	Rest of India	9.9

of WMSME's:

Table-2: Share of MSMEs rural vs urban and gender gap in employment -2023

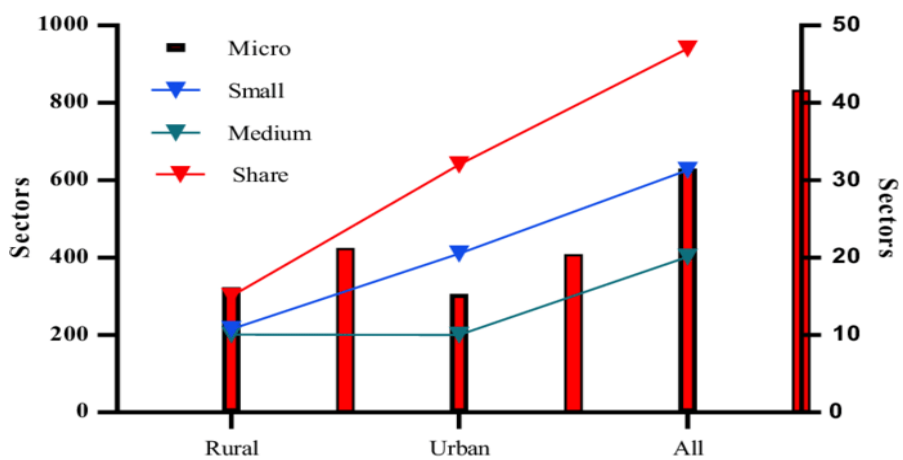

Table- 3: Share of women-owned MSMEs by size: 2022

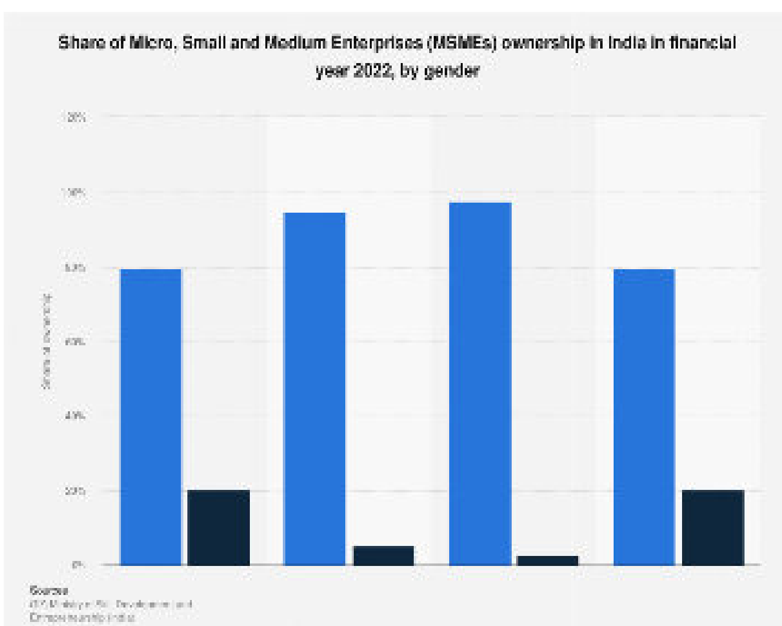

Table-4: Share of WMSME's in India

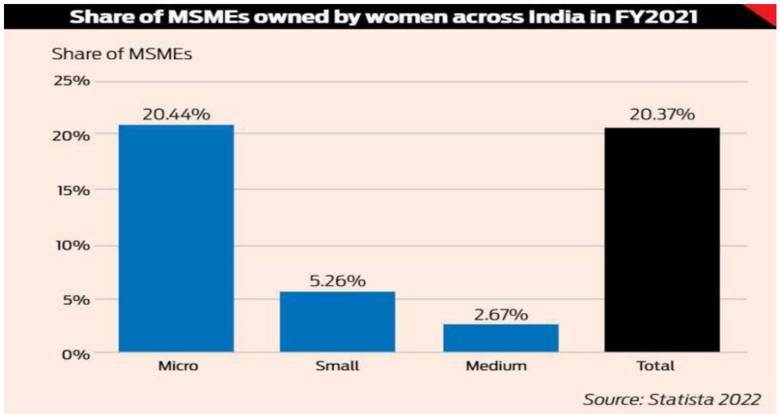

2021

ANALYSIS:

Development banks are uniquely poised to drive female entrepreneurship through market-making interventions. Besides central ministries and state governments, this research mapped the schemes of two key development finance institutions—SIDBI and NABARD. Both institutions have mandates to promote entrepreneurship in the MSME and agri and allied sectors, respectively. SIDBI and NABARD offer 52 schemes (40 SIDBI schemes and 12 NABARD schemes). Most of the total schemes—43 out of 52—directly target entrepreneurs and enterprises. Around 81% of SIDBI and NABARD schemes primarily support the access to finance ecosystem need. Both organizations also offer schemes that support other ecosystem-related needs. However, the focus on supporting other needs remains low, such as support to promote entrepreneurship, training or skilling, mentoring and networking, and access to business support services as a primary or secondary support domain under a scheme. Only 33% of the 52 schemes are accessible through the online mode. The remaining 67% of the schemes are available in offline mode.

6. RECOMMENDATIONS AND SUGGESTIONS

Schemes with online access could improve user experience if they:

1. Provide a continuum of support across entrepreneurship needs
2. Adopt a scheme lifecycle approach to make entrepreneurship schemes more effective
3. Enhance the UI, UX, ease of access, and use of information
4. Integrate multilingual content and use of voice, video, and regional languages to create awareness of schemes, their eligibility criteria, the process of access, and grievance resolution
5. Integrate with key government portals and platforms
6. Provide a checklist of supporting documents required
7. Specify the TAT for receiving the benefit
8. Provide alerts and SMS-based application tracking
9. Offer personalized user login and the option of storing user's documents and certificates
10. Display FAQs for all the available services and schemes
11. Offer options for feedback and suggestions for users to inform about desirable services or content
12. Enable easier last-mile access to all entrepreneurship schemes
13. Improve the targeting of female entrepreneurs in schemes, and the collection and reporting of gender-disaggregated data for schemes

On the basis of the aforesaid problems faced by women entrepreneurs and various other problems too, there is a provision of a number of Strategies for promoting women entrepreneurship to overcome these problems.

7. CONCLUSION-As per the report some 90 million workers in India will be looking for gainful nonfarm work opportunities between now and 2030, based on current demographics and possible transitions of workers out of agriculture. An additional 55 million women could enter the workforce by 2030 if their long-standing underrepresentation is at least partially corrected. Promoting women's entrepreneurship is a powerful vehicle that can speed up India's journey to becoming a $5 trillion economy. However, this needs unlocking the bottlenecks that impede their entrepreneurship journey

taking a comprehensive ecosystem view. This research demonstrates that the first step starts with ensuring greater and effective access to existing government allocated support for women entrepreneurs. Thus, Women have the potential and the determination to set up, uphold and supervise their own enterprises in a very systematic manner.

a. LIMITATIONS:

The data for the schemes have been collected from information publicly available on the official websites of the respective state department and other affiliated bodies.

b. This research recognizes that "ecosystem needs" also include supportive attitudes, policies and a much broader external environment. However, for the purpose of the research we have chosen to narrow down the focus on six critical needs of an entrepreneur

c. The schemes and scheme information used for the research are updated as of Dec, 2023.

d. Many ministries have separate schemes under autonomous corporations and bodies, which are not included in this paper.

References

1. Entrepreneurship Development – By S.S Khanka. S. Chand & Company Limited. (Ram Nagar, New Delhi-110055).
2. A Reflection of the Indian Women in Entrepreneurial World
3. www.iimahd.ernet.in/publications/data/2005-08-07indirap.pdf
4. www.oppapers.com ›Business & Economy Research Papers.
5. www.indianmba.com/Faculty_Column/FC1073/fc1073.html
6. www.academicjournals.org/ajbm/.../Witbooi%20and%20Ukpere.pdf
7. www.asiaentrepreneurshipjournal.com/AJESVolIIIss1Malar

Work-Life Balance of Women Teachers in Arts, Commerce and Science Senior Colleges

Mrs. Chavan Aruna Rameshsing
(Research Student) Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhaji Nagar

Introduction

Work-life balance describes the relationship between work and the personal commitments in one's life, and the manner in which they impact one another. Good work-Life balance is an essential factor in teacher effectiveness and satisfaction, which in turn supports pupil learning. It can help to recruit and retain better and motivated teachers by giving them greater control of their work lives and stronger sense of ownership. In today's context the essentiality of work-life balance strategies is indispensable for every class of employees. The human resource management function has to plan continuously and execute such policies which enable their employees to balance their personal and professional life. This is inevitable to enhance productivity, retention and increase employee satisfaction, which can lead to enhanced employee commitment.

Work life balance is ―The right balance of work & personal activities through proper schedule an equal number of hours for each of your activities by plan & priority. It is broad concept including proper prioritizing between career & ambition on one hand & pleasure, leisure family & spiritual development on the others. Work life balance is a state of equilibrium in which the demands on both a person's job & personal life are equal. When a woman achieves a successful work life balance, she has job satisfaction and become highly committed & productive and succeeds in her career. When she fails to balance her work & personal life she is unable set her priorities. As a result, she withdraws from her work due to simple reasons like taking care of her children, aged in laws & parents and other family pressure‗s. With the advancement in technology & education, there has been a little change in Indian men too. Both the partners need to schedule their working hours & personal hours so that they lead a personally & professionally healthy life. Work life balance for teaching professional has become one of the greatest challenges in today‗s world. College teacher‗s work not only demands their time in the institution but also extend to the home so as to get prepared for the following day. They need to spend extra hours every day to be effective & productive in their profession.

Work–life balance for teaching professional has become one of the greatest challenges in today‗s world. Teachers work load not only demand their time in the institution but also extend to their home so as to get prepared for the following day, apart from maintaining student records and attending to various institution related functional requirements. Teachers need to spend extra hours every day to be effective and productive in their profession so that they could reach higher levels and face the challenging atmosphere. Moreover, teachers not only look forward towards teaching, but need to also focus on soft skills and life skills so that they not only produce good professionals but also develop good citizens. This paper aims to investigate the relationship of work life Balance, Imbalance, Depression, Psychological stress on the basis of various factors.

Keywords: Work-life Balance, Work/life, Women Academician, Imbalance, Depression, Psychological stress.

Statement of the Problem

The study aims at examining the dimensions of work-life balance like family and personal life, work life, balancing time, monetary benefits, work-life balance provisions, and socio economic factors. This empirical study is directed towards Women Teachers in Arts, Commerce and Science Colleges. It measures how socio economic status of women teachers is linked with work-life balance.

Need and Importance of the present study

Women are now capable of taking any job as efficiently as men, inspite of the various problems faced by them in balancing work-life. There are no exceptions for teachers. Even though other sectors provides equal income, perks, conveyance and self-supporting activities to women, educational institution has its weaker side in performance motivation. Education creates a social change, the researcher's personal interest motivated to carry out this present study. In order to gain deeper insight on the problems faced by women teachers with regard to family and personal life, work-life, balancing

time, monetary benefits, work-life balance provisions and socio economic factors the present study is under taken. An effort has been made to explore the role of women college teachers at the National and International level.

Objectives of the study

1.To highlight the elements of work life balance that cause job satisfaction, Institutional commitment and family commitment of women teachers.
2.To suggest strategies to maintain a healthy work life balance.
3.To find out the strategies followed by the Respondents to maintain Work Life Balance.

Scope of the study

The present study Work-Life balance of Women in Arts, Commerce and Science Colleges will help to analyze the objectives, goals and the perception of the management and respondents attitude towards work-life balance to a great extent. The study will help the planners and teachers to adopt suitable measures to improve the Work-Life Balance and to enhance their career advancement prospects among teachers. The state has a glorious history relating to work environment. Globalization, has resulted in change in the attitude of workers particularly in the Education sector. The present study provides suggestions for the Educational Institutions in maintaining proper work environment, congenial atmosphere to teachers and work-life balance strategies.

Conclusion

- Educational institutions should address the work life balance related issues and problems of their staff, especially women and take a holistic approach to design and implement policies to support women teachers to manage their work life balance effectively.
- Work environment plays a big role in causing burnout to teachers which has a negative impact on the work life balance of teachers. Hard work and commitment also increases productivity in work and well being of women teachers.
- The higher education gives recognition and reputation to the teachers in the society, simultaneously also brings negative attitude among pears.
- Working women undergo severe stress as they try to balance their domestic life and professional life. Hence family support encouragement is essential for working women to promote better work life balance. Personal and professional life is interdependent and interconnected. Women teachers are striving to improve the life of both their family members and students.

References

Acharya, Bennett (1983) - “Women and the Subsistence Sector: Economic Participation and Household decision making in Nepal” , journal of social science.

Agarwal and Deepti (2001) - "Empowerment, Concepts and Clarity", Social Welfare, p.10-11family and work”, The American journal of family therapy, vol 31, no 2, pg 107-124

Andrea Menefree Singh and Anita Kelles Viitanen (1987) -Invisible Hands Women in home based production.

Andrew Dulta and Manjeesh K. Singhm (2004) – Balancing the work and life of your employees, HRM Review, February, p. 130 – 134

A Study Of Women Empowerment Through Entrepreneurship

Mr. Yogesh B. Puri
Assistant Professor and Head Department of Commerce SSMM College, Pachora, Dist.-Jalgaon

Abstract: Women's empowerment and entrepreneurship have garnered increasing attention worldwide due to their potential to drive economic growth, promote gender equality, and foster social development. This study examines the relationship between entrepreneurship and women's empowerment, looking at how entrepreneurship might help advance gender equality and provide women more economic, social, and political clout. It explores a range of issues influencing women's entrepreneurship, the difficulties they encounter, and the legislative changes needed to create a supportive atmosphere for female entrepreneurs. This study emphasizes the value of funding women's entrepreneurship as a way to achieve sustainable development and inclusive economic prosperity, drawing on empirical data and case studies from various locations.

Keywords: Women's Empowerment and Entrepreneurship, Opportunities and Challenges

Introduction:

Economic, social, political, and psychological aspects are all included in women's empowerment. Economic empowerment entails having access to opportunities and resources, which makes it easier to engage in entrepreneurship and the formal economy. Social empowerment improves women's standing and agency in communities by challenging discriminatory conventions. Women's involvement in governance and decision-making is increased through political empowerment, which removes obstacles to political engagement. By fostering resilience and self-worth, psychological empowerment helps women break through internalized limitations to their full potential. When combined, these factors provide women the power to manage resources, make wise decisions in life, and affect societal change—all of which promote gender equality and inclusive development.

Defining Women's Empowerment:

Women's empowerment refers to the process of enhancing women's ability to make strategic life choices and control resources, thereby gaining access to opportunities and influencing social change. It encompasses various dimensions, including economic, social, political, and psychological empowerment.

1. **Economic Empowerment:** Economic empowerment involves increasing women's access to and control over economic resources, including income, assets, and employment opportunities. It enables women to participate in the formal economy, start businesses, and pursue entrepreneurial ventures, thereby achieving financial independence and contributing to household and community development.
2. **Social Empowerment:** Social empowerment focuses on enhancing women's status, dignity, and agency within their families, communities, and societies. It involves challenging discriminatory norms, stereotypes, and practices that limit women's rights and opportunities. Socially empowered women have the confidence and autonomy to voice their opinions, participate in decision-making processes, and advocate for gender equality.
3. **Political Empowerment**: Political empowerment entails increasing women's participation and representation in political processes, governance structures, and decision-making bodies. It involves removing barriers to women's political participation, such as legal restrictions, gender biases, and socio-cultural norms. Politically empowered women hold leadership positions, shape public policies, and champion women's rights and interests at local, national, and international levels.
4. **Psychological Empowerment**: Psychological empowerment focuses on enhancing women's self-esteem, self-confidence, and sense of agency to pursue their goals and aspirations. It involves overcoming internalized barriers, such as self-doubt, fear of failure, and societal expectations, that inhibit women's full potential. Psychologically empowered women have a positive self-image, believe in their capabilities, and are resilient in the face of challenges.

Women's empowerment and entrepreneurship intersect at the nexus of economic, social, and political empowerment, enabling women to harness their potential, pursue entrepreneurial endeavors, and contribute to sustainable development and inclusive growth. By addressing barriers and promoting supportive policies, societies can unlock the transformative power of women's entrepreneurship to advance gender equality and empower women across all spheres of life.

The linkages between women's empowerment and entrepreneurship are multifaceted and mutually reinforcing, as each concept contributes to the advancement of the other. Understanding these linkages is crucial for fostering an enabling environment that promotes women's participation in entrepreneurial activities and accelerates progress towards gender equality. The following are key linkages between women's empowerment and entrepreneurship:

1. Economic Empowerment through Entrepreneurship:

- Entrepreneurship serves as a pathway for women to achieve economic empowerment by creating opportunities for income generation, wealth accumulation, and financial independence.
- Through entrepreneurship, women can overcome economic barriers, such as limited access to formal employment, discriminatory wage practices, and gender-based poverty.
- By starting and scaling businesses, women can increase their household income, contribute to poverty reduction, and enhance the economic well-being of their families and communities.
- Economic empowerment gained through entrepreneurship enables women to invest in education, health care, and other essential services for themselves and their families, thereby breaking the cycle of intergenerational poverty.

2. Social Empowerment through Entrepreneurship:

- Entrepreneurship enhances women's social empowerment by challenging gender norms, stereotypes, and discriminatory practices that restrict their roles and opportunities within society.
- Successful women entrepreneurs serve as role models and change agents, inspiring other women and girls to pursue their entrepreneurial aspirations and challenge traditional gender roles.
- Women entrepreneurs often engage in community development initiatives, philanthropy, and social entrepreneurship ventures that address social issues, empower marginalized groups, and promote social inclusion and cohesion.
- By participating in entrepreneurial networks, mentorship programs, and peer support groups, women gain access to social capital, networks, and resources that facilitate their personal and professional growth.

3. Political Empowerment through Entrepreneurship:

- Entrepreneurship can catalyze women's political empowerment by providing them with economic resources, leadership skills, and social influence to participate in political processes and decision-making.
- Women entrepreneurs often leverage their economic power and social networks to advocate for policy reforms, gender-sensitive legislation, and women's rights agendas that promote gender equality and women's empowerment.
- Entrepreneurial ventures led by women contribute to diversifying the economy, creating employment opportunities, and fostering inclusive economic growth, which are essential for building inclusive and gender-responsive governance structures.
- Increased representation of women entrepreneurs in leadership positions, corporate boards, and business associations enhances their visibility, voice, and influence in shaping economic policies, investment priorities, and business strategies.

4. Psychological Empowerment through Entrepreneurship:

- Entrepreneurship fosters women's psychological empowerment by boosting their self-confidence, self-efficacy, and sense of agency to pursue their entrepreneurial goals and overcome challenges.
- Successful entrepreneurial experiences build resilience, perseverance, and problem-solving skills, empowering women to navigate complex business environments, overcome barriers, and seize opportunities.
- Entrepreneurship offers women a platform for creativity, innovation, and self-expression, allowing them to pursue their passions, talents, and interests in fulfilling and meaningful ways.
- By overcoming gender biases, stereotypes, and discrimination in entrepreneurial settings, women reaffirm their value, capabilities, and contributions to economic development and social progress.

Women's empowerment and entrepreneurship are interlinked processes that reinforce each other and contribute to sustainable development, inclusive growth, and gender equality. Fostering an enabling ecosystem that supports women's entrepreneurial endeavors is essential for unlocking their full potential, promoting their empowerment across all dimensions, and building more resilient, equitable, and prosperous societies. Women's entrepreneurship presents significant opportunities for economic growth, innovation, and social progress. However, it also comes with various challenges that can

impede women's ability to start, manage, and grow successful businesses. Understanding both the opportunities and challenges is essential for creating an enabling environment that promotes women's entrepreneurship and maximizes its potential contribution to sustainable development. Below are the opportunities and challenges associated with women's entrepreneurship:

Opportunities:

1. **Economic Growth:** Women's entrepreneurship can drive economic growth by fostering innovation, creating jobs, and stimulating investment in new industries and markets. Women-owned businesses contribute to diversifying the economy, enhancing productivity, and promoting competitiveness, thereby fueling overall economic development.
2. **Innovation and Creativity:** Women entrepreneurs bring diverse perspectives, experiences, and skills to the entrepreneurial ecosystem, leading to innovation and creativity in product development, marketing strategies, and business models. Women's unique insights and problem-solving approaches can result in the creation of products and services that address unmet market needs and cater to underserved customer segments.
3. **Market Opportunities:** Women entrepreneurs have access to untapped market opportunities, including products and services tailored to women consumers, niche markets, and emerging sectors such as sustainable fashion, health and wellness, and technology-enabled solutions. Women-owned businesses can capitalize on the growing demand for socially responsible and environmentally sustainable products, tapping into consumer preferences for ethical and purpose-driven brands.
4. **Social Impact:** Women's entrepreneurship has the potential to generate positive social impact by empowering women economically, promoting gender equality, and addressing social and environmental challenges. Women entrepreneurs often prioritize social responsibility, community engagement, and philanthropy, contributing to poverty alleviation, education, healthcare, and environmental conservation efforts.

Challenges:

1. **Access to Finance**: Women entrepreneurs face challenges in accessing finance and investment capital due to systemic barriers, including limited collateral, credit history, and financial literacy, as well as gender bias and discrimination in financial institutions. Women-owned businesses receive a disproportionately small share of venture capital funding, bank loans, and other sources of financing compared to male-owned businesses, constraining their growth and expansion opportunities.
2. **Limited Access to Markets and Networks**: Women entrepreneurs encounter barriers to accessing markets, networks, and distribution channels, which are critical for reaching customers, suppliers, and business partners. Gender-based discrimination and exclusionary practices in business networks, trade associations, and supply chains can hinder women's ability to establish strategic partnerships, secure contracts, and participate in value chains.
3. **Socio-Cultural Barriers and Stereotypes:** Women face socio-cultural barriers and stereotypes that undermine their credibility, confidence, and legitimacy as entrepreneurs, perpetuating gender bias, and discrimination in the entrepreneurial ecosystem. Societal expectations regarding women's roles and responsibilities, family obligations, and cultural norms around entrepreneurship can discourage women from pursuing entrepreneurial careers or taking risks in business ventures.
4. **Work-Life Balance and Caregiving Responsibilities**: Women entrepreneurs often experience challenges in balancing their business responsibilities with caregiving duties, household chores, and family obligations, leading to work-life conflicts and stress. Limited access to affordable childcare, parental leave, and support services exacerbates the burden of caregiving on women entrepreneurs, hindering their ability to fully commit to their businesses and pursue growth opportunities.

Diverse endeavors, such as business, social, sustainable, and cultural entrepreneurship, are all included in the category of entrepreneurship. Business entrepreneurship entails for-profit company creation and management, market opportunity identification, and growth. In addition to addressing environmental and social challenges, social entrepreneurship strives for financial sustainability. For long-term sustainability, sustainable entrepreneurship incorporates environmental stewardship into business operations. Cultural entrepreneurship is the use of cultural heritage to promote diversity and create economic benefit. Women can develop businesses across various dimensions thanks to the intersection of entrepreneurship and women's empowerment. Societies have the potential to leverage women's entrepreneurship for inclusive development and gender equality by removing obstacles and promoting policies that encourage it.

Conclusion:

To address challenges and capitalize on opportunities in women's entrepreneurship, collaborative efforts among policymakers, business leaders, and civil society are essential. Implementing targeted strategies like improving financial access, promoting gender-inclusive policies, and challenging stereotypes can unlock women entrepreneurs' potential for economic and social advancement. While women's entrepreneurship offers avenues for growth and innovation, it faces hurdles hindering business success. Recognizing these aspects is crucial for fostering an environment conducive to women's entrepreneurial endeavors, maximizing their contribution to sustainable development. Women's empowerment and entrepreneurship are interconnected processes, reinforcing each other to drive inclusive growth and gender equality. Cultivating a supportive ecosystem for women's entrepreneurship is imperative to empower women across various dimensions, fostering resilient and prosperous societies. Understanding the intertwined nature of women's empowerment and entrepreneurship is vital for promoting women's participation in business activities and advancing gender equality. Economic empowerment grants women access to resources and opportunities, facilitating entrepreneurship and formal economy engagement. Social empowerment challenges discriminatory norms, enhancing women's agency within communities. Political empowerment increases women's involvement in governance, removing barriers to political engagement. Psychological empowerment fosters resilience and self-worth, enabling women to overcome internalized limitations and drive societal change. Collectively, these dimensions empower women to manage resources, make informed decisions, and promote inclusive development, ultimately advancing gender equality.

References:

1. Dr. Dasarati Bhuyan " Empowerment of Indian Women: A challenge of 21st Century" Orissa Review, 2006 [12].
2. Vinze, Medha Dubashi (1987) "Women Empowerment of Indian : A Socio Economic study of Delhi" Mittal Publications, Delhi..
3. Dhruba Hazarika "Women Empowerment in India : a Brief Discussion" International Journal of Educational Planning & Administration. Volume 1, Number 3 (2011)
4. Pankaj Kumar Baro1 & Rahul Sarania "Employment and Educational Status: Challenges of Women Empowerment in India" , A Peer-Reviewed Indexed International Journal of Humanities & Social Science.
5. Goswami, L. (2013). Education for Women Empowerment. ABHIBYAKTI: Annual Journal, 1, 17-18.
6. Baruah, B. (2013). Role of Electronic Media in Empowering Rural Women Education of N.E. India. ABHIBYAKTI: Annual Journal, 1, 23-26.
7. Kadam, R. N. (2012). Empowerment of Women in India- An Attempt to Fill the Gender Gap. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(6), 11-13.

"Role of Microfinance in Women Empowerment in India"

Dr. B. B. Rajemane
, Assistant Professor and HOD, Department of Commerce Vaishnavi Mahavidyalaya, Wadwani, Dist. Beed (MS) India. Contact: 8237102665,email: bbraje20@gmail.com

Abstract: Microfinance emerges as a catalyst for women's empowerment in India, creating a sustainable pathway for their economic and social advancement. Recognizing its multi-dimensional impact is crucial for designing effective policies and programs aimed at fostering inclusive and gender-equitable development. The aim of this study is to know relationship between micro finance and women empowerment. The study has investigated the effectiveness of microfinance on the occupational structure, economic and social status of rural and urban women in the India, through microfinance, business activities are done by women, which increase self-reliance, self-confidence, and social prestige among women. Along with this, the domestic savings tendency in women also leads to economic prosperity and additional employment. Therefore, microfinance institutions have an important role in the economic and social status and business structure of rural women entrepreneurs. These financial institutions work to empower women by connecting them through bank linkage programmes and self-help groups, which are important for the economic and social development of the country. This study is based on secondary sources of data and a descriptive nature which describes.

Keywords: Microfinance**,** Self-Help Groups (SHGs), Women Empowerment, Bank Linkage Programmes.

Introduction

Microfinance has emerged as a powerful tool in promoting women empowerment, particularly in developing countries like India. The term "microfinance" refers to the provision of financial services, such as small loans, savings, and insurance, to low-income individuals who lack access to traditional banking. In the context of women empowerment, microfinance plays a crucial role in addressing economic disparities, fostering entrepreneurship, and enhancing the overall socio-economic status of women. The empowerment of women is a multifaceted concept that encompasses economic, social, and political dimensions. Economic empowerment, in particular, is vital for achieving gender equality and promoting women's rights. Microfinance institutions (MFIs) have been instrumental in facilitating financial inclusion for women, breaking the barriers that restrict their access to formal financial services.

Microfinance initiatives provide women with the financial resources needed to start or expand small businesses, which, in turn, contributes to poverty alleviation and economic growth. Women are often the primary beneficiaries of microfinance programs, as they tend to invest a significant portion of their income in their families, including health, education, and nutrition. Additionally, microfinance promotes financial literacy and entrepreneurship skills among women, enabling them to make informed financial decisions and manage their businesses effectively. This empowerment at the grassroots level has a ripple effect, leading to improved living standards, increased self-confidence, and greater participation in community and household decision-making processes. Despite the positive impact of microfinance, challenges exist, such as ensuring sustainable practices, addressing cultural barriers, and adapting to the diverse needs of women in different regions. However, ongoing research and collaborative efforts between governments, non-governmental organizations, and microfinance institutions continue to refine and expand the role of microfinance in promoting women empowerment in India and beyond.

Microfinance deals with micro savings, micro loan and credit, and livelihood. Its continuous growth has resulted in the overall economic, social, and cultural empowerment of the women of India. The microfinance institution provides finance to the villagers for personal consumption, production or activities, business, etc. The microfinance system is recognised all over the world as a strong developmental foundation for alleviating women's poverty. Microfinance institutions have expanded and developed in the country since the 1980s. The work of empowering rural women socially and economically and taking them on the path of complete development is done by these institutions. Women's empowerment is a multidimensional social process that helps people gain control over their lives.

The National Policy for Women's Empowerment 2001 is a policy for women. The objectives of the National Policy for Women's Empowerment include women's participation in the social, economic, and political life of the nation and equal access to decision-making. Women from rural backgrounds are also playing an important role in elevating Indian women on the global stage. Several financial schemes exist for women's empowerment in India; microfinance is one of them. It is one of those financial schemes that aims to help those people who are not able to get loans from banks or other financial institutions. Empowering women is one of the objectives of microfinance. Microfinance is the important practise of extending small collateral-free loans or financial assistance primarily to develop areas that do not have access to credit. The main objective of this research is to evaluate the great effects of microfinance programs, which mainly include full access to microcredit and then also savings groups. Thus, it helps with women's empowerment.

Review of Literature

Ankita Sharma (2012)[5] examined that the impact of NGO-SHG Bank Linkage program among the 226 microfinance beneficiaries from 60 Self Help Group (SHG's) of District Udhampur of J&K state. The results revealed that microfinance has a positive impact on building social and human capital through the increase of intangible assets like Self- respect, Self-esteem, Self-confidence, trust and positive attitude change. M.B, D., and D. S. (2010)[6] considered that the subject of micro-finance as a significant emerging trend in the present scenario for the empowerment of women. Microfinance programs are promoted as an important strategy for women's empowerment. This includes the dimension of motivation aspiration, overcoming the fear of authority, confidence on once abilities, independence in the use of resources in households and contribution in decision making in the households. P. Balamurugan and A. Selvaraj (2014)[7] stated that the levels of poverty are high and hence Self-Help Groups movement occupies a significant agenda in the poverty reduction and empowerment of poor women. Micro-finance is an essential institutional device for providing small credit to the rural people to alleviate poverty. Pal Goyal and Goel (2015)[8] conducted that in four Districts of Haryana State to judge the socioeconomic empowerment based on the analysis conducted on the responses. The author explains empowerment as a multi-dimensional socio-economic process that helps people gain control over their own lives. Pillai (2015)[9] focuses on the role pled by microfinance through numerous gender development strategies as it has a direct link to poverty alleviation and women empowerment. Prajapati and Patel (2015)[10] noticed that there is a positive relationship between access to microfinance facility and increase in the social status of women. Microfinance activity plays a vital role in the socio-economic empowerment of the women.

Ranjula and Fan (2009)[11] strongly indicated that in their study that SHG members are empowered by participating in microfinance program. This study acknowledges that despite bottlenecks, microfinance is capable of graduating the poor and helping them to scale up to a better living; and playing significantly positive role in upgrading women's empowerment.

Statement of the Problem

Women have been oppressed culturally, socially, economically, and politically. They are exploited at home, in the family, in society, and in the country. In the multi-racial and multicultural society that exists in India, this type of exploitation takes many forms. The crux of the problem is that they have many responsibilities on their shoulders, but they are not given enough participation or decision-making power in the family or elsewhere. Women can attain such power if their economic status, cultural status, and social status improve. This type of overall improvement can be done by self-help groups. Joining self-help groups can help women gain greater control over resources such as material rights, intellectual resources such as knowledge, information, ideas, and decision-making at home, in the community, in society, and in the nation.

Objectives of the Study

1. To study of women empowerment through microfinance
2. To evaluate the empowerment status of women with the help of micro finance.
3. To know the change in social status of women due to micro finance.

Methodology

. The present study is based on secondary sources of data and a descriptive nature which describes. Secondary data has collected from research journals, published data, books, magazines, research studies and other relevant documents, various reports and websites etc.

Role of Microfinance Empowers Women in India

Women play an important role in agricultural production in many developing regions, mainly by contributing to crop processing. But, labor is completely non-monetized and complements rather than equates to human labor. Furthermore, women who lack marketable education and skills and who also have high fertility rates show that they are fully preoccupied with those children. In addition, land and many other traditional assets are usually passed on to sons without salary or savings. As far as microfinance services are concerned, these include savings, credit, insurance, remittance, loans, housing and money. These services enable women to participate in various activities which work great to reduce their patriarchal control over those properties. Thus, it promotes both economic progress and gender equality.

The main objective of microcredit is to allow women to access financial assistance without any collateral or even any income proof. They can get microcredit in many sizes. You need to choose the right option for you based on your needs. Women can avail the facility of repaying the loan in different installments like daily, weekly or monthly instalments. Most importantly, this type of financial assistance is offered at a nominal interest rate, especially when you compare it with formal institutions including banks. Microfinance works effectively in empowering women by increasing their courage and self-esteem and lets you take advantage of forming various networks with other women in your community. It also improves their decision making ability at home.

Women are popular as reliable borrowers as compared to men as they have higher loan repayment rates. If we talk about men, they can misuse this type of financial assistance to indulge in gambling, drinking, and many more. On the other hand, women obtain loans and invest their money in various economic activities. It helps them to get more income for their children. This helps them to get economic benefits in the form of higher consumption rate, better nutrition, wealth accumulation and more enrollment in various schools. We all are aware that women empowerment is something that is directly related to the economic development of any region.

This shows that many microfinance institutions (MFIs) view financial assistance like microfinance as a holistic strategic tool to involve women in the development process. Though this type of financial assistance is available in the name of women, many studies have already proved the fact that a loan has good control over the spouse. This indicates that women can never misuse their loan amount for any wrong purpose.

Furthermore, as many women generally fall outside of stereotypical gender roles, they may be at higher risk for domestic violence. This is because men often seek to reaffirm their position of power.

Furthermore, there are many critics of microfinance who have stated that many microfinance institutions are known for high recovery strategies. They sometimes also confiscate the property of the borrowers. Besides, they also push the defaulter women into poverty. To fully appreciate the impact of microfinance on women in many developing countries, the actual concept of women's empowerment is something that needs to be defined operationally. Women empowerment is something that can be classified as the increased ability of women to make choices in their lives in a relationship where it was generally defined for them. It improves their decision-making abilities and thus helps them to actively contribute to their well-being.

If we learn about two possible ways to fully assess the true impact of microfinance on empowering women. We can also find many process-based impact studies which suggest that empowerment is a completely dynamic process that can only be determined with the help of many indirect factors which include managerial control over microcredit, accounting knowledge, inter-Household Expenses Control and many more.

In addition, you will also find a number of indicators that measure health, literacy, nutrition, contraception, labor force participation, asset ownership, and more. If we talk about multiple outcome-based evaluations, these are some that use direct indicators that also include evaluation of various social networks and a great belief about life outcomes. It is important to note that this can alter the actual structures of gender inequality, particularly within the household and community as well. It is also important to note that there are several factors: the availability of time series data, the heterogeneity of women, and the multi-dimensional nature of empowerment that lead to conflicting evidence and the great impact of microfinance and empowering women as well.

Microfinance has played a significant role in empowering women in India by providing them with financial services, promoting entrepreneurship, and contributing to economic development.

Self-Help Groups (SHGs): Self-Help Groups are community-based microfinance organizations where women come together to save money, access credit, and support each other in income-generating activities.
Bharatiya Mahila Bank (BMB): BMB was the first women-centric public sector bank in India, offering a range of financial products and services to empower women economically.
MUDRA Yojana: Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY) focuses on providing collateral-free loans to micro and small enterprises, including those run by women.
Rashtriya Mahila Kosh (RMK): RMK is a national credit fund for women that provides microfinance services to promote and strengthen income-generating activities of poor women.
National Rural Livelihoods Mission (NRLM): NRLM aims to reduce poverty by enabling rural women to access formal financial services, develop skills, and engage in income-generating activities.
Sustainable Development Goals (SDGs): Various microfinance initiatives in India align with SDG 5 (Gender Equality) by focusing on empowering women economically and socially.
Bandhan Bank: Bandhan Bank started as a microfinance institution and has continued to focus on financial inclusion, especially for women entrepreneurs.

Microfinance schemes play a crucial role in promoting women empowerment in India by providing financial resources, fostering entrepreneurship, and enhancing economic independence. In a country where a significant portion of the population faces financial constraints, especially women in rural and marginalized communities, microfinance has emerged as a powerful tool to address these challenges.

One of the key aspects of microfinance is its focus on providing small loans to individuals who lack access to traditional banking services. In India, numerous microfinance institutions (MFIs) and self-help groups (SHGs) have been established to cater specifically to women. These schemes aim to break the cycle of poverty by empowering women to start and expand their small businesses, thereby contributing to economic growth at the grassroots level. One prominent example is the Pradhan Mantri Mudra Yojana (PMMY), launched by the Indian government to provide financial support to small businesses. Under this scheme, women entrepreneurs can avail loans up to a certain limit without collateral, fostering a supportive environment for them to kickstart their ventures. Additionally, the scheme encourages financial institutions to extend credit to women entrepreneurs, promoting inclusivity in the formal financial sector.

Self-help groups (SHGs) also play a pivotal role in microfinance initiatives for women empowerment. These groups bring women together to pool their resources and create a collective fund. Members can then borrow from this fund to invest in various income-generating activities. The National Rural Livelihoods Mission (NRLM) has been instrumental in promoting SHGs across rural India. By providing financial literacy and skill development training, NRLM empowers women to manage their finances efficiently and run successful businesses.

Furthermore, microfinance schemes focus on capacity building and skill development for women. Training programs cover a range of topics, including financial management, entrepreneurship skills, and market linkages. These initiatives not only equip women with the necessary skills to manage their businesses effectively but also enhance their confidence and decision-making abilities. While microfinance has made significant strides in empowering women, challenges persist. Interest rates charged by some microfinance institutions can be relatively high, impacting the overall profitability of women-led businesses. Moreover, there is a need for continued efforts to ensure that these schemes reach the most marginalized communities, especially in remote rural areas.

Conclusion

From above discussion it is conclude microfinance is play vital role in women empowerment. When it comes to improving the lives of women and helping them invest their money in the right way. Women can easily avail microfinance loan support and start their business venture to change their lives forever and increased the abilities in women and improved their socio economic condition. Microfinance has helped the women to cope up with the problem of unemployment. Thus microfinance in India represents an innovative approach towards the development of the SHGs members. There is a strong desire to eliminate poverty by providing self-employment opportunities for poor women through the use of microfinance. The microfinance movement has absorbed all these programmes positively and benefited to the women. The microfinance has been successful in empowering women through various activities.

Also it is conclude that microfinance schemes have become a driving force in women empowerment in India. By providing financial access, promoting entrepreneurship, and offering skill development opportunities, these initiatives contribute to breaking the cycle of poverty and fostering inclusive economic growth. However, addressing challenges such as high-interest rates and reaching remote communities remains crucial for the sustained success of microfinance in empowering women across the country.

References

1. Kabeer, N. (2005). Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third Millennium Development Goal 1. Gender & Development, 13(1), 13-24.
2. Duflo, E., & Banerjee, A. (2019). Good Economics for Hard Times. PublicAffairs.
3. Mayoux, L. (1998). Microfinance and the empowerment of women: A review of the key issues. Social Finance Unit, Department for International Development, UK.
4. Hashemi, S. M., Schuler, S. R., & Riley, A. P. (1996). Rural credit programs and women's empowerment in Bangladesh. World Development, 24(4), 635-653.
5. Anil Premchand Sarode (2015) "Empowerment And Skill Development Through Self Help Groups In Raver Taluka" Indian Streams Research Journal, Vol. 5, Issue-5, Pp 1-11
6. M.B, D., and D. S. (2010). "Women Empowerment and Micro Finance: Case Study from Kerala." Munich Personal Repec Archive, Pp 1-11.
7. Balamurugan, P., and Selvaraj, D. (2014). "Micro Finance And Poverty Alleviation: An Analysis With Shgs Contribution" International Journal For Research In Management And Pharmacy Vol. 3, Issue 1, (Ijrmp)
8. Pal Goyal, V., & Goel, M. (2015). Socio-Economic Empowerment Through Microfinance In Haryana. The Microfinance Review Journal Of The Centre For Microfinance Research. Vol.3 No.1, Pp 114-127.
9. Pillai, D. T. (2015). Self-Help Groups And Women Empowerment (An Empirical Study Done For Mulshi Taluka In Pune District Of Maharashtra). Indian Journal Of Applied Research Volume : 5, Issue : 3, Pp 224-228
10. Prajapati, K. P., & Patel, N. R. (2015). Social Impacts Of Micro-Finance On Women Self Help Group Members: An Empirical Study Of North Gujarat (India). IIMS Journal Of Management Science Vol. 6, No. 3, Pp 259-266
11. Ranjula Bali Swain and fan Yang Wallentin (2009). Does Micro Finance Empower Women Evidence from Self-helf groups in India. International Review of Applied Economics, 23 (5), Pp 541-556.
12. Pallavi S. Kusugal (2020) Women Empowerment through Self-Help Groups: An Empirical Study in Haveri District of Karnataka, Empyreal publishing House, page(s) 93-98.
13. Shylendra H.S, (January 2008), "Role of Self-help Groups", Yojana Vol-52.
14. Sonawane Ashalata Deoram (2011):"Economic Empowerment of women in Maharashtra through Self Help Group (A case study in Nasik District)", Pune University, Pune, Sept. 2011. Ph.D.Thesis.
15. National Rural Livelihoods Mission.

A Study on Women Empowerment in India

Prof. Dr. Jawale Dnyaneshwar Vinayakrao

Assistant Professor Department of Commerce Deogiri College,Chhatrapati Sambhaji nagar-431005(MH) E-Mail.:-dntaneshwar.jawale289@gmail.com ,Mobil No:-09112671940

Co-Author

Prof.Dr.Varsha Vinayakrao Jawale

Shobha Devidas Bhosle

Abstract

Women play a very good role in the development of economy and society. Woman is the leader, planner of the family, the trainer, supplier of labour power and playing important role in the development of agriculture, industry and service sector. But status of women is so poor and incidence of poverty is more on woman only. Empowering women is the only solution for all the problems. If woman is educated and empowered her potential power can be utilized for the economic development. Empowerment aspect visualizes the full participation of people in the decision making process that shapes their lives. The goal of inclusive growth and human development cannot be achieved without the development and empowerment of women. This paper contains need, objectives, importance of women empowerment, role of women empowerment in India, Government schemes of women empowerment and conclusion.

Key words: Women, empowerment, education, confident, self respect

Introduction

Women constituted the key role in the arch of Indian society. No doubt the Rig Vedic Women in India enjoyed high status in society and their condition was good. Even the women were provided opportunity to attain high intellectual and spiritual standard. But from enjoying free and esteemed positions in the Rig-Vedic society, women started being discriminated since the Later-Vedic period in education and other rights and facilities. Indian society doubts that we are in the midst of a great revolution in the history of women. The voice of women is increasingly heard in Parliament, courts and in the streets. While women in the West had to fight for over a century to get some of their basic rights, like the right to vote, the Constitution of India has given women equal rights with men from the beginning

Review of Related Literature:

Panda, D. (2017) investigating on "Women Empowerment in India: Rational and Present state." He has found that women empowerment is not necessary fact for our country but it is a must for sustainable development of a nation. So let us start to empower women from now for our secure future. It is required to change the mindset of people in India for women. The man should feel that the world is moving towards equality and equity. Hence women empowerment with bring prosperity for the coming generation.

Shettar, R. M. (2015) in her article entitled "A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India" opined that empowerment of women could only be achieved if their economic and social status is improved. This could be possible only by adopting definite social and economic policies with a view of total development of women and to make them realize that they have the potential to be strong human beings. Globalization, liberalization and other socio-economic forces have given some respite to a large proportion of the population. However, there are still quite a few areas where women empowerment in India is largely lacking.

Khatri, R. (2016) in her article entitled "The Role of Education towards Women Empowerment in India" focuses on the impact of literacy and education on empowerment of women as well as the suggestion to improve the changes that need to be considered for women empowerment and economic development.

Suresh, P. & Sivakumar, T. (2017) published their article entitled "Women Empowerment in India- A Changing Scenario." They observed that empowerment of women is essentially the process of up liftmen of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence.

Objectives of the Study:

The study has following objectives:

1 To study of aspects of Women Empowerment.

2 To study the Government Schemes for Women Empowerment.

3 To offer useful suggestions in the light of Findings.

Methodology of the Study:

The researchers here collected data from different secondary sources like books, magazines, journals, various government organizations, website etc.

Aspects of Empowerment

Women employees are assessed on the basis of ten important aspects related to empowerment. As the qualitative aspects related to the women employees are not directly measured.

The empowerment of women employees is considering all the aspects to compare different categories of employees on a common scale. The various aspects of women empowerment are:

- Ability to acquire skills
- Access to information sources
- Self confidence
- Ownership of assets
- Freedom to spend own income
- Recognition of ability
- Decision making
- Freedom in mobility
- Freedom in social involvement
- Ability to make positive changes

1. Characteristics of Women Empowerment

Women empowerment possesses certain characteristics. They are the following:

1. Women empowerment enables a greater degree of self-confidence and a sense of independence among women.
2. Women empowerment is a process of acquiring power for women in order to understand her rights and to perform her responsibilities towards oneself and others in a most effective way.
3. Women empowerment enables women to organise themselves to increase their self- reliance.
4. Women empowerment provides greater autonomy to women.
5. Women empowerment means women's control over material assets, intellectual resources and ideology.
6. Women empowerment abolishes all gender-based discriminations in all institutions and structures of society.
7. Women empowerment means participation of women in policy and decision making process at domestic and public levels.
8. Empowerment of women enables women to realise their full identity and powers in all spheres of life.
9. Empowerment also means equal status to women.
10. Women empowerment occurs within sociological, psychological, political, cultural, familial and economic spheres and at various levels such as individual, group and community.
11. Women empowerment is a process of creating awareness and capacity building.

Women Empowerment in India

Empowerment of women would mean equipping women to be economically independent, self-reliant, have positive esteem to enable them to face any difficult situation and they should be able to participate in development activities. For the beneficiaries of the women, the government has been adopted different schemes and programs i.e. the National Credit Fund for Women (1993), Food and Nutrition Board (FNB), Information and Mass Education (IMF) etc.

The most positive development last few years has been the growing involvement of women in the Panchayati Raj institutions. There are many elected women representatives at the village council level. Women are also involving in human development issues of child rearing, education, health, and gender parity. Many of them have gone into the making and marketing of a range of cottage products-pickles, tailoring, embroidery etc. The economic empowerment of women is being regarded these days as a sine-quo-non of progress for a country; hence, the issue of economic

empowerment of women is of paramount importance to political thinkers, social thinkers and reformers.

1. Women Rights in India

The guideline of equivalence status of women is cherished in the Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles. The constitution provides equity to women, yet in addition enables the State to make provisions of positive discrimination in favour of women. Some of the significant articles are as per the following

- Equality before law[Article 14]
- No Discrimination by state on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them[Article15(i)]
- Special provision by state in favour of Women and Children[Article 15(3)]
- Equality of opportunity in matters relating to employment [Article 16]
- Securing adequate means of livelihood for men and women equally [Article 39(a)]
- Equal pay for equal work[Article 39(d)]
- Promoting justice on basis of equal opportunity and to provide free legal aid[Article 39(A)] Renounce practices derogatory to women[Article 51(A)(e)]
- 1/3 reservation for women in panchayats[Article 243(D)] and in municipalities[Article 243(T)]
- Right to Property to Women[Article 300(a)]

1. Legislations

- Abolition of Sati Act,1829
- Special Marriage Act,1954
- Hindu Succession Act,1956
- Dowry Prohibition Act,1961
- Maternity Benefits Act, 1961
- Medical Termination of Pregnancy Act, 1971
- Domestic Violence Act,2005
- Sexual Harassment Bill, 2010

2. **Government Schemes for Women Empowerment**

3. The Government programmers for women development began as early as 1954 in India but the actual participation began only in 1974. At present, the Government of India has over 34 schemes for women operated by different department and ministries. Some of these are as follows;

Sr.No	Name of Schemes
1	Beti Bachao Beti Padhao scheme
2	Women helpline scheme
3	Working women hostel
4	Rastria Mahila Kosh (RMK)
5	Mahila Samridhi Yojana (MSY)
6	Indira Mahila Yojana (IMY)
7	Women Entrepreneur Development programme given top priority in
8	Mahila Samakhya being implemented in about 9000 villages.
9	Swayasjdha.
10	Support to training and Employment Programme of Women
11	Nari Shakti Puraskar
12	Mahila Police Volunteers
13	Indira Gandhi Matritva Sahyog Yojana
14	Swa Shakti Group.
15	Support to Training and Employment Programme for Women(STEP).
16	Swalamban.
17	Crèches/ Day care centre for the children of working and ailing mother.
18	Hostels for working women.
19	Swadhar
20	National Mission for Empowerment of Women.
21	Integrated Child Development Services (ICDS)

22	Rajiv Gandhi Scheme for Empowerment of Adolescence Girls (RGSEAG)
23	The Rajiv Gandhi National Crèche Scheme for Children of Working Mothers.
24	Integrated Child Protection scheme (ICPS)
25	Dhanalakahmi
26	Short Stay Homes.
27	Ujjawala Scheme

Importance of Women Empowerment

- A large number of women around the world are unemployed. The world economy suffers a lot because of unequal opportunity for women at work places.
- Women are equally competent
- Women are as talented as men
- Women empowerment helps to develop the society

Women empowerment helps women to stand on their own legs become independent

- It leads to decrease in domestic violence
- It helps women to get educated
- It helps women to know their rights and duties and it can stop corruption
- It helps to reduce poverty
- Women are increasingly participating the national development process

Suggestions

1. Awareness programmes need to be organized for creating awareness among women especially belonging to weaker sections about their rights.
2. The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroots problem. Hence, education for women has to be paid special attention.
3. Strict implementation of Programmes and Acts should be there to curb the mal-practices prevalent in the society.
4. Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided with proper wages and work at par with men so that their status can be elevated in the society.

Conclusion

Women empowerment refers to increasing the spiritual, political, social, educational, gender or economic strength of individuals and communities of women. Women's empowerment in India is heavily dependent on many different variables that include geographical location (urban / rural) educational status social status (caste and class) and age. Policies on Women's empowerment exist at the national, state and local (Panchayat) levels in many sectors, including health, education, economic opportunities, gender based violence and political participation. The Empowerment of Women has become one of the most important concerns of 21st century not only at national level but also at the international level. Government initiatives alone would not be sufficient to achieve this goal. Society must take initiative to create a climate in which there is no gender discrimination and women have full opportunities of self decision making and participating in social, political and economic life of the country with a sense of equality.

References

1.Malhotra Anju, Sidney Ruth Scheduler and Carol B' oender (2002) Measuring Women's Empowerment as a variable in
International Development., World Bank Social Development Group.
2.Government of India (2011) Human Development report -2011: Towards Social Inclusion, Oxford.
3.Sunita Kishor and Kamla Gupta (2009) Gender Equality and Women Empowerment in India, National Family Health Survey (NFHS-3) India – 2005-06.
4.Government of India (2010) Annual Report To The People on Employment, Ministry of Labor and Employment, New Delhi.
5.World Economic Forum (2012) The Global Gender Gap Report- 2012.
6.Femida Handy and Meenaz Kasam (2004) "Women Empowerment in Rural India".

A case study of socio-economic condition of women agricultural laborers in Bhadgaon Taluka District Jalgaon (Maharashtra).

Dr. B. S. Bhalerao
Head Department of Economics, Sau. Rajanitai Nanasaheb Deshmukh Arts, commerce and Science College Bhadgaon. Dist-Jalgaon.

Abstract: This research paper investigates the socio-economic conditions of women agricultural laborers in Bhadgaon Taluka, District Jalgaon, Maharashtra. The study aims to understand the challenges faced by female agricultural laborers, particularly focusing on wage differentials between male and female laborers. Through a sample size of 150 women agricultural laborers across 30 villages in Bhadgaon Taluka, primary and secondary data were collected and analyzed. The findings reveal that women agricultural laborers encounter various challenges, including low wages, seasonal employment, and dependency on loans. The study highlights the need for policy interventions to improve the economic and social status of women agricultural laborers.
Keywords: Women agricultural laborers, Socio-economic conditions, Wage differentials, Bhadgaon Taluka.

Introduction: Agriculture is the backbone of the Indian economy, and agricultural laborers play a vital role in its sustenance. However, the socio-economic conditions of agricultural laborers, especially women, remain a matter of concern. Despite being a significant workforce, women agricultural laborers often face disparities in wages and endure challenging working conditions. This research focuses on exploring the socio-economic status of women agricultural laborers in Bhadgaon Taluka, District Jalgaon, Maharashtra. The study aims to shed light on the specific problems faced by female agricultural laborers, such as wage differentials and barriers to employment.

Agriculture plays an important role in the Indian economy. There is a large number of agricultural laborers in Indian society. Social and economic progress of agricultural laborers is very necessary for agricultural development. Agricultural laborers are dispersed in rural areas because they lack bargaining power as they are not organized. Due to demand supply imbalance they always face low wage rates. Landless agricultural laborers mainly belong to Scheduled Castes and Backward Classes. According to National Rural Labor Commission 1991 in 1987-88 out of total 1084 lakh rural households 4.30 lakh families were agricultural labour. According to the Rural Labor Inquiry Committee conducted by the National Sample Survey, the total number of rural households was 13.7 crore out of which 4.14 crore population belonged to agricultural labor families. At present, the condition of agricultural laborers in rural areas is miserable. The number of agricultural labor families below the poverty line is almost 70 percent. Most of the agricultural laborers belong to tribal, dalit, nomads and other backward classes. Due to social restrictions imposed on them for years, their condition is still miserable. As the dominant caste in the villages owns large tracts of land and there is no other option of employment available, the agricultural laborers are completely dependent on such wealthy farmers. Most of the work in agriculture is seasonable. Generally, jobs are available in agriculture during the months of June to August and November to February. They have no option but to take loans from moneylenders, big farmers, brokers. So their condition has become worse. According to the Agricultural Labor Inquiry Committee 1999, agricultural laborers have only 222 days of work available in a year. Single cropping system exists in most areas due to lack of irrigation.

Definition of Agricultural Laborer:

1. Laborers who are employed in agriculture or agriculture related business.
2. Most of the agricultural laborers depend on agriculture and 50 percent of their income comes from the farm.

Aim and objectives of the study

1. To observe the problem face women agricultural labor.
2. To explore the wage differential between male agricultural labor and female agricultural labor.

Research methodology:

The research was conducted in Bhadgaon Taluka, District Jalgaon, Maharashtra, with a sample size of 150 women agricultural laborers from 30 villages. Random sampling was employed for data collection, which included both primary and secondary sources. Primary data were gathered through

surveys, while secondary data were obtained from governmental and statistical sources. The analysis focused on age distribution, educational status, religion, economic status, caste-wise distribution, and the wage difference between male and female agricultural laborers.

Profile of Jalgaon District:

According to 2011, Jalgaon had population of 4,229,917 of which male and female were 2,197,365 and 2,032,552 respectively. In 2001 census, Jalgaon had a population of 3,682,690 of which males were 1,905,493 and remaining 1,777,197 were females. Jalgaon District population constituted 3.76 percent of total Maharashtra population. In 2001 census, this figure for Jalgaon District was at 3.80 percent of Maharashtra population. In Bhagaon Taluka total number of villages in 63 but renewed 59. Bhadgaon Taluka based on edge of Girna River. Most popular such as a banana, cotton and sugarcane also.

Table 1. Agricultural Labor in rural area in Jalgaon District

Name of Taluka	Person	Male	Female
Chopda	72,983	38,254	34,729
Yawal	61,168	34,987	26,181
Raver	72,511	43,058	29,453
Muktainagar	43,405	24,169	19,236
Bodvad	20,424	11,443	8,981
Bhusawal	23,313	13,726	9,587
Jalgaon	51,453	29,659	21,794
Erandol	37,651	20,002	17,649
Dharangaon	36,257	19,045	17,212
Amalner	50,884	26,166	24,718
Parola	39,596	19,748	19,848
Bhadgaon	35,260	18,084	17,176
Chalisgaon	71,119	37,354	33,765
Pachora	60,422	31,287	29,135
Jamner	80,855	43,697	37,158

Source : Census Of India 2011, Maharashtra, District Census Handbook Jalgaon, Series-28, Part XII-B.

Table 2. Jalgaon district Population in Agricultural Workers

1991			2001			2011		
Total	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female
384211	246368	137843	731028	349173	381855	937174	496023	441151

Source : Jalgaon District Economic statistic department 2012.

These figures represent the total population of agricultural workers in Jalgaon district for the years 1991, 2001, and 2011, broken down by gender. Over the years, there has been an increase in the total population of agricultural workers, with fluctuations observed in the gender distribution. Further analysis can provide insights into the trends and dynamics of agricultural labor in the district over time.

Finding of Research:

Table 3.1 Age of Respondent:

Age	Frequency	Percentage
16-21	26	17.13
22-39	59	39.33
40-65	45	30.00
66 above	20	13.33
Total	150	100.00

Source: primary data collection through questionnaire.

The distribution of respondents across different age groups indicates that the majority (39.33%) fall within the age range of 22 to 39 years, followed by 30.00% aged between 40 to 65 years. A smaller proportion (17.33%) are in the age group of 16 to 21 years, and the least represented group comprises individuals aged 66 and above, constituting 13.33% of the total respondents. Understanding the age demographics of respondents is essential for tailoring interventions that address the specific needs and challenges faced by different age groups within the agricultural labor force

Table 3.2 Educational status of Respondent:

Education level	Frequency	Percentage
Illiterate	48	32.00
01 -09	68	45.33
10-12	23	15.33
Degree	11	7.33
Total	150	100.00

Source: primary data collection through questionnaire.

The data shows that the majority of respondents (45.33%) have received education up to the 1st to 9th grade level, followed by 32.00% who are illiterate. A smaller percentage (15.33%) have completed education up to the 10th to 12th grade level, and an even smaller proportion (7.33%) have obtained a degree. Understanding the educational background of respondents is crucial for implementing interventions aimed at improving literacy rates and educational opportunities among agricultural laborers

Table 3.3 Religion group of Respondent:

Religion	Frequency	Percentage
Hindu	109	72.67
Muslim	35	23.33
Other	06	4.00
Total	150	100.00

Source: primary data collection through questionnaire.

The majority of respondents (72.67%) identify as Hindu, followed by Muslim respondents comprising 23.33% of the total. A smaller proportion (4.00%) falls into the "Other" category (included in Christen, Buddhist and Jain). Understanding the religious demographics of the respondents is important for addressing cultural and social factors that may impact their socio-economic conditions.

Table 3.4 Economic status of Respondent:

Age	Frequency	Percentage
APL	38	25.33
BPL	102	68.00
AAY	10	6.67
Total	150	100

Source: primary data collection through questionnaire.

These results illustrate the economic conditions of the respondents, with the majority (68.00%) falling below the poverty line (BPL). A smaller proportion (25.33%) are above the poverty line (APL), and a few (6.67%) are beneficiaries of the Antyodaya Anna Yojana (AAY). Addressing the economic challenges faced by BPL individuals is crucial for improving their livelihoods and overall well-being.

Table 3.5 Category wise distribution of Respondent:

Category	Frequency	Percentage
SC	72	48.00
ST	33	22.00
OBC	32	21.33
NT	7	4.67
DTNT	6	4.00
Total	150	100

Source: primary data collection through questionnaire.

This distribution highlights the representation of different caste categories among the respondents. Scheduled Castes (SC) comprise the largest proportion, followed by Scheduled Tribes (ST), Other Backward Classes (OBC), and Nomadic Tribes (NT). Denotified Tribes Nomadic Tribes (DTNT) have the smallest representation. Understanding the caste dynamics is essential for addressing social inequalities and promoting inclusive development among agricultural laborers.

Table 3.6 Wages difference between of Respondent:

Wages difference	Frequency	Percentage
Yes	132	88.00
No	18	12.00
Total	150	100

Source: primary data collection through questionnaire.

These findings indicate that a significant majority (88.00%) of respondents report experiencing a wage difference, suggesting disparities between the wages of male and female agricultural laborers. Addressing this wage gap is crucial for achieving gender equality and improving the socio-economic status of women in agriculture.

Table 3.7 Problem faced by them while doing farm activities:

Problem faced	Frequency	Percentage
Yes	139	92.67
No	11	3.33
Total	150	100

Source: primary data collection through questionnaire.

These results indicate that the majority of agricultural laborers face challenges while performing farm activities, with 92.67% of respondents reporting encountering problems. Identifying and addressing these issues is essential for enhancing the working conditions and well-being of agricultural laborers.

Table 3.8 Type of problem faced by agricultural activities:

Problem	Frequency	Percentage
Over time	23	15.33%
Bad attitude of landlord	54	36.00
Caste discrimination	69	46.00
Other	04	2.67
Total	150	100

Source: primary data collection through questionnaire.

These findings indicate that caste discrimination is the most prevalent issue faced by agricultural laborers, followed by the bad attitude of landlords. Over time work is also a concern, albeit to a lesser extent, while other problems contribute minimally to the challenges encountered during agricultural activities. Addressing these issues is crucial for improving the working conditions and livelihoods of agricultural laborers.

Conclusion:

The research underscores the precarious socio-economic conditions of women agricultural laborers in Bhadgaon Taluka. Despite their indispensable contribution to agriculture, women laborers encounter numerous challenges, including low wages and discriminatory practices. Policy interventions are imperative to address these issues and improve the economic and social well-being of women agricultural laborers. The analysis of demographic data among agricultural laborers underscores the need for tailored interventions to address their specific needs. Key insights include understanding diverse age groups, prioritizing literacy and educational opportunities, considering religious and social factors for holistic development, addressing poverty prevalence, tackling social inequalities, gender disparities, and challenges such as caste discrimination and landlord attitudes. Comprehensive efforts are essential to improve working conditions and livelihoods, ultimately fostering sustainable development in the agricultural sector.

References:

1. Datta and Sundaram. Indian Economy (hindi edition) S. Chand Publication New Delhi, 2018.
2. S. S. M. Desai and Dr Nirmala Bhalerao, Indian Economy (Marathi) Nirali Prakashan Pune, 2011.
3. Dr. K.G.Desle, Spardha Pariksha Arthshastra-1 (Marathi), Dip stambha Publication Jalgaon, 2018.
4. Prof. N.L.Chavan, Indian Economy (Marathi Edition) Prashant Publication,2020.
5. Registrar General And Census Commissioner, India, 2011.
6. Https://Jalgaon.gov.in

महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने

डॉ. सीमा भास्कर सैंदाणे
उपशिक्षिका, लाडकुबाई विद्या मंदिर, भडगाव. जि. जळगाव. ,मोबा. : 9405672028
Email: seema1983s@gmail.com

सारांश :

भारतीय संस्कृती ही पुरुषसत्ताक आहे. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीत कायमच स्त्रीला दुय्यम दर्जाचे स्थान देण्यात आल्याने भारतात महिलांना अनेक अन्याय व अत्याचारांचा सामना करावा लागला आहे. पिढ्यांपिढ्यांपासून 'चूल आणि मूल' याच कक्षेत स्त्रीचे कर्तृत्व बंदिस्त करण्यात आले. पण शेवटी प्रत्येक गोष्टीला मर्यादा असतात व ती मर्यादा ओलांडली गेली की सुरू होतो संघर्षाचा प्रवास. अगदी याचप्रमाणे स्त्रियांनीसुद्धा आपल्यावरील अन्याय अत्याचारांविरुद्ध संघर्ष करायला सुरुवात केली. त्याचाच परिणाम म्हणून भारतात 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीपासूनच स्त्री-पुरुष समानता या तत्त्वावर अधिक भर देण्यात आला आणि त्यातूनच 'महिला सक्षमीकरण' ही संकल्पना उदयास आली. महिलांना सशक्त व सक्षम बनविणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय, एवढाच मर्यादित अर्थ या संकल्पनेचा नव्हे. या पुरुषसत्ताक संस्कृतीच्या समाजाचा महिलांना जोपर्यंत पाठिंबा मिळणार नाही, तोपर्यंत महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना मूर्त स्वरूपात आणणे शक्य होणार नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) महिला सक्षमीकरण या संकल्पनेचे मूर्त रूप समाजासमोर मांडणे.
2) महिलांमधील आत्मविश्वास जागा करून त्यांच्यात त्यांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता निर्माण करणे.
3) महिलांना शिक्षणाचे व रोजगाराच्या दृष्टीने स्वयंसहाय्यता गटांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
4) महिलांच्या माध्यमातून समाजाचा शाश्वत व कायमस्वरूपी विकास घडवून आणणे.

प्रस्तावना

स्त्री-पुरुष असमानता हे मानव इतिहासात अन्यायाचे एक निरंतर आणि व्यापक रूप आहे. इतिहासाचा आढावा घेतल्यास वैदिक काळात काही अपवाद वगळता सर्वच काळात स्त्रियांची मानहानी व स्त्रियांवर अत्याचार झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे पूर्वीच्या काळात स्त्रीला 'अबला' म्हटले जात होते. तिच्यावर अनंत रूढी, परंपरा लादून तिला अन्याय सहन करण्यास भाग पाडले जात होते. नंतर मध्यंतरीच्या काळात महिला सबलीकरणाचे वारे वाहू लागल्याने स्त्री ही अबला नसून सबला आहे असा नवीन प्रवाह समाजात रूढ झाला; पण आजच्या एकविसाव्या शतकातील स्त्री ही खऱ्या अर्थाने कितीही सक्षम झाली असली तरी ती पूर्णपणे सुरक्षित आहे, अशी आपण खात्रीने ग्वाही देऊ शकत नाही.

आजच्या आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या काळातही स्त्रियांवरील अन्याय व अत्याचार कमी झालेले दिसून येत नाहीत. महिला म्हणजे केवळ एक भोग वस्तू किंवा समाजातील स्त्रीला असलेले दुय्यम स्थान या दोन्ही दृष्टिकोनांचे समाजातून जोपर्यंत निर्मूलन होणार नाही, तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने 'महिला सक्षमीकरण' ही संकल्पना समाजात प्रभावीपणे रुळणार नाही.

महिला सक्षमीकरण : अर्थ व स्वरूप

महिला सक्षमीकरण म्हणजे कायद्याच्या पातळीवर महिलांना पुरुषांसारखे समान अधिकार असणे होय. महिलांमधील सुप्त गुणांचा विकास होण्यासाठी पोषक वातावरण पुरविणे, महिलांमधील कार्यक्षमतेला वाव देणे, महिलांमधील आत्मविश्वास वाढवून विविध रोजगारांच्या संधीच्या उपलब्धतेतून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी

बनविणे, त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा विकास करून प्रत्येक क्षेत्रात त्यांना आत्मनिर्भर बनविणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होय. एकूणच महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी महिलांना आर्थिक, सामाजिक, नैतिक व सांस्कृतिक दृष्टीने सुदृढ करणे होय.

महिला सक्षमीकरणासाठीचे कायदे

स्वातंत्र्यानंतर भारतात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक कल्याणकारी योजना व विकासात्मक कार्यक्रम राबविण्यात आले. त्याचबरोबर महिलांना आपल्या अधिकारांची जाणीव होऊन त्या आत्मनिर्भर बनाव्यात व त्यांनी आपल्यावरील अन्याय, अत्याचारांचा विरोध करावा यासाठी अनेक कायदेही बनविले गेले. ते खालील प्रमाणे :

- 1961: प्रसूती सुविधा कायदा
- 1976: बालविवाह निषेध कायदा
- 1976: समान वेतन कायदा
- 1986: स्त्री अनिष्ट निरूपण निषेध कायदा
- 1986: वेश्यावृत्ती निवारण कायदा
- 1986: हुंडा निषेध कायदा
- 1987: सती निषेध कायदा
- 2005: घरगुती हिंसेपासून महिला संरक्षण कायदा
- 2005: हिंदू वारसा कायदा
- 2006: विवाह नोंदणी कायदा
- 2008: घरेलू कामगार विधेयक
- 2023: महिला आरक्षण विधेयक

अशा रीतीने अनेक कायद्यांच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणावर भारतीय संविधानाने आपला प्रभाव पडला आहे.

महिला सक्षमीकरण काळाची गरज :

भारताच्या एकूण लोकसंख्येत 50 टक्के वाटा हा महिलांचा आहे; म्हणजे भारत देशाचा खऱ्या अर्थाने विकास साधायचा असेल तर या 50 टक्के वाटा असणाऱ्या महिलांचा विकास करणे अत्यंत गरजेचे आहे. आजच्या काळात महिला सक्षमीकरण ही अत्यंत गुंतागुंतीची बहुआयामी संकल्पना ही विस्तृत चर्चेचा विषय आहे. आज भारत देश एकविसाव्या शतकात प्रगतीच्या शिखरावर पोहोचलेला असला तरी स्त्री-पुरुष असमानतेचा प्रश्न अद्यापही पाहिजे त्या प्रमाणात सोडवता आलेला नाही, हीच मोठी खंत आहे.

कितीही पुरोगामी देश असला तरी त्या देशाला स्त्रियांशी गैरवर्तन करण्याचा इतिहास आहे. अगदी अमेरिकेसारख्या देशातही महिलांना मतदानाचा हक्क मिळवण्यासाठी 1920 हे साल उजाळावे लागले. भारतातील अनेक स्त्रिया आजही घरगुती हिंसाचाराला बळी पडतात आणि सामाजिक दबावापोटी तो हिंसाचार नाईलाजाने सहन करतात. कधी कधी सहनशक्तीची मर्यादा ओलांडली गेली तर प्रतिकार न करता आत्महत्या करतात किंवा त्यांचा घातपात तरी होतो. हे सर्व थांबवायचे असेल तर केवळ कायदाव्यवस्थेत बदल करून चालणार नाही, तर समाजाच्या मानसिकतेत बदल करावा लागेल.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत शासकीय स्तरावरून महिलाप्रणित ध्येयधोरणे, कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी खऱ्या अर्थाने सुरू झाली. या कार्यक्रमाला प्रेरणा म्हणून 2001 हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' व 8 मार्च हा 'आंतरराष्ट्रीय महिला दिन' म्हणून भारतासह संपूर्ण जगभरात साजरा करण्यास सुरुवात झाली. जागतिक

बँकेच्या अहवालानुसार, महिलांना नोकऱ्यांमध्ये समान वाटा दिल्यास भारताचा GDP हा 9% च्या वर जाऊ शकतो. आणि यामुळेच आज महिला सक्षमीकरणाचे महत्त्व संपूर्ण समाजाने एक प्रकारे मान्यच केले आहे.

सक्षम महिला नेहमी कोणतीही गोष्ट प्रभावीपणे पूर्ण करण्याचा मार्ग शोधतात. त्या अपयशाला घाबरत नाहीत आणि स्वतःचे आर्थिक, भावनिक, मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य हाताळण्यासाठी स्वतःवर विश्वास ठेवतात. म्हणून समाजाच्या भल्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण होणे अत्यावश्यक आहे. महिला सबलीकरणाच्या दिशेने सध्या प्रक्रिया सुरू झाली असली तरी खरी प्रगती साधण्यासाठी अजून खूप मोठा पल्ला गाठायचा आहे; त्यामुळे मानव म्हणून आपण सर्वांनी एकमेकांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि त्यातून सर्वांत सकारात्मकता आणण्यासाठी संपूर्ण समाजाने एकत्र येणे नितांत गरजेचे आहे.

भारतातील महिला सक्षमीकरण :

भारतीय संविधानाने सुरवातीपासूनच स्त्री-पुरुष समानता हे तत्व स्वीकारले आहे. तसेच 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये दिलेले 33% आरक्षण हे महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने टाकलेले महत्त्वाचे पाऊल होय. याद्वारा सामाजिक क्षेत्रासोबत राजकीय क्षेत्रातही महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळेच महिला स्वयंस्फूर्तीने व मुक्तपणे निवडणूक प्रचारांमध्ये सहभागी होत आहेत; तसेच स्वतः नेतृत्व करून गावाची, राज्याची व देशाची धोरणे सांभाळत आहेत. याचाच परिणाम म्हणून 11 एप्रिल 2011 रोजी सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50% आरक्षण बहाल करण्यात आले आहे. याशिवाय सप्टेंबर 2023 मध्ये 128 व्या घटनादुरुस्तीनुसार नुकतेच 'महिला आरक्षण विधेयक' पारित करण्यात आले आहे. या विधेयकाच्या अंमलबजावणीनंतर लोकसभा व राज्यविधानसभा यांमध्येही महिलांना 33% आरक्षण मिळणार आहे.

महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील हा सहभाग म्हणजे राजकारणाचे आधुनिकीकरण व महिलांचे सक्षमीकरण होय. याशिवाय विविध कायद्यांद्वाराही महिलांना सुरक्षिततेची हमी देण्यात आली आहे. त्यामुळे आता महिला आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारांना विरोध करून त्या विरोधात न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावू लागल्या आहेत. त्या स्वतःला अबला न समजता बचत गटांच्या माध्यमातून वा विविध नोकरी व उद्योगधंदातून स्वतःला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवीत आहेत. एकंदरीत काही अंशी भारतात महिलांचे सक्षमीकरण साध्य झाले असले; तरी आजची भारतीय स्त्री ही पूर्णपणे सक्षम व सुरक्षित आहे, याची मात्र आपण ग्वाही देऊ शकत नाही.

महिला सक्षमीकरण : एक संधी

प्राचीन काळापासून चालत आलेला पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचा वारसा आजही समाजात अस्तित्वात असलेला आपणास दिसून येतो. भारतीय समाजात पूर्वीपासूनच स्त्री ही सुरक्षित नव्हतीच. राष्ट्र विकासात स्त्रियांचे स्थान महत्त्वपूर्ण असूनही स्त्रियांना कायमच दुय्यम दर्जाचे स्थान दिले जाते. कायद्याने कितीही संरक्षण वा आरक्षण दिले तरीही आजची स्त्री ही काही अंशी घरातील पुरुषांवरच अवलंबून असलेली दिसून येते. अशा या कायमच उपेक्षित जीवन अनुभवलेल्या स्त्रियांसाठी महिला सक्षमीकरण ही एक संधी आहे. या संधीद्वारा ती तिच्या प्रगतीच्या मार्गातील सर्व अडचणींवर मात करून प्रगतीची नवी शिखरे पादाक्रांत करू शकणार आहे; फक्त गरज आहे या संधीकडे सर्वच महिलांनी सकारात्मक दृष्टीने पाहून स्वतःला सिद्ध करण्याची व खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण या संकल्पनेला मूर्त रूप देण्याची.

महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने :

महिला सक्षमीकरण ही काळाची गरज असली तरी तिची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ही अतिशय आव्हानात्मक आहे. महिला सक्षमीकरणातील काही आव्हाने पुढीलप्रमाणे: **1) स्त्रीशिक्षण :** आजही ग्रामीण भागात मुली म्हणजे 'परक्याचे धन' ही मानसिकता समाजाची असल्याने मुलींच्या शिक्षणाबाबत बऱ्याच वेळा पालक उदासीन असतात.

मुलींचा शैक्षणिक विकासाच खुंटल्याने त्यांचे एक प्रकारे प्रगतीचे पंखच छाटले जाऊन त्या कायमस्वरूपी परावलंबी होतात. शिक्षणाअभावी त्यांच्यातील आत्मविश्वासही कमी झाल्याने त्या सक्षम बनूच शकत नाही.

2) समाजाची मानसिकता : आजही पितृसत्ताक भारतीय समाजात स्त्रीला दुय्यम दर्जाचे स्थान दिले जाते. त्यामुळे स्त्री कितीही शिकली किंवा तिने तिचे कर्तृत्व सिद्ध केले तरी तिला घरातील पुरुषवर्गाच्या मर्यादांचे बंधन पाळावेच लागते व तिने ही बंधने झुगारली तर समाज तिला स्वैराचारी संबोधून तिची बदनामी करतो. त्यामुळे जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही व समाज स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व अंगीकारत नाही, तोपर्यंत महिला सक्षमीकरण साधणे शक्य होणार नाही.

3) आर्थिक परावलंबित्व : आजही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण भारतात अगदी नगण्य आहे. बऱ्याचशा स्त्रिया आजही स्वतःच्या आर्थिक गरजांसाठी घरातील पुरुषांवर अवलंबून असतात. याशिवाय नोकरी करणारी महिला असली तरी तिला मिळणाऱ्या पगाराचा विनियोग करण्याचा अधिकार तिच्या वडिलांना वा पतीलाच असल्याचे बऱ्याच वेळा दिसून येते. तसेच बऱ्याच क्षेत्रांमध्ये समान काम करूनही महिलांना दिला जाणारा मोबदला पुरुषांपेक्षा कमी असतो. त्यामुळे भाग शहरी असो वा ग्रामीण तेथील महिला आजही आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी असल्याने त्यांचे सक्षमीकरण साधणे कठीण जाते.

4) कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण : आजच्या एकविसाव्या शतकात स्त्री कितीही शिकली व सर्वच क्षेत्रात ती कर्तृत्व गाजवू लागली तरी आजही ती भयमुक्त वातावरणात घराबाहेर पडून सुखरूप घरी परत येईल याची शाश्वती नाही. 'निर्भया प्रकरण', 'Me Too' प्रकरण यांतून आजही महिलांचे कशा पद्धतीने समाजाकडून व कामाच्या ठिकाणी सहकाऱ्यांकडून शोषण केले जाते हे लक्षात येते. घर सांभाळून आपल्या कामाचे उत्तम व्यवस्थापन करणारी स्त्री ही व्यवस्थापनाचे एक चालते बोलते विद्यापीठच म्हणावे लागेल. पण याच स्त्रीचे जेव्हा शारीरिक, मानसिक शोषण केले जाते तेव्हा मात्र ती कोसळते, स्वतःला हतबल समजते आणि यातूनच तिच्या कर्तुत्वाचा आलेख पुरता मंदावतो. म्हणून जोपर्यंत महिला स्वतःला सुरक्षित समजू शकतील असे वातावरण त्यांना लाभणार नाही तोपर्यंत महिला सक्षमीकरण पूर्णत्वास जाणार नाही.

5) अंगभूत कौशल्यांचा विकास : उद्योग, नोकरी, शासकीय, सामाजिक, आरोग्य, संरक्षण अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांचे योगदान अनन्यसाधारण राहिले आहे. आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळून महिला तिच्या आवडीच्या क्षेत्रात कर्तुत्व गाजवत आहेत; पण अशा महिलांची संख्या बोटावर मोजण्याइतकीच आहे. आजही केवळ मुलगी वा महिला आहे, म्हणून तिच्यात गुण असूनही त्या गुणांच्या जोरावर तिला तिचे भवितव्य साकारण्यासाठी कौटुंबिक पाठबळ मिळत नाही. त्यामुळे तिच्या गुणांचा विकास न झाल्याने ती स्वतःची प्रगती साधू शकत नाही आणि यामुळेच ती सक्षम होऊ शकत नाही.

महिला सक्षमीकरणासाठीचे उपाय:

भारतीय संविधानाने दिलेले मूलभूत हक्क आणि अधिकार हा महिलांच्या विकासाचा पाया आहे; तथापि महिलांकडे बघण्याचा समाजाचा आणि शासनाचा दृष्टिकोन प्रामुख्याने कल्याणकारी उपक्रमांच्या लाभार्थी असाच राहिला आहे. महिला या विकास प्रक्रियेचा अविभाज्य घटक आहेत, या तत्त्वाकडेच मुळात दुर्लक्ष झाले आहे. आणि त्यामुळेच महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना आजही 100% यशस्वीरित्या अंमलात आणणे शक्य होत नाही. तेव्हा खऱ्या अर्थाने 'महिला सक्षमीकरण' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणावयाची असेल तर खालील उपाययोजना करणे गरजेचे आहे:

- मुलींना शिक्षण देण्यासाठी त्यांच्या पालकांना प्रवृत्त केले पाहिजे.
- पुरुषसत्ताक समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी व स्त्री-पुरुष समानता हे तत्त्व रुजविण्यासाठी केवळ कायद्याच्या धाकाऐवजी समाज स्वतःहून या गोष्टी स्वीकारेल यासाठी प्रभावी समाज प्रबोधन केले पाहिजे.

• महिलांना स्वतःच्या हक्काची जाणीव करून दिली पाहिजे.

• महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी विविध योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी केली पाहिजे.

• महिलांवरील होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारांना कारणीभूत असणाऱ्या दोषींना लवकरात लवकर व कठोर शिक्षा कशी देता येईल यासाठी न्यायव्यवस्थेत अनुरूप बदल केले पाहिजेत.

• घराबाहेर महिलांना सुरक्षित वातावरण पुरविण्यासाठी समाजाची महिलांविषयीची मानसिकता व कायद्याचा धाक यांचा संमिश्र वापर केला पाहिजे.

• महिलांमधील आत्मविश्वास वाढवून त्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी महिलांचे खासकरून ग्रामीण भागातील महिलांचे नियमित प्रबोधन होण्यासाठी विविध उपक्रम राबविले पाहिजेत.

निष्कर्ष

भारत देशाची वाटचाली विकसनशीलतेकडून महासत्ताक होण्याकडे सुरू आहे. जर भारताचे महासत्ताक होण्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात साकारायचे असेल तर भारतातील महिलांचे सक्षमीकरण होणे क्रमप्राप्तच आहे; कारण जोपर्यंत 50 टक्के वाटा असणाऱ्या महिलांची प्रगती होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास साधणे अशक्यप्राय आहे. कुटुंबातील सक्षम महिला कुटुंबाचा विकास साधतील आणि सक्षम कुटुंब देशाला विकासाच्या प्रगतीपथावर नेतील हेच शाश्वत सत्य आहे आणि त्यासाठीच महिला सक्षमीकरण होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ

"Women's Empowerment." Wikipedia. <https://en.wikipedia.org>.

कढव, प्रा.डॉ. गजेंद्र."भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांची सद्यस्थिती." JETIR 7.2 (2020): 105-108.

कोरडे, डॉ. अशोक. "महिला सबलीकरण एक सामाजिक आणि आर्थिक क्रांती." JETIR 7.2 (2020): 91-95.

गायकवाड, प्रविण भास्कर. "महिलांचे आरोग्य व शिक्षण: समस्या व उपाय" : International Journal of Creative Research Thoughts 9.7 (2021): 177-185.

तितरे,प्रा.डॉ. प्रकाश बाबुराव. "शाश्वत मानवी विकासाकरिता लैंगिक समानता." Our Heritage 68.5 : 999-1003.

देवळेकर, रुपाली सुरेश. "जागतिकीकरणाच्या काळात महिला सक्षमीकरणातील आव्हाने सहाय्यता बचत गट एक उपाय." Challenges before Indian Economy in Global Era. Dombivli, 2016. 239-244.

देशमुख, प्रा. नीलिमा. "महिला सबलीकरण मानके आणि आव्हाने" : दिव्य मराठी एप्रिल 2023.

नंदनवार, डॉ. मधुकर वि. "आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण." International Journal of Advance and Applied Research 2.11 (2002): 9-11.

पवार, डॉ. दयाराम "शैक्षणिक दृष्टीकोनातून पंचायतराज आणि महिला सक्षमीकरण." B. Aadhar 276-B (March, 2021): 60-63.

पानगव्हाणे, राजाराम. "महिला सक्षमीकरणातील अडथळे" सकाळ 22 ऑक्टोंबर 2023.

"महिला : शिक्षण रोजगार, सक्षमीकरण." 21 ऑगस्ट 2023. ORF. <https://www.orfonline.org>.

महिला धोरण, 2014. मुंबई: महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, 2014.

रहाटकर, विजया. साद. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग 2018.

लाखे, प्रा. डॉ. पी.एस. "आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण एक काळाची गरज." Journal of Research & Development 14.8 (July, 2022): 11-16.

संपादकीय. "भारतातील महिला सक्षमीकरण : प्रगती आणि आव्हाने".19 डिसेंबर 2023. वेब मराठी. <https://www.webmarathi.com>.

सिंगल, जयसिंग पी. "महिला सशक्तीकरण." Ed. Mr. Sainath Radhesham Bansode. Auragabad: New Voices Publication, 2016. 110-116.

"स्त्री सक्षमीकरण." विकिपीडिया. <https://mr.wikipedia.org>.

- K., "ISC Economics," Kalyani Publishers, New Delhi, Noida, Vol. II, pp.643-4.
- Sethi, Priya (2009), "Women entrepreneurship in small scale industries", UPUEA Economic Journal, Vol-5, Conference No-5, pp-351
- The Indian Economic Association, Part II, 91st Annual Conference Volume.
- The Journal of Entrepreneurship, January-June (2002), Vol. II, No.1 and 2.
- UPUEA Economic Journal, VOL-3, Conference No.-3

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

महिला सक्षमीकरणात शिक्षणाचे महत्व (जळगाव जिल्हा विशेष संदर्भ)

प्रा. सुनीता अरविंद जगताप
मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, बी. पी. कला, एस. एम. ए. विज्ञान, के. के. सी. वाणिज्य महाविद्यालय, चाळीसगाव, जि. जळगाव (महाराष्ट्र),मो. ९४२३७७००१०

प्रस्तावना

स्त्री ही भिजविलेल्या कणकेसारखी असते, बाहेर ठेवल्यास कावळे चोची मारतात व घरात ठेवल्यास उंदीर कुरतडतात. स्त्री जीवनाची कथा मांडणारे हे उद्गार आहेत जेष्ठ पंजाबी साहित्यीक अमृता प्रीतम यांचे. आजच्या समाज जीवनात स्त्री संबधी भारत देशात अनेक प्रश्न चर्चीले जातात. स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्योत्तर काळातही भारतासारख्या फार मोठ्या संस्कृतीचा वारसा असणाऱ्या देशात अगदी वेद संस्कृतीपासुन स्त्रियांचा आदर केला जातो. भारतीय स्त्रियांच्या गौरवशाली आणि वैभवशाली परंपरेतुन वीरमाता जिजाऊ, महाराणी ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, मदर टेरेसा, स्व. इंदिरा गांधी, किरण बेदी, पी. टी. उषा, विजयालक्ष्मी पंडीत, लता मंगेशकर, मीर साहेब फातीमा बीबी, सरोजिनी नायडू, उषा मेहता, मेधा पाटकर, कल्पना चावला, शबाना आझमी, हेमा मालिनी, जया प्रदा, सुस्मिता सेन, ऐश्वर्या रॉय या स्त्रियांचे नाव शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रशासकीय, दुरदर्शन, इ. क्षेत्रात जागतिक पटलावर जाऊन पोहोचली आहेत. सध्याच्या भारतीय राजकारणात मायावती, ममता बॅनर्जी, प्रतिभा पाटील, जयललिता, निर्मला सितारमन यांची नावे चर्चिली जातात. सध्याच आपण देशाचा सुवर्ण महोत्सव साजरा केलेला आहे. जवळ जवळ पुरुष संख्यात्मक आणि गुणात्मक असलेला महिला वर्ग अजुनही खऱ्या अर्थात सीमा आणि राजकिय प्रवाहात येऊ शकला नाही व स्त्रियांना फक्त चुल आणि मुल सांभाळणे ही संकल्पना वाढीस लागली.

महात्मा गांधीजींचे स्वप्न होते की, या देशाची प्रगती करायची असेल तर खेड्यापासून सुरुवात करायला हवी कारण भारत हा 70% खेडी असलेला देश आहे. महिला नेतृत्वाचा पाठपुरावा आणि समानाधिकार देण्याबाबतचा आग्रह हीच गांधीजींची स्त्रियांना देणगी होती. 1925 साली त्यांनी मत व्यक्त केले होते की, जोपर्यंत या देशातील स्त्रिया सामाजिक जीवनात सहभाग घेत नाही तोपर्यंत या देशाला मुक्ती नाही आणि ज्या स्वराज्यात स्रियांना पूर्ण सहभाग नाही ते स्वराज्य काहीच कामाचे नाही.

संशोधनाची उदिष्टये :

1. महिला सक्षमीकरणाचे जिल्ह्याच्या विकासातील माध्यम स्पष्ट करणे.
2. जळगाव जिल्ह्यातील महिला सक्षमीकरणाच्या वर्तमान स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. जळगाव जिल्हयातील नोकरी करणाऱ्या महिला कर्मचारी वर्गाचे अध्ययन करणे.

गृहितके:-

1. जळगाव जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात महिलांच्या सहभागात वाढ होत आहे.
2. जळगाव जिल्ह्याच्या सरकारी व खाजगी नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
3. जळगाव जिल्ह्याच्या सर्वांगीण व इतर क्षेत्रात महिलांचे योगदान पुरुषांच्या बरोबरीचे दिसून येते.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व व्दितीय साधन सामुग्रीचा वापर केला असून प्राथमिक साधनात जळगाव जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमध्ये काम करणाऱ्या महिला कर्मचाऱ्यांच्या मुलाखत, प्रश्नावली, निरीक्षण, सर्वेक्षण

पध्दतींचा अवलंब करून तथ्य संकलन केलेले आहे. व्दितीय साधन सामुग्रीत विविध ग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमान पत्रे, वेबसाईट यांचा आधार घेण्यात आला आहे

जगात वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे एकुण साक्षरतेमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण नेहमी कमी दिसुन येते. याला अपवाद भारत देश सुध्दा नाही. भारतात केरळ राज्य वगळता इतर सर्व राज्यांमध्ये स्त्री साक्षरता पुरुषांपेक्षा कमी दिसुन येते. भारतात 1951 मध्ये एकुण साक्षरता 18.15% होती. यात देखील पुरुषांची साक्षरता 29.16% तर स्त्री साक्षरता केवळ 8.96% एवढी होती. हेच प्रमाण 2011 मध्ये एकुण साक्षरता 76.4% यात पुरुष साक्षरता 85.24% तर स्त्री साक्षरता 69.46% एवढी होती. अशाच प्रकारची परीस्थीती महाराष्ट्र राज्यातील जळगाव जिल्ह्यात देखील दिसुन येते. असे असले तरी देखील जळगाव जिल्ह्यात महिला सक्षमीकरणाला काही प्रमाणात गती प्राप्त झाल्यामुळे त्यांचा अनुभव जळगाव जिल्ह्यातील वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या महिलांच्या संख्येमध्ये वाढ होत असल्याचे दिसुन येते. एका सर्वेक्षणाच्या आधारे जळगाव जिल्ह्या माध्यमिक शाळांमध्ये महिला कर्मचाऱ्यांचे अध्ययन संशोधन करण्यात आले त्यातील प्राप्त माहीती पुढील प्रमाणे -

सारणी क्र. 1

निवेदकांच्या मुलींची शिक्षणाबद्दल मत दर्शविणारी सारणी

संशोधन करीत प्रत्येक निवेदकाला संशोधिकेने मुलींच्या शिक्षणाबद्दल मत विचारले असता त्यांनी पुढीलप्रमाणे आपले मत व्यकुत केले आहे. ते खालील प्रमाणे –

अ. क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
1	होय	36	100 %
2	नाही	00	0 %
	एकूण	36	100 %

स्रोत - प्राथमिक तथ्य संकलन

प्रस्तुत सारणी वरून असे दिसुन येते की, अध्ययनासाठी घेतलेल्या एकुण 36 निवेदकांपैकी मुलींनी शिक्षण घ्यावे. असे सांगणाऱ्या निवेदकांची संख्या 36 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 100% आहे, तर मुलींनी शिक्षण घेऊ नये असे कोणत्याही निवेदकाने सांगितले नाही.

सारणी क्र. 2

निवेदकांच्या मुलींनी कोणत्याही कारणासाठी शिक्षण घ्यावे हे मत दर्शविणारी सारणी

संशोधन करीत असतांना प्रत्येक निवेदकाला संशोधिकेने शिक्षण घेण्याविषयीचे मत विचारले असता पुढील प्रमाणे आपले मत व्यक्त केले आहे –

अ. क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
1	चांगली नोकरी मिळेल	2	6%
2	शिक्षणाने प्रगती होईल	6	17%
3	आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी	22	63%
4	शिकुन चांगले लग्नाचे स्थळ मिळण्यासाठी	6	14%
	एकूण	36	100%

स्रोत - प्राथमिक तथ्य संकलन

प्रस्तुत सारणीवरुन असे दिसुन येते की, अध्ययनासाठी घेतलेल्या एकुण 36 निवेदकांपैकी 2 निवेदकांना असे वाटते की मुलींनी शिक्षण चांगली नोकरी मिळवण्यासाठी करावे. त्याचे शेकडा प्रमाण 6% आहे, तर 6 निवेदकांचे मत

आहे की, मुलींनी शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांची प्रगती होईल त्यांचे शेकडा प्रमाण 17% आहे. तर 22 निवेदकांचे मत आहे की मुलींनी शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी मदत होईल त्याचे शेकडा प्रमाण 63% आहे. तर 5 निवेदकांचे मत आहे की मुलींनी शिक्षण घेतल्यामुळे चांगले लग्नाचे स्थळ मिळवण्यासाठी त्यांचे शेकड़ा प्रमाण 14% आहे.

सारणी क्र. 3

निवेदकांची शैक्षणिक प्रगती दर्शविणारी सारणी

सदर संशोधन करीत असतांना प्रत्येक निवेदकाला संशोधिकेने शैक्षणिक प्रगती संदर्भात तिचे मत विचारले असता पुढील प्रमाणे आपले मत व्यक्त केले आहे –

अ. क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
1	शैक्षणिक प्रगती होत आहे	24	69%
2	प्रगतीच्या मार्गावर आहे	11	30%
3	प्रगती नाही	0	0%
4	तटस्थ	1	1%
	एकूण	36	100%

स्रोत - प्राथमिक तथ्य संकलन

प्रस्तुत सारणीवरुन असे दिसुन येते की, अध्ययनासाठी घेतलेल्या एकुण 36 निवेदकांपैकी काही निवेदकांना असे वाटते की मुलींची शैक्षणिक प्रगती होत आहे असे मत सांगणाऱ्या निवेदकांची संख्या 24 त्यांचे शेकडा प्रमाण 69% आहे. तर काही निवेदकांच्या मते मुलींनी शैक्षणिक प्रगतीच्या मार्गावर आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकांची संख्या 11 त्यांचे शेकडा प्रमाण 30% आहे तर मुलीची प्रगती होत नाही असे सांगणारे एक ही निवेदक नाही व प्रगती तटस्थ आहे असे सांगणाऱ्या निवेदकाची संख्या 1 असून त्यांचे शेकडा प्रमाण 1% आहे.

सारणी क्र.4

निवेदकांच्या कुटूंबातील स्त्रियांची स्थिती दर्शविणारी सारणी

सदर संशोधन करीत असतांना प्रत्येक निवेदकाला संशोधिकेने तिचे मत विचारले असता पुढीलप्रमाणे आपले मत व्यक्त केले आहे ते खालील प्रमाणे –

अ. क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
1	उच्च	7	22%
2	मध्यम	28	77%
3	कनिष्ठ	01	1%
	एकूण	36	100%

स्रोत – प्राथमिक तथ्य संकलन

प्रस्तुत सारणीवरुन असे दिसुन येते की, अध्ययनासाठी घेतलेल्या एकुण 36 निवेदकांपैकी कुटुंबामध्ये उच्च स्थान असणाऱ्या निवेदकांची संख्या 7 असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 22% आहे तर काही निवेदकांची कुटुंबामध्ये मध्यस्थान असणाऱ्या निवेदकांची संख्या 28 असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 77% आहे तर काही निवेदकांचे कुटुंबातील कनिष्ठ स्थान असणाऱ्या निवेदकांची संख्या 1 असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 1% आहे.

सारणी क्र. 5

शिक्षणामुळे महिला सक्षमीकरण होते हे दर्शविणारे सारणी

सदर संशोधन करीत असतांना प्रत्येक निवेदकाला संशोधिकेने महिला सक्षमीकरण बद्दल विचारले असता त्यांनी पुढीलप्रमाणे आपले मत व्यक्त केले –

अ. क्र.	विवरण	वारंवारिता	टक्केवारी
1	अनेक क्षेत्रात संधी	9	25%
2	राहणीमानात बदल	10	28%
3	सर्वांगीण विकासाला चालना	9	25%
4	समानता प्रस्थापित होते	8	24%
	एकूण	36	100%

स्रोत : प्राथमिक तथ्य संकलन

प्रस्तुत सारणी वरून असे दिसुन येते की, अध्ययनासाठी घेतलेल्या एकूण 36 निवेदकांपैकी काही निवेदकांचे मत असे आहे की शिक्षणामुळे स्त्रियांना अनेक क्षेत्रात संधी मिळते. असे मत असणाऱ्या निवेदकांची संख्या 9 असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 25% आहे. तर शिक्षणामुळे समानता प्रस्थापित होत असे सांगणाऱ्यांची संख्या 8 असुन शेकडा प्रमाण 24% आहे. तर शिक्षणामुळे राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो असे मत असणाऱ्या निवेदकाची संख्या 10 असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 28% आहे तर शिक्षणामुळे महिलांचा सर्वांगीण विकास होतो असे मत असणाऱ्या निवेदकांची संख्या 9 असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण 25% आहे.

निष्कर्ष :-

जळगाव जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमध्ये कार्य करणाऱ्या महिला कर्मचाऱ्यांच्या मते महिलांचा आर्थिक स्वालंबन होण्यासाठी तसेच स्वत: निर्णय क्षमता वाढविण्यासाठी शिक्षण हे माध्यम महत्वाचे आहे. म्हणून महिलांची साक्षरता वाढविणे गरजेचे आहे. मुलींनी शिक्षण घ्यावे, असे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांची संख्या 100% दिसुन आली तसेच मुलींनी जास्तीत जास्त उच्च शिक्षण घ्यावे. उच्च शिक्षण घेऊन नोकरीच्या संधी प्राप्त कराव्यात. नोकरीच्या संधी प्राप्त करुन आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करुन राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न करावा, असे मत व्यक्त करण्यात आले. महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचा प्रसार होऊन आर्थिक गरजा पूर्ण कराव्यात असे मत व्यक्त करण्यात आले. महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात शिक्षणामुळे आर्थिक स्वावलंबन निर्माण व्हावे असे जास्तीत जास्त निवेदकांना वाटल्याचा निष्कर्ष समोर आला.

संदर्भ सूची :-

1. गाडगीळ - सहकारी अर्थव्यवस्था सुलभ ब्रम्हे, संपादित लेखसंग्रह, खंड-2, गोखले इस्टिट्युट, पुणे मराठी प्रकाशन-1974
2. सहकार आयुक्त व निबंधन, सहकारी संख्या महाराष्ट्र राज्य पुणे, महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ -एक दृष्टीक्षेपात, 2011, 48 व लेख
3. मॅक्लेगन - सहकार समिती अहवाल 1915, प्रा. क्षिरसागर हवलदार
4. जळगाव जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2021-22
5. गायकवाड इ. डी. - सिंहावलोकन सहकार चळवळीचे लेख दै. लोकमत दि. 25 मार्च 2020

महिला सक्षमीकरण व नवआधुनिक काळातील महिलांच्या सामाजिक समस्या

डॉ. दिपक प्रकाश महाजन
सहा. प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव. ,ई-मेल-dmahajan10@gmail.com ,भ्रमणध्वनी क्र.9923079079,9766880166

गोषवारा-(Abstract)-

महिला या देशाच्या लोकसंख्येचा अर्धा हिस्सा आहे. आज औद्योगीकरण व आधुनिकीकरणाच्या युगात महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर होताना दिसत आहेत. कारण परंपरागत भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात विविध अनिष्ट प्रथा अस्तित्वात होत्या जसे सती प्रथा, स्त्रियांना कुठले अधिकार नव्हते, स्त्री शिक्षण,विधवा विवाहाला मान्यता नव्हती,बालविवाह प्रचलित होता,बाल जरठ विवाह, बहुपत्नीत्व पद्धत अस्तित्वात होती, स्त्रियांना वारसा हक्क नव्हता, शिक्षणाचा हक्क नव्हता, देवदासी प्रथा, विधवा पुनर्विवाह बंदी, पडदा प्रथा अस्तित्वात होती, हुंडा पद्धत होती इत्यादी विविध अनिष्ट प्रथा परंपरा भारतीय समाजात होत्या रूढीवाद परंपरावाद यानुसार जीवन होते परंतु हजारो वर्षाच्या या पुरुष प्रधान परंपरेनुसार आजही महिलांना दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले दिसते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय स्त्रियांना सामाजिक आर्थिक राजकीय रूपात विकासाच्या समान संधी देण्यासाठी राज्यघटनेत अधिकार व हक्क देऊन काही खास व्यवस्था केल्या आहेत. या दृष्टीने जगभरातील महिला संघटनांनी महिलांचे हक्क आणि त्यांच्या न्यायासाठी विचार मांडले.महिलांना देशाच्या मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करून त्यांचे सहकार्य घेण्यासाठी शासनाने महिलां विषयक विविध कायदे व कल्याणकारी योजना निर्माण केल्या. वेगवेगळे संकल्प तसेच धोरणे आखली गेली.आजच्या आधुनिक स्त्रीयांना देखिल विविध नवआधुनिक सामाजिक समस्याना सामोरे जावे लागत असल्यामुळे त्यांच्या सबलीकरणात अडथळे निर्माण होत आहे.

मुख्यशब्द-(Key Words)- महिला सक्षमीकरण, नव आधुनिक काळ ,सामाजिक कायदे,सामाजिक समस्या.

संशोधनाचे उद्देश-(Objectives of the Study)-

1)महिला सक्षमीकरण संकल्पना अभ्यासणे.

2) नवआधुनिक काळातील महिलांविषयक विविध सामाजिक समस्यांची माहिती घेणे.

3)नवआधुनिक काळातील सामाजिक समस्या व महिला सक्षमीकरणाच्या संबधाचे विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्य-(Hypothesis)-

1) समाजातील महिलांविषयक परंपरागत दुय्यम व हिनवागणुकीतून निर्माण झालेल्या अनिष्ट प्रथा परंपरांप्रमाणेच नव आधुनिक काळातसुद्धा स्त्रीयांना विविध सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

2) महिलांसाठी अनेक संविधानिक तरतुदी , कायदे , कल्याणकारी धोरणं व कार्यक्रम असून देखील नवा आधुनिक सामाजिक समस्यांमुळे महिला सक्षमीकरणास अडथळे निर्माण होत आहेत.

संशोधन पद्धती-(Research Methodology)-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संशोधकाने महिला सक्षमीकरण व नवआधुनिक काळातील महिलांच्या सामाजिक समस्यां ही मुख्य संकल्पना विचारात घेऊन परंपरागत अनिष्ट प्रथा परंपरांमधून निर्माण महिलांविषयक सामाजिक मनोभूमिका, संविधानिक व कायदेशीर तरतुदी, नवआधुनिक काळातील स्त्रीयांच्या सामाजिक समस्या, महिलांना दिली जाणारी दुय्यम व हिन वागणूक.सामाजिक समस्यांमुळे महिला सक्षमीकरणास अडथळे इत्यादी बाबींवर आधारित दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन-(Subject Discussion)-

आज आपल्या स्वातंत्र्याच्या 76 व्या वर्षानंतरही स्त्रीयांचे सबलीकरण झालेले दिसून येत नाही. आजही महिलाचे सबलीकरण होऊन विकास प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढेल या हेतूने सर्व समावेशक विकास करून त्यांना विकासाच्या प्रमुख विकासधारेत आणण्याचे शर्तीचे प्रयत्न सुरू आहेत. महिला सक्षमीकरण म्हणजे 'महिलांना ज्ञान, कौशल्ये, संसाधने आणि माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यासाठी, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात सहभागी होण्यासाठी आणि लैंगिक असमानतेला आव्हान देण्यासाठी सुसज्ज करण्याची प्रक्रिया' परंतु अजूनही लांबचा पल्ला गाठायचा आहे. काळानुसार समाजात मोठे बदल होत आहेत जीवन आणि विचारशैली,औद्योगिक व तंत्रज्ञान विकास संगणक क्रांती यासारख्या अनेक अमुलाग्र बदल भारतीय परंपरागत समाजास प्रभावित करत आहेत एका दृष्टीने ते प्रगतीचे प्रतीक असून राष्ट्राच्या प्रभावशाली अस्तित्वाचा ठसा उमटत असले तरी त्याचे जसे फायदे आहेत तसे तोटेसुद्धा आहेत.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्त्री व पुरुषांना सामाजिक, आर्थिक, तसेच राजकीय न्याय देण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे. या दृष्टीने स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना सामाजिक आर्थिक राजकीय रूपात विकासाच्या समान संधीसाठी काही खास व्यवस्था केले आहेत. शासनाद्वारे स्त्रियांची आर्थिक,सामाजिक,शैक्षणिक आणि राजकीय स्थिती सुधारण्यासाठी आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी अनेक कल्याणकारी योजना व विकासात्मक कार्यक्रम राबवले गेले स्त्रियांच्या विकासासाठी शिक्षणाच्या अनेक संधी उपलब्ध केल्या गेल्या त्यातून त्यांच्या अधिकाराची जाणीव करून देत त्यांच्यात सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून आत्मनिर्भरता व स्वावलंबी जीवन जगण्याची प्रेरणा निर्माण केल्या आहेत त्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात आहेत. महिलांच्या रक्षणासाठी विविध कायदे केलेले आहेत उदाहरणार्थ विवाह संबंधित कायदे, फौजदारी कायदे, दलित आणि मागासवर्गीय स्त्रियांसाठीचे कायदे अपंग व्यक्तींसाठी चे कायदे, व काही इतर कायद्यांचा समावेश महिलांच्या रक्षणासाठी करण्यात आला आहे.जागतिक पातळीवरील परिषदांमधून समता विकास आणि शांततेवर भर देत संपूर्ण जगाचे लक्ष महिलांच्या प्रश्नांकडे केंद्रित केले गेले. जागतिक पातळीवर परिषदांमध्ये विविध चर्चासत्रे आयोजित करण्यात आली या चर्चासत्रांमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विविध देशातील स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी सहभागी होऊन मंथन होऊन स्त्री समानतेसाठी जागतिक पातळीवर आघाड्या निर्माण करण्यात आल्या. यासंदर्भात प्रत्यक्ष कृतीमंच स्थापन करण्याची जबाबदारी संयुक्त राष्ट्रांनी घेतली स्त्रीयांबाबतच्या सर्व प्रकारच्या भेदभावाचे उच्चाटन करण्यासाठी सीडॉ(कन्वेंशन ऑन द इलिमीनेशन ऑफ ऑल फॉर्मस ऑफ डिस्क्रिमिनेशन अगेन्स वुमन(CEADAW) हा दस्तऐवज आंतरराष्ट्रीय संघटनेने स्वीकारला. स्त्रियांचे हक्क निश्चित करण्याबाबत संयुक्त राष्ट्रांनी महिला आयोग या संस्थेची निर्मिती केली भारताने 9 जुलै 1993 मध्ये या दस्तऐवजावर स्वाक्षरी केली.आयोग स्त्रियांच्या प्रश्नांवर कार्यरत आहे. या आधारे जागतिक पातळीवर स्त्रीयांविषयक परिषदांमधून समता,विकास आणि शांततेवर भर देऊन सर्व जगाचे लक्ष महिलांच्या प्रश्नांकडे केंद्रित केले गेले.1990 मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना तसेच दुर्बल घटकांच्या विशेष गरजांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी महिला व बालविकास हे स्वतंत्र मंत्रालय, राष्ट्रीय समिती, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, आर्थिक बचत गट, राष्ट्रीय महिला कोश, शासनाचे वेगळे कायदे, धोरणे, आयोग, समित्या प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये तरतूद करून आयआरडीपी व्दाक्रा, इजीएस, जेआरवाय, याबरोबरच अलीकडच्या काळात अद्याप पर्यंत महिलांविषयी 22 कायदे आणि स्त्रियांना संरक्षण देणारे भारतीय दंड विधानातील 25 विशेष कायदे आणले गेले आहेत. महिलांबाबत केलेले कायदे व न्यायालयीन शिफारशींसोबत विकसनशील दृष्टिकोनावर आधारित महिला धोरणाची निर्माण करण्यात आली आहे. बेटी बचाव बेटी पढाव, सुकन्या समृद्धी योजना, प्रधानमंत्री जनधन योजना, जननी सुरक्षा योजना, सर्व शिक्षा अभियान,महिला ई-हॉट,राष्ट्रीय महिला कोष, विद्यांजली योजना, उडान योजना, प्रधानमंत्री विद्यालक्ष्मी कार्यक्रम,

मनरेगा इत्यादी कायदे व योजना यामागचा हेतू महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होऊन महिला सबलीकरण घडून येईल,मात्र प्रत्यक्षात आजच्या नवआधुनिक काळात महिलाना अनेक सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. उदा. हुंडा पद्धत, कन्या भ्रूणहत्या, कौटुंबिक हिंसाचार, अनैतिक देह व्यापार, लिंग स्थापत्यभाव, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ, स्त्री अत्याचार, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (आर्टिफिशिअल इंटेलिजन्स) एआय अंतर्गत डीप फेकचा धोका इत्यादी नवआधुनिक सामाजिक समस्यांमुळे स्त्रियांच्या सबलीकरणास अडथळा निर्माण होत आहे.

निष्कर्ष-(Conclusion)-

स्त्री केवळ उपभोग्य वस्तू आहे असे मानणारा समाज प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असून आधुनिक काळातही ही वृत्ती पूर्णपणे संपुष्टात आलेली नाही. आधुनिक काळात जगण्यातील नीती मूल्यांच्या घसरणीमुळे आणि वाढत्या औद्योगिक विकासामुळे स्त्रीयांच्या अवहेलनेत व सामाजिक समस्यांमध्ये काळानुसार वाढ होत असून विविध कल्याणकारी योजना व कायदे जरी करण्यात आले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र महिलां विषयक गुन्हे रोखण्यास असमर्थता निर्माण होत आहे. या सर्व नवसामाजिक समस्यांमुळेच स्त्रीयांच्या सबलीकरणात अडथळा निर्माण होत आहेत. स्त्रियांच्या परिपूर्ण सबलीकरणासाठी फक्त कल्याणकारी योजना व कायदे करून त्यांची सक्तीने अंमलबजावणी करून चालणार नाही तर भावी पिढ्यांच्या विचारसरणी व मानसिकतेत बदल घडवून आणून नवीन धोरण आखण्याची गरजेचं आहे. तेव्हाच देशातील स्त्रीयांचे परिपूर्ण सबलीकरण खऱ्या अर्थाने होऊ शकेल.

संदर्भ ग्रंथ-(References)-

पुस्तकं-

•आगलावे प्रदीप, आगलावे सरोज, (जुलै 2018) प्रथम आवृत्ती,"भारतीय समाज संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या"नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.

•कर्वे स्वाती, (ऑगस्ट 2003)प्रथम आवृत्ती,"स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा"पुणे : प्रतिमा प्रकाशन.

• कोतापल्ले लक्ष्मण, (जुलै 2000) प्रथम आवृत्ती,"सामाजिक प्रशासन"नांदेड: कल्पना प्रकाशन.

•टाकसाळे प्राजक्ता, (2007) प्रथम आवृत्ती,"व्यवसायिक समाजकार्य विचारधारा व इतिहास"नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन

• साळीवकर संजय,(2016) प्रथम आवृत्ती,"सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ"नागपूर: श्री मंगेश प्रकाशन.

महिला व बाल विकास आयुक्तालय, माहिती पुस्तिका पृष्ठ क्र. 4,ते 14, 15 ते 20

मासिक –

• योजना 'वर्तमान काळात महिला अधिकारांच्या संरक्षणाचे स्वरूप' मांजरे आर. एम. एप्रिल 2007 पृष्ठ क्र. 47 .

लोकराज्य (तिला वाचवा भविष्य घडवा) 'महिलांसाठीचे कायदे' तुरकर चंद्रसेन सप्टेंबर 2011 पृष्ठ क्र. 16

वृत्तपत्रे-

दै दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव घोडेस्वार प्रवीण दि. 10 डिसेंबर 2015 पृ. क्र.6

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव गोरे अशा दि. 27 डिसेंबर 2022. पृ. क्र.4

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव गीताली वि.म. दि. 28 मार्च 2023. पृ. क्र.4

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव देशमुख नीलिमा दि. 20 जून 2023. पृ. क्र.3

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव पंडित प्रज्ञा दि. 11 जुलै 2023. पृ. क्र.2

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव देशमुख नीलिमा दि. 21 नोव्हेंबर 2023. पृ. क्र.3

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव वायकर यशवंत दि. 23 मे 2023. पृ. क्र.1

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव देशमुख नीलिमा दि. 23 मे 2023. पृ. क्र.3

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव देशमुख नीलिमा दि. 5 डिसेंबर 2023. पृ. क्र.3

दै. दिव्य मराठी, (मधुरिमा) जळगाव देशमुख नीलिमा दि. 19 डिसेंबर 2023. पृ. क्र.3

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

' महानुभाव संप्रदाय आणि स्त्री स्वातंत्र्य '

डॉ. वासुदेव एस. वले
मार्गदर्शक
एस.एस.एम.एम.महाविद्यालय
पाचोरा,ता.पाचोरा जि.जळगाव

श्री. अधिकराव महारु पाटील
संशोधक विद्यार्थी
मु.पो.कनाशी ता.भडगाव
जि.जळगाव मो.९०९६६८०५५४

प्रास्ताविक :-

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. अनेक संत, समाज सुधारक या देशाला, जगाला या भूमीने दिले अशी ही पावनभूमी, या भूमीत राहणारी जनताही साधी भोळी आणि यांच्या भोळेपणाचा फायदा घेणारेही अनेक म्हणूनच या भूमीत साधुसंतांनी जन्म घेतला आणि परमेश्वराने अवतार, सहाजिकच या भूमीत अनेक धर्म संप्रदाय उदयास आले हे धर्म संप्रदाय उदयास येण्याचा खरा केंद्रित कालखंड आपणास दिसून येतो तो म्हणजे अकराव्या ते बाराव्या शतकातील कालखंड या कालखंडात यादव राजाची सत्ता महाराष्ट्रात होती. कर्मकांडाचे आणि विधी विधानांचे स्तोम माजलेले होते. यादव राजा हे स्वतःच वैदिक कर्मकांडाचे पुरस्कारकर्ते होते. त्यामुळे अगोदर ज्या रुढीपरंपरा जीर्ण झाल्या होत्या त्या पुन्हा पुनर्जीवित होऊ लागल्या याची सर्वात जास्त झळ बसली असेल तर ती स्त्रियांना जास्त बसली कारण सगळी बंधने सगळ्या परंपरा व्रतादिकार्य स्त्रियांनाच करावी लागायची. बहुपत्नीत्व, सतीची चाल या व अशा अनेक चालीरीती त्यांनाच पाळाव्या लागत त्या काळातील समाजमनावर पुरुष हा स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ असे बिंबवल्यामुळे पुरुष स्त्रियांना आपली मालमत्ता समजत पुरुषांकडून स्त्रियांना हीन वागणूक मिळत होती. त्यामुळे समाजात स्त्री-पुरुष असमानता वाढू लागली.

संशोधनाचा हेतू / उद्देश :-

१) महानुभाव पंथ आणि स्त्री स्वातंत्र्य यांचा संबंध शोधणे

२) महानुभाव पंथाच्या आचरणात असलेली स्त्रियांची भूमिका समजून घेणे

३) महानुभाव पंथात स्त्रियांना दिला जाणारा पुरुषांबरोबरचा हक्क शोधणे

संशोधन पद्धती:-

' महानुभाव संप्रदाय आणि स्त्री स्वातंत्र्य ' या विषयावरील शोधनिबंध तयार करताना विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धती वापरली जाणार आहे. त्याचबरोबर विविध प्रकारचे संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके,पाक्षिके, विविध स्मरणिका,विशेषांक, लेख संकेतस्थळावरील माहितीचा आधार घेतला जाणार आहे.

विषय विवेचन:-

1. महानुभाव पंथ स्थापनेपूर्वी स्त्रियांबद्दलची सामाजिक स्थिती :-

महानुभाव संप्रदायाचा आणि स्त्री स्वातंत्र्याचा घनिष्ठ संबंध येतो महानुभाव म्हणजे, महान अनुभव: तेज: बलं वा यस्य स: महानुभाव:"१ असा हा पंथ महाराष्ट्रात १२ व्या शतकात उदयास आला. आणि समानतेची नांदी करून या पंथाने खळबळ उडून दिली. सामान्य , तळागळातल्या स्त्रियांबद्दल तर उदारतेचा दृष्टिकोन अगोदर कोणी स्वीकारला असेल तर तो महानुभाव संप्रदायाने, तद्नंतर वारकरी संप्रदाय आणि त्यानंतर नाथ संप्रदाय यांनी हा वसा घेतलेले दिसून येतो. यादव काळाच्या मागे जरा वैदिक काळाकडे बघितले तर तेथेही स्त्रीला समाजात आणि धर्म साधनेत फारसे महत्त्व दिसून येत नाहीत गार्गी मैत्री सारख्या काही आदरणीय अनुकरणीय ब्रह्मवादिनी प्राचीन भारतात होऊन गेल्या असल्या

तरी सर्वसामान्य स्त्री दुर्लक्षित राहिली परंतु स्त्री स्वातंत्र्याला जरी कोणी प्रथम वाचा फोडली असेल तर ती महानुभाव संप्रदायाने फोडली असे दिसून येते.

ज्या यादव काळात हा पंथ उदयास आला त्या काळात स्त्रीची अवस्था केविलवाणी होती. तिचे समाजातील धर्म साधनेतील स्थान दुर्लक्षित केले गेले होते. स्त्रीला भक्तीचाही अधिकार नाही हाही विचार रुढ झाला होता आणि त्याच काळात माहानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामींनी स्त्रीला भक्तीचा, ज्ञानाचा आणि मोक्षाचा अधिकार बहाल केला, नुसता अधिकारच दिला नाही तशी कृतीही केली. यादव काळातील कर्मकांडात जंखडून पडलेला धर्म, रूढी, परंपरा आणि कर्तव्य कोंदणात जंखडून पडलेली स्त्री या दोघांनाही स्वामींनी मुक्त केले. त्याची उदाहरणे आपणास पंथीय साहित्यात जागोजागी दिसतात आणि तोच वारसा पंथाने आज तागायत ८00 वर्षानंतरही जपलेला आहे.

12 व्या शतकाच्या स्त्रियांच्या समस्येवर बोट ठेवताना डॉक्टर वंदना जोशी म्हणतात, " समाज मनात घट्ट असलेल्या परंपरांना दूर करणारे तत्त्वज्ञान आजही समाजाच्या गळी उतरवणे कठीण जाते. त्या काळात ८०० वर्षांपूर्वी कर्मकांडात बुडालेल्या समाजाला नवी तत्वे नवी जीवनशैली स्वीकारणे तसे अवघड होते अशावेळी जातीभेद मानू नका माणसे इथून तिथे सारखीच आहेत स्पृश्य अस्पृश्यता सोहळे ओवळे उच्च नीचता मानू नका, वाणीने व मनाने कुणालाही दुखावू नका, सर्वांशी प्रेमाने वागा असा संदेश स्वामींनी दिला ही क्रांती नव्हे काय? "[२]

इतर संप्रदायाच्या मानाने महानुभाव संप्रदायाने अगोदर स्त्रियांसाठी सर्वसामान्य स्त्रियांसाठीही संपूर्ण स्वातंत्र्याची कवाडे खुली केलेली दिसून येतात कारण इतर संप्रदायाच्या उदयकाळानुसार आपणास असे निदर्शनास येते की," वारकरी संप्रदायाचे प्रवर्तक संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म इसवी सन १२७५ ला झाला असे मानले तर महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर स्वामी यांचा प्रयाण काळ इसवी सन १२७४ आहे. म्हणजे ज्ञानदेवाचा उदय होण्यापूर्वीच माहनुभाव संप्रदाय महाराष्ट्रात बद्धमूल झाला होता असे म्हणावे लागते. "[३] यावरून महाराष्ट्रात जे संप्रदाय उदयास आले त्या सर्वात स्त्रियांच्या भावनिकतेचा मानव म्हणून जगण्याच्या अधिकाराकडे महानुभाव संप्रदायाइतके लक्ष इतर संप्रदायाने दिलेले अभावानेच जाणवते.

स्त्रियांना महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी यांनी अनेक पातळयांवर स्वातंत्र्य बहाल केले आहे त्यांचे स्वातंत्र्य मान्य केले आहे. ते त्यांच्या बोलण्यातून कृतीतून दिसून येते महानुभाव पंथात फक्त विशिष्ट स्त्रियांनाच स्वातंत्र्य व धर्माचा वा मोक्षाचा अधिकार दिला असे नाही तर सर्वच स्त्रियांना तो अधिकार दिला. साधवा स्त्रियांबरोबर ज्या परित्यक्त्या स्त्रिया आहेत, ज्या विधवा स्त्रिया आहेत त्यांना देखील आपल्या संप्रदायात घेऊन कोणतेही कर्मकांड न मानता त्यांना परमेश्वर भक्ती करण्याचे शिकविले कारण त्यांच्या दृष्टीने स्त्री पुरुष समान आहेत. ते म्हणायचे " पुरुषांचा तो जीव आन स्त्रियांचा जेवलिया काय? "[४]

मध्ययुगीन कालखंडात तर स्त्रियांना दुय्यम स्थानाची वागणूक दिली जाईल त्यांना सामाजिक राजकीय स्वातंत्र्य तर नव्हेच परंतु त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोनही दुय्यम होता. स्त्री म्हणजे फक्त उपभोगाची वस्तू परमार्गाच्या वाटेतील धोंडा असेच त्यांच्याकडे बघितले जाई. त्या काळात विधवा, टाकून दिलेल्या, कुमारी माता, वेश्या इत्यादी स्त्रियांची अवस्था तर अतिशय वेदनादायी होती गवळणी, तेलीणी, माळीनी, महारीन, मातंगी इत्यादी स्त्रियांनाही समाजात विशेष स्थान नव्हते. मध्य काळात स्त्री जीवन ' न स्वातंत्र्य स्त्री अर्हति ' अशाच स्वरूपाचे होते चुल आणि मूल, रांधा वाढा आणि उष्टे काढा एवढ्याच कामापुरता स्त्री मर्यादित होती. तिला आत्मभान, स्वातंत्र्य, बंधुता, व न्याय देण्याचे कार्य श्री चक्रधर स्वामींनी केले.

2. विटाळाच्या नियमातून स्त्रियांना स्वातंत्र्य:-

आजही आपल्या देशातील हिंदू धर्मात जेवढे संस्कृतीचे नियम आहेत त्यातील जास्तीत जास्त नियम स्त्रियांनाच पाळावे लागतात असाच एक नियम समाजाने स्त्रियांच्या बाबतीत लावून दिलेला आहे. हा नियम आजच निर्माण झाला

असं नाही अकराव्या शतकातही हे नियम अस्तित्वात होते तेव्हा असं म्हणावं लागेल समाज सुशिक्षित झाला तरी मासिक ऋतु पर्व काळात महिला अपवित्र होतात आणि त्यांनी त्या काळात परमेश्वराची पूजाअर्चा करू नये असं अलिखित नियम पूर्वीपासून चालत आलेला आहे. या नियमाला श्रीचक्रधर स्वामींनी म्हणजेच महानुभाव पंथाने बगल देऊन स्त्रियांना या बंधनातून मुक्त केलेले दिसते तो प्रसंग पुढील प्रमाणे सांगता येईल, एकदा श्री चक्रधर स्वामी आपल्या भक्तांना निरूपण करीत असताना सगळे भक्त जवळ बसले होते त्यात महदंबा ही स्त्री त्यांपासून लांब बसली होती त्यामुळे तिला स्वामींचे निरूपण ऐकू जात नव्हते. जेव्हा स्वामींनी त्यांना विचारले तेव्हा त्या उत्तरल्या जी जी स्वामी मी मासिक पाळीचा धर्म पाळत आहे. तेव्हा स्वामी तिला म्हटले की बाई हे शरीराचे गुणधर्म आहेत हे तर चालूच राहणार हे तत्व स्वामी निरूपण करतात आणि अवघ्या स्त्री जातीला या बंधनातून मुक्त करतात. तेव्हा स्वामी म्हणतात " बाई जैसा नाका शेंबूड ये, तोंडा थुंका,ये काना मळे ये, डोळीया चिपाडिया येती, गुहय द्वारा मळू ये, तैसा हा एकी धातू स्त्रवे याचा विटाळ धरू नये"५ म्हणून स्वामींनी फक्त देहाचाच विचार न करता मनातील भावनांचा विचारही केलेला दिसतो तेव्हापासून महानुभाव संप्रदायातील स्त्रिया ऋतु पर्वातही देवधर्म, दानधर्म करताना दिसतात. हे स्त्री स्वातंत्र्याचे पहिले पाऊल आपणास दिसतं, परंतु महानुभाव संप्रदायाच्या ऱ्हासाच्या कारणांपैकी हेही एक कारण आपणास दिसून येते याबद्दल डॉक्टर बी. एन. पाटील आपल्या प्राचीन महाराष्ट्र वांग्मयीन वैभव पुस्तकात म्हणतात की, " विटाळाच्या कल्पनांना आचार धर्मात मज्जाव होता. स्त्रियांनी मासिक धर्मात विटाळ मानण्याची आवश्यकता नसल्याचा उपदेश केला "६ असो असे असले तरी महानुभाव संप्रदायाचे कार्य आजही नाकारता येत नाही त्यांनी स्त्रियांना दिलेले स्वातंत्र्य हे आज घटनेने स्त्रियांना बहाल केलेले आहे हे मान्य केले तर महानुभाव पंथांनी स्त्री स्वातंत्र्याची नांदी झाली हेच म्हणावे लागेल.

3) स्त्री जीवनाविषयी स्वातंत्र्य :-

लीळाचरित्रातील उत्तरार्धात एक प्रसंग आहे स्वामी आपल्या भक्त जणांना ज्ञानाचे निरूपण करत असताना महिला भक्त तिथे निरूपण ऐकत होत्या त्या सर्व स्त्रियांना स्वमींजवळ बसलेल्या बघून सारंग पंडित नावाचा शिष्य त्या महिला भक्तांना बघून मनात उद्गारले की, महिला असून कशा स्वामिंजवळ एकदम जवळ जाऊन बसल्यात. यांना काहीच कसं वाटत नाही, यांना तेलंगणात नेऊन सोडावे असे ते म्हणतात तेव्हा स्वामी त्यांचा मनोधर्म ओळखतात आणि सारंग पंडितांना शिक्षापण करतात आणि म्हणतात की तुमचा तो जीव आणि यांचा काही जीवलिया? तुमचे आन देव राखीता आणि याते आन देव राखीता'? असे बोलून स्वामी सारंग पंडितांची कान उघाडणी करतात आणि पुरुषा इतकाच स्त्रियांचाही जीव महत्वाचा आहे. पुरुषांना राखणारा परमेश्वर आणि स्त्रियांना राखणारा परमेश्वर एकच आहे अशी स्त्री जीवनाबद्दल समतेची महत्त्वाची भावना स्वामीच्या मनात होती.असे दिसते. आणि स्वामींनी सारंग पंडितांना विचारलेला हा प्रश्न म्हणजे स्त्री पुरुष समानतेची बीजे आहेत. त्या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा प्रश्न अत्यंत कठीण होता.' न स्त्री स्वातंत्र्य मर्हती:' ही मनूची कठोर आज्ञा खुद्द ब्राह्मण विद्वानांना जन्म देणाऱ्या मातांनाही ज्ञान अधिकार आणि मोक्ष अधिकार नाकारणारी क्रूर चेष्टा होती. ब्राह्मण स्त्रियांची ही अवस्था होती तर शूद्र समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांची किती कठीण अवस्था असेल? अनेक ब्राम्हण बाल विधवा केसवपन करून घराच्या आत माझ घराच्या अंधारात राहून पशुहून निपत्तर जीवन जगत असत. असे दुर्दैवी जीवन जगण्याची धार्मिक सक्ती त्यांचे नशिबी या स्मृतीकारांनी लिहिली होती. ही धर्माची विकृती आणि सामाजिक कृती स्वामींच्या हृदयाला दुखावणारी होती म्हणून त्यांनी याही विकृती विरुद्ध बंड पुकारून पुरुष जातीला प्रश्न विचारला होता पुरुषांचे जीव आणि स्त्रियांच्या काही जीवलिया?

स्त्रियांच्या शिक्षणाचा आणि ज्ञानार्जनाचा अधिकार हा त्यांचा जन्मसिद्ध अधिकारच आहे असे सांगणारा थोरात्मा हिंदुस्थानात हा पहिलाच होता त्यांनी स्त्री-पुरुषांची समानता दाखवून देऊन त्यांच्या ज्ञानाधिकाराची अवरुद्ध

केलेली वाट मोकळी करून दिली. स्त्रियांना मोक्षाचा अधिकार सांगणारा धर्मक्षेत्रातला हा पहिला धर्मज्ञ होता. ही स्वामीची महानता आजच्या जगाला पटते, परंतु स्वामींच्या समकालीन धर्म मार्तंडांना ती पटणे आणि पचविणे शक्य नव्हते. त्यांनी स्वामींच्या या स्त्री उद्धाराला बदनाम करण्यासाठी त्यांच्यावर अनेक लांच्छन लावून आपला विरोध नोंदविला आहे 'हे आमचा मार्ग उच्छदेती' ही त्यांची ओरड सारखी चालू होती.

समारोप :-

स्त्री ही कोणत्याही काळातील असो तिला मानव म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे हे जरी आज संविधानाने बहाल केलेले स्वातंत्र्य असले तरी त्याची अंमलबजावणी यादव काळातही महानुभाव संप्रदायात दिसून येते ती संस्थापक श्री चक्रधर स्वामींमुळे. या स्वातंत्र्यबद्दल डॉक्टर दीपा देशपांडे म्हणतात, " आज व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या आणि समानतेच्या युगातही जे स्थान स्त्रीला सुशिक्षित असूनही मिळू शकत नाही किंवा तिला महत प्रयासाने मिळवावे लागते या संदर्भात तेराव्या शतकात मात्र श्री चक्रधर स्वामींनी स्त्रीची अचूक योग्यता हेरली होती, तिची मनोभूमिका समजून घेतली होती, तिच्या सामर्थ्याची जाणीव त्यांना झालेली होती एका आत्मसन्मानाने आत्मविश्वासाच्या बळावर स्त्री जगू शकते ती तर्क वाद, धर्मचर्चेत कमी पडत नाही हे ओळखणे स्पृणीह म्हणावे लागेल वर्णाच्या चौकटीत बंदिस्त असणाऱ्या धर्म बंधनांनी बांधलेल्या अशा वातावरणात तिला धर्माचर्चा, ज्ञानचर्चा तत्त्वचर्चा करण्यास संधी दिली हीच गोष्ट अतिशय नवी होती त्या काळाच्या पुढे जाणारी होती असा हा श्री चक्रधर स्वामींचा स्त्रियांविषयीचा दृष्टिकोन अतिशय पुरोगामी होता. "७

निष्कर्ष:-

१) महानुभाव पंथात स्त्री शूद्रादिकांना धर्म मंदिरात इतरांच्या बरोबरीने प्रवेश मिळाला त्याचप्रमाणे स्त्रियांनी मासिक धर्म काळात विटाळ पाण्याची आवश्यकता नाही असे मानवजातीला सांगून एक आदर्श विचार मानवजातीपुढे ठेवला.

२) महानुभाव पंथांने निर्माण केलेली चळवळ महाराष्ट्रीयन घराघरात पोहोचलेली नसली तरी हा पंथ आतापर्यंत जिवंत आहे यातच या पंथाचे खरं सामर्थ्य दडलेलं दिसतं.

३) श्री चक्रपाणि प्रभू, श्री गोविंद प्रभू आणि श्री चक्रधर स्वामी या अवतारत्रयिंनी स्त्री स्वातंत्र्य व स्त्री सन्मानाला महत्त्व दिलेले दिसते.

४) महानुभाव संप्रदायाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला वाव दिला म्हणून धवळयाची रचना पूर्ण करणारी महदंबा आद्य कवयित्री उदयास आली.

५) महानुभाव संप्रदायात स्त्रियांची भूमिकाही महत्त्वाची दिसून येते.

६) स्त्री पुरुष समानता पुरुषसत्ताक पद्धतीला फाटा ही मूल्य पंथाने जोपासलेली दिसतात.

७) स्त्रियांविषयी पंथाचा दृष्टिकोन आजही सकारात्मक दिसून येतो.

संदर्भ :-

१) महानुभाव पंथ, महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय; लेखक, पं. रा.मोकाशी, प्रसाद प्रकाशन,पुणे १९७५ द्वितीय आवृत्ती,पृष्ठ क्रमांक ३८

२) श्री चक्रधरांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण : डॉक्टर वंदना जोशी, पोथी स्मरणिका,लासलगाव

३) श्री चक्रधर:- लेखक बापूजी संकपाळ, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, तिसरी आवृत्ती २००२ पृष्ठ क्रमांक ८६

४) महानुभाव पंथात स्त्रियांचे स्थान:- लेख डॉक्टर प्रीती किशोर उमाठे - knowledge Resonance, ISSN २२३१ - १०२९, पृष्ठ क्रमांक, १२ - १४

५) महानुभाव संप्रदाय: स्वरूप आणि विशेष:- संपादक: डॉक्टर नर्सिंग कदम,सह संपादक प्राध्यापक अजित जाधव, प्रभाकर पब्लिकेशन लातूर, प्रथम आवृत्ती ऑक्टोबर २०२३ पृष्ठ क्रमांक १८७

६) प्राचीन महाराष्ट्र वांग्मय वैभव:- लेखक, प्राचार्य डॉक्टर भास्करराव नारायण पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन प्रथम आवृत्ती १७ ऑक्टोबर २००९ पृष्ठ क्रमांक,२००

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

महिला सबलीकरण आणि बचत गट (संदर्भ :जळगाव शहर)

डॉ. विनोद आत्माराम नन्नवरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

डॉ. सचिन भास्कर कुंभार
अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा तेव्हाच झपाट्याने होतो जेव्हा त्या देशातील सर्वच व्यक्ती देशाच्या आर्थिक विकासात सहभागी होतात. आर्थिक विकास हा साध्य करण्यासाठी महिला आणि पुरुष असा भेद ज्याठिकाणी केला गेला नाही असे देश खऱ्या अर्थाने आर्थिक प्रगतीत साधत विकसित झालेले आहेत. जगात आज जितके देश विकसित आहेत त्या देशातील सर्वच महिला आणि पुरुष हे आपापल्या परीने उत्कृष्ट असे कार्य करताना दिसतात. त्यामुळे प्रत्येक देशाच्या नागरिकाने आर्थिक विकास साधण्यासाठी पुरुषांबरोबरच महिलांना देखील रोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध करून विविध धोरणे आखत आहे. त्याच प्रकारची ध्येयधोरणे भारताने देखील असलेली आहेत. आणि ते म्हणजे महिला बचत गट होय. भारतात महिला बचत गटामुळे महिलांच्या कार्यपद्धतीमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले आहेत. महिला आपल्यातील कौशल्य महिला बचत गटांमार्फत दाखवण्यास सक्षम झालेल्या आहेत. त्यातूनच कौटुंबिक विकास तसेच आर्थिक स्वावलंबी होताना दिसत आहेत. त्यामुळेच महिला बचत गट हे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जात आहे.

प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे स्त्री च्या असण्याची नितांत गरज असते असे म्हटले जाते. असे असले तरी समाजपरत्वे, देशपरत्वे, स्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात. याला त्या-त्या समाज व देशांच्या रूढी, परंपरा, मूल्ये, मानदंड जबाबदार असतात. कारण आपली संस्कृती आपल्या आचार विचारांवर प्रभुत्व गाजवत असते. म्हणजेच आपले वागणे, बोलणे, राहणीमान यावर संस्कृतीचा अंमल दिसतो. त्याचाच परिपाक म्हणून संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री-पुरुषांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते. स्त्रियांच्या इतिहासात डोकावून पाहिल्यास आपल्याला लक्षात येते की, स्त्रियांच्या बाबतीत नाण्याच्या दोन बाजू आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्रियांविषयी असणारा समाजाचा सकारात्मक, उदारमतवादी दृष्टिकोन तर दुसऱ्या बाजूस स्त्रियांविषयी असणारा समाजाचा कमालीचा नकारात्मक आणि उदासीन दृष्टिकोन होय. मुळातच भारतीय महिला ही कधी सबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो असे म्हटले जाते. किंबहुना या समाजात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळेच घडले, राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व किर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुले यांची साथ मिळाली म्हणून ज्योतिबा फुले महात्मा झाले. इतकेच नव्हे तर कौशल्यानंदन श्रीराम व अंजनीपुत्र हनुमान ही आपली देव प्रतीके स्त्रीच्या संस्काराचा आविष्कार आहेत. स्त्रियांमध्ये सहनशीलता, नावीन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचतवृत्ती, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गःच अधिक आहेत. स्त्री सृजनशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांनाच दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला . जरी संविधानाने स्त्री व पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. अगदी काम करणाऱ्या, व्यवसाय करणाऱ्या, नोकरी करणाऱ्या महिला देखील स्वतःला सक्षम मानत नाहीत. कारण त्यांच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम,व्याख्यान आहे. पण तसे न होता वास्तविकतेत महिलांना वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे महत्त्वाचं आहे.

कारण महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे. आणि त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. समाजरुपी रथ विकासाकडे दौडवायचा असेल तर पुरुषरुपी चाकाबरोबर स्त्रीरूपी चाकालाही विकासाची तेवढीच चालना मिळणे गरजेचे आहे.

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात 'आपण आपल्या स्त्रियांच्या स्थितीकडे पाहून आपण आपल्या राष्ट्राची स्थिती सांगू शकतो' यावरून महिला सबलीकरणाची आवश्यकता व गरज लक्षात येते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये "महिला सबलीकरण" यासंदर्भात विचार मांडण्यात आलेले आहेत. आजच्या परिस्थितीत महिला सबलीकरण होणे काळाची गरज आहे. यांचा अभ्यास करण्यासाठी **'महिला सबलीकरण आणि बचत गट (संदर्भ :जळगाव शहर)'** हा विषय संशोधनासाठी घेतलेला आहे.

उद्दिष्टे -

१) जळगाव शहरातील महिला बचत गटाद्वारे रोजगार उपलब्धतेचे अध्ययन करणे

२) जळगाव शहरातील महिला बचत गटाद्वारे महिलांचे आर्थिक सबलीकरणाचा अभ्यास करणे.

गृहितके -

१) महिलांना बचत गटाद्वारे विविध व्यवसायात रोजगार मिळालेला दिसून येतो.

२) महिला बचत गटाद्वारे महिलांचे आर्थिक सबलीकरण झालेले दिसून येते.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतावर आधारित आहे. प्राथमिक माहिती ही अनुसूची, प्रश्नावली, निरीक्षण यांचा वापर केला जाणार आहे. साधा यादृच्छिक नमूना निवड पध्दतीने जळगाव शहरातील एकूण ५० बचत गटांची निवड करून त्या बचत गटात सहभागी असलेल्या महिलांकडून माहिती संकलित केली आहे. दुय्यम माहिती विविध कार्यालये, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध, शासकीय अहवाल, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट व वर्तमान पत्रातून माहिती घेतली आहे.

आलेख क्र. १

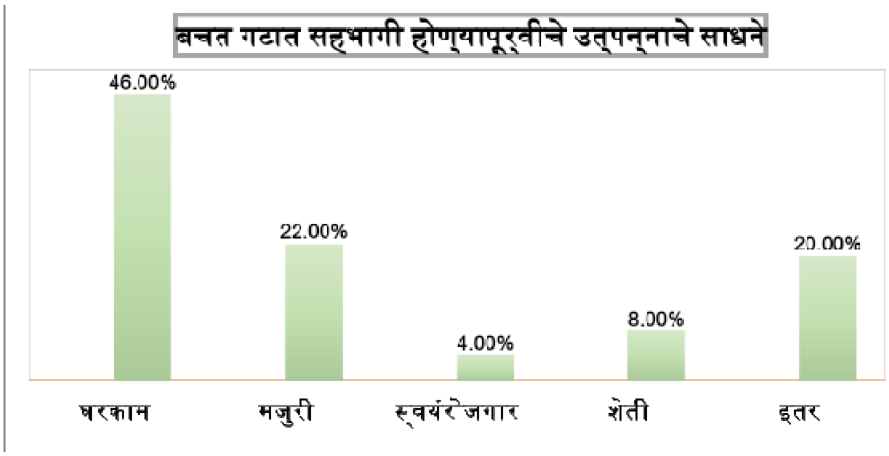

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत संशोधीकांनी जळगाव शहरातील महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे उत्पन्नाचे साधने कोणती? असा प्रश्न विचारून निवेदकांचे मते जाणून घेतले. यात घरकाम करणारे ४६%,हातमजुरी करणारे २२%, स्वयंरोजगार करणारे ०४%,शेती ०८% आणि इतर २०% इ. महिला या बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वी उत्पन्नाचे साधने होती. महिलांना रोजगाराचे साधन उपलब्ध नसल्याने किंवा स्वयंरोजगार सुरु करण्या इतपत भांडवल या महिला कडे नसल्याने त्या महिला घरकाम करून आपला उदरनिर्वाह करीत असल्याचे दिसून आले.

सारणी क्र. १

बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे उत्पन्नाचे साधने

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	घरकाम	१०	२०%
२.	मजुरी	००	०%
३.	स्वयंरोजगार	२८	५६%
४.	शेती	०४	०८%
५.	इतर	०८	१६%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत संशोधीकांनी जळगाव शहरातील महिला बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे उत्पन्नाचे साधने कोणती? असा प्रश्न विचारून निवेदकांचे मते जाणून घेतले. यात स्वयंरोजगार करणारे ५६% महिला या बचत गटात सहभागी झाल्याने बँके कडून कर्ज स्वरुपात भांडवल उपलब्ध झाल्याने महिला विविध स्वयंव्यवसाय सुरु करून मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळवत आहे, आता या महिलांना घरकाम, हातमजुरी करताना दिसून येत नाही असे प्रमाण कमी झालेले दिसून येते याचा अर्थ या बचत गटांमुळे महिलांचे सबलीकरण झालेले आढळते.

सारणी क्र. २

बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे बचतीचे प्रकार

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	भीसी	१४	२८%
२.	पोस्ट ऑफिस / बँक	०९	१८%
३.	विमा	०३	०६%
४.	गल्ला	२४	४८%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

भविष्यकालीन आर्थिक विचार करून आपण बचत ही करीत असतो आणि म्हणून शहरातील महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे बचतीचे प्रकार कोणते? असा प्रश्न विचारले असता निवेदकांनी पैसा स्वत: जवळ ठेवणे म्हणजे गल्ला ४८% या स्वरुपात जवळ ठेवत. आणि पोस्ट ऑफिस किंवा बँकेत बचत स्वरुपात फार कमी म्हणजे १८% आणि विमा ०६% असे आढळले, कारण या महिलाना रोजगार नसल्याने उत्पन्न फार कमी असल्याने बचत ही होत नाही परिणामी एकूण उत्पन्नातील काही भाग हा स्वत:जवळ ठेवत असत.

सारणी क्र. ३

बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे बचतीचे प्रकार

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	भीसी	०९	१८%
२.	पोस्ट ऑफिस / बँक	३७	७४%
३.	विमा	२४	४८%
४.	गल्ला	०२	०४ %
(बहुपर्याय निवडल्याने वारंवारिता व टक्केवारीचे प्रमाण जास्त आहे)			

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

शहरातील महिला बचत गटात सहभागी झाल्यानंतरचे महिला संघटीत होऊन बचत गटा अंतर्गत स्वयंव्यवसाय सुरु करून त्यातून महिलांचे उत्पन्नात वाढ होऊन ते स्वतःजवळ नठेवता ते पोस्ट ऑफिस किंवा बँक यात ७४% आणि काही महिलांनी भविष्यकाळाची अनिश्चिता म्हणून विमा काढून घेणारे ४८% आहेत. याचाच अर्थ महिलांचे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्याने बचत गटात सहभागी होऊन उत्पन्न प्राप्त झाल्याने बचतीची सवय लागून महिला अधिक सक्षम होत असतात.

सारणी क्र. ४

स्वयंसहाय्यता (बचत) गटातील शिक्षित सदस्य संख्या

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	प्राथमिक (१ ली ते ०७ वी)	१९	३८%
२.	माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (०८ वी ते १२ वी)	२१	४२%
३.	महाविद्यालयीन (B.A/B.Com/B.Sc) / इतर	१०	२०%
एकुण		**५०**	**१००%**

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत बचत गटातील शिक्षित सदस्य किती? असा प्रश्न विचारला असता माध्यमिक व उच्च माध्यमिक घेतलेले ४२%, प्राथमिक शिक्षण ३८% आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण २०% इतक आहे. याचाच अर्थ बचत गटात सहभागी शिक्षित महिलांचे प्रमाण वाढून आप-आपल्या व्यवसायात फायदा होईल, कारण मानवाच्या जीवनाश्यक गरजा म्हणजे अन्न,वस्त्र आणि निवारा असे असले तरी आताच्या आधुनिकतेच्या जगात मात्र या सोबतच शिक्षण ही काळाची गरज निर्माण झालेली आहे. कुटुंबातील एक महिला शिकली की संपूर्ण कुटुंब शिक्षित होते आणि त्या कुटुंबाचा सामाजिक व आर्थिक विकास होतो.

सारणी क्र. ५

स्वयंसहाय्यता (बचत) गटामुळे तुमचा कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होते का ?

अ. क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	४१	८२%
२.	नाही	०९	१८%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत निवेदकांना स्वयंसहाय्यता (बचत) गटामुळे कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होते का? असा प्रश्न विचारला असता, ८२% निवेदक होय म्हणतात तर १८% निवेद्कानाचा आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता पाहिजे त्या प्रमाणात होताना दिसून येत नाही असे वाटते. प्रत्येक व्यक्तीस आपला घरखर्च/उदरनिर्वाह, आरोग्य, मुलांचे शिक्षण, सण/समारंभ, प्रवास, वैयक्तीक व्यवसाय अशा आर्थिक व सामाजिक स्थिती, जीवनमान दर्जा सुधारावा समृध्द आणि संपन्नतेबरोबर स्वयंपूर्ण जीवनाची अभिलाषा प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात असते, त्यासाठी व्यक्ती आतोनात कष्ट करण्याची तयारी करीत असतो परंतु आर्थिक बाजू कमकुवत असल्याने तो मागे पडतो, यावर उपाय म्हणून बचत गटा मार्फत महिलानी एकत्र येऊन स्वयंसहाय्यता (बचत) गट स्थापना करून स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून आपला व कुटुंबाचा विकास करून आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होताना दिसते.

सारणी क्र. ६

बचत गटातील कर्जाचा वापर

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	स्वयंव्यवसाय	२५	५० %
२.	उदरनिर्वाह	१३	२६ %
३.	मुलांचे शिक्षण	०३	०६%
४.	आरोग्य	०२	०४%
५.	लग्न / सण	०७	१४%
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत महिला बचत गटा अंतर्गत घेतलेल्या कर्जाचा वापर कोण-कोणत्या कामासाठी करतात? असा प्रश्न विचारले असता महिला स्वयंव्यवसाय साठी ५०% बँकेकडील कर्जाचा वापर करतात तर काही महिला या उदरनिर्वाह साठी २६%, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य व सण/लग्न इ. गोष्टीसाठी महिला या कर्जाचा वापर करताना आढळून आले.

सारणी क्र.७

स्वयंरोजगार (बचत) गटामुळे रोजगार मिळातो का ?

क्र.	तपशील	वारंवारिता	टक्केवारी
१.	होय	५०	१००%
२.	नाही	००	-
एकुण		५०	१००%

(स्त्रोत :- जळगाव शहरातील ५० कुटुंबियांकडून प्राप्त प्रश्नावली)

वरील सारणीत निवेदकांना स्वयंरोजगार (बचत) गटामुळे रोजगार मिळातो का ? असा प्रश्न विचारले असता निवेदकांनी १००% बचत गटाद्वारे रोजगार मिळाला असे होय म्हटले आहे. बचत गटात महिला सहभागी झाल्यामुळे या महिलानी स्वयं छोटे-छोटे व्यवसाय सुरू करून एकप्रकारे या स्वयंव्यवसायातून महिलांसाठी रोजगार निर्माण केलेला आढळून आले.

निष्कर्ष –

१) महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वीचे उत्पन्नाचे साधन हे केवळ घरकाम असून ते प्रमाण ४६% आहे. स्वयंरोजगार मात्र ०४% इतकाच होता.

२) महिला बचत गटात सहभागी झाल्यानंतर उत्पन्नाचे साधन हे ५६% महिलांचे स्वयंरोजगार असून या महिला मजुरी किंवा घरकाम करण्याचे प्रमाण कमी झाले.

३) महिला बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वी गल्लात पैसे ठेवणे ४८% महिला पसंत करीत परंतु बचत गटात सहभागी झाल्या नंतर मात्र ७४% बचत ही पोस्ट / बँकेत ठेवणे पसंत करीत आहे.

४) महिला भविष्याची काळजी पोटी स्वतःचा विमा ४८% महिलानी उतरवलेला दिसते.

५) स्वयंसहाय्यता (बचत) गटातील शिक्षित सदस्य संख्या ही ४२% माध्यमिक व उच्च माध्यमिक महिलांची असल्याचे आढळून आले.

६) स्वयंसहाय्यता (बचत) गटामुळे ८२% महिलांच्या कुटुंबाची आर्थिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता होताना दिसते. याचाच अर्थ या महिलांचे आर्थिक सबलिकरण होत आहे.

७) ५४%महिला बचत गटा अंतर्गत महिला दरमहा बचत करण्याची सवय वाढत असल्याचे दिसते.

८) ५०% महिला बँकेच्या कर्जाचा वापर हा स्वयंव्यवसायासाठी करताना दिसतात. इतर महिला मात्र स्वतःचा उदरनिर्वाह,मुलांचे शिक्षण, आरोग्य व लग्न /सण यावर देखील खर्च करतात.

९) स्वयंरोजगार (बचत) गटामुळे १००% रोजगार महिलाना मिळतो असे सांगतात.

१०) बचत गटा मुळे जळगाव शहरातील महिलांचे सबलीकरण मोठ्या प्रमाणात झालेले दिसून आले.

उपाय योजना –

१) शासनाने महिला बचत गटाची प्रचार व प्रसार शहरी आणि ग्रामीण भागापर्यंत करावा.

२) महिलानी बचत गटाद्वारे मिळालेले कर्ज हे स्वयंरोजगारासाठी वापर करून महिलांसाठी रोजगार निर्माण होईल.

३) बँकेने महिलांची बचत गटाद्वारे होणारी प्रक्रिया सोपी करावी.

४) स्थानिक शासनाने बचत गटा अंतर्गत उत्पादित होणाऱ्या वस्तु, कच्चा माल विक्रीसाठी बाजार उपलब्ध करून द्यावी.

५) बचत गटात शासनाने विविध योजना सुरू करून महिलाणा त्याचा फायदा होईल आणि महिलाना रोजगार मिळून महिलांचे सबलिकरण मोठ्या प्रमाणात घडून येईल.

संदर्भ –

१) महिला बचत गट आर्थिक समृध्दीचा महामार्ग – उल्हास भाले

२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१३,२०१५,२०२०,२०२१,२०२२

३) संदर्भ :- नियोजन मंडळ, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, योजना, ऑगस्ट २००० पृ.क्र.२५

४) Lazard Daniyel, 2009, "Micro Finance: performance Evaluation and Enterprise Development, Allied Publishers Pvt. Ltd, Puducherry, P.No. 04.

५) Indian Journal or Finance, SHG Bank Linkage Programme,by Panigrahi, 2010,Vol.IX,P.No. 130

६) Faculty Profile Dr. Dhansham Shivshankar yelne Chrome HTML Document.

७) गोडबोले गोविंद २००९ 'बचत गटांच्या माध्यमातून गरिबीमुक्त विश्वाची निर्मिती' साकेत प्रकाशन पुणे पृ.क्र.६८,६९.

८) अर्थशास्त्रासाठी संशोधन पद्धती- डॉ.के.बी.गिरासे. अथर्व पब्लिकेशन

९) https://livetrends.news/mahila-bachat-gat

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

स्वातंत्र्य पूर्व आणि स्वतंत्र स्त्री वादी साहित्य आढावा

प्रो. वंदना विनायक बडगे
प्राचार्य. राजे छत्रपती शिवाजी विद्यालय, कोरड गाव , अहमदनगर.

प्रस्तावना -- प्राचीन काळापासून भारतात स्त्रियांना कायमचं दुय्यम स्थान मिळत आलेले आहे. धर्म संस्कृती व परंपरा यांच्या नावाखाली पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचे हक्क डावल लेले आहेत . हजारो वर्षापासून स्त्रियांचे शोषण चालू आहे . पण विसाव्या शतकात स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणीव झाली. आपल्यालाही पुरुषाप्रमाणे जीवन जगता यावे स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी त्यांनी न्याय हक्कासाठी लढा सुरू केला. यातूनच स्त्री वादी साहित्याचा उदय झाला. स्त्रियांच्या न्याय हक्कासाठी जागतिक पातळीवर संघटन सुरू झाले. सिमोन दि बोवा एलिझाबेथ ग स्किल एमील ब्रॉन्टी, शलन ब्रॉन्टी शालर्ट गिलमन व्हार्जिनिया वूल्फ या लेखिकांनी जागतिक पातळीवर स्त्रीवादी साहित्याची पायाभरणी केली. 1960 नंतर मात्र जागतिक स्त्री वादी साहित्याची प्रेरणा भारतीय स्त्रीवादी लेखकांनी घेतली आणि सण 1960 नंतर मराठी साहित्यामध्ये स्त्रीवादी साहित्य मोठ्या जोमाने येऊ लागले. यातूनच स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहाला सुरुवात झाली. पूर्वीपासूनच भारतीय समाज व्यवस्थेतील कुटुंबामध्ये मुलगा मुलगी असा भेदभाव केला जातो. जन्माला येणाऱ्या आपत्यास मुलगा व मुलगी म्हणून वागणूक दिली जाते. येथेच स्त्री पुरुष भेदभावाला सुरुवात होते..

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीला आपल्या सत्वाची जाणीव होणे तिला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ कळणे. तिला तिच्या अस्मितेचा सार्थ अभिमान वाटणे, तिला तिच्या माणूसपणाबद्दल आत्मीयता वाटणे. तिला तिचे हक्क अधिकार कळणे. तिला तिच्या अवमूल्यनाची आणि शोषणाची जाणीव होणे. तिने आपल्या दडपल्या जाणाऱ्या सत्वासाठी संघर्ष पवन होणे म्हणजे स्त्री वाद होय. स्त्रीने आपल्या बाईपणाची कात टाकून माणूसपणाचे नवे रूप धारण करणे म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रियांचे स्वतः संबंधित साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. ज्यातून तिने स्व चा शोध घेतलेला असतो. स्त्री वाद ही एक समाज परिवर्तन घडवणारी राजकीय जाणीव आहे. त्रिकोणातून भिन्न भिन्न पातळयावरचा अविष्कार स्त्रीवादी साहित्यातून आढळून येतो. काळाच्या ओघात उदारमतवादी मार्क्सवादी समाजवादी उत्तराधुनिक अशा अनेक विचार प्रणाली मध्ये स्वतःची भर घालून स्त्रीवादी भान स्त्री पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मिमांसा करते. म्हणूनच काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादी भिन्न रूपे दिसतात. पुरुषाच्या आधाराशिवाय स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमा इतकीच माणसासारखे जगण्याची भूक स्त्रीलाही असते. हे दर्शवणारे आणि स्त्रीम्हणून समाजात कुटुंबात आलेल्या अनुभवांना शब्दरूप देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. भारतात स्त्रीवादी साहित्याची वाटचाल स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आधुनिक काळापर्यंत झालेली आहे. त्यात अनेक स्थित्यंतरे ही घडलेली आहेत. प्राचीन काळापासून जगभर पितृसत्ताक समाज व्यवस्था अस्तित्वात होती. यातूनच जैविक लिंगभेदाला सुरुवात झाली. समाज व्यवस्थेने आपले हितसंबंध जपण्यासाठी स्त्रीपुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सत्ता संबंध रचला. या सत्ता संबंधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले. स्त्रीचा स्वभाव लक्षणे कार्यक्षेत्र कर्तव्य या सत्तेने निश्चित केली. या गोष्टीची जाणीव स्त्रीला हळूहळू होऊ लागली त्यातूनच स्त्रीवादी साहित्याचा जन्म झाला.

* स्वातंत्र्यपूर्व स्त्री जीवन व साहित्य - स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री जीवन अतिशय हलाखीचे होते. शिवाजी महाराजांच्या राजवटीच्या अगोदर मुस्लिम राजवट भारतात होती. सर्वत्र मुस्लिम राजवटीचा अंधकार भारतात पसरला होता. अनेक मुस्लिम राजे विलासी जीवन जगत होते. मुस्लिमांची पडदा पद्धती मराठी स्त्रीवर लादली गेली होती. चूल आणि मूल एवढेच कार्यक्षेत्र स्त्रीचे मानले जात. या काळात स्त्रीही बंदिस्त झालेली होती. तिला माझ घरातून

बैठकीच्या खोलीत यायला बंदी होती. मात्र पुढील काळात शिवाजी महाराजांचे राज्य भारतात प्रस्थापित झाले. त्यांनी मुस्लिमांच्या जुलमी राजवटीला उलथून टाकले. माता जिजाबाई यांचा आधार शिवराजवटीला स्त्रियांना मिळाला. स्वातंत्र्यपूर्व शिवराजवटीतील स्त्रीजीवन सांगताना डॉक्टर प्रतिभा इंगोले म्हणतात की, विदर्भातील लघुजी जाधवांच्या कन्येने सर्वच स्त्रीवर्गाला सत्व शोधण्याचे वाण दिले व आत्मभान मिळवण्याची ही प्रेरणा दिली. त्यातून त्या काळात रघुजी भोसले यांची पत्नी बाकाबाई व व्यंकोजी भोसले यांची पत्नी दीपा बाई यांनी विदर्भ कन्यांनी कर्तव्य गाजवण्याची प्रेरणा तर घेतलीच पण मराठा करण्यामध्ये महत्त्वाकांक्षी व लढाऊ स्त्रियांचे उदाहरणे दिसू लागली. त्यांनी नवऱ्यांच्या बकावर का होईना पण काही स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता दाखविली, मराठा शिवशाही घराण्यामध्ये महत्त्वाकांक्षी व लढाऊ स्त्रियांची परंपरा होती. यातून स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रियांना प्रेरणा मिळत केली. शिवशाही राजवटीत स्त्री ही घराबाहेर पडू लागली. तिला कुटुंबात मनाचे स्थान मिळू लागले. पुढील काळात म्हणजे पेशवाई काळात स्त्रीवरील बंधने अधिक केली गेली. माझे माता जिजाऊ मा साहेबांनी संपूर्ण भारतातील स्त्रीला आत्मसन्मान मिळवून दिले. पुढे मासाहेब जिजाऊ च्या प्रेरणेने झाशीच्या राणीच्या रूपात स्त्रीचे दर्शन झाले.

सन 1818 ला पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर इंग्रजी सत्तेचा अंमल भारतात. अनेक सामाजिक राजकीय सांस्कृतिक घडामोडी घडल्या. इंग्रज भारतात येण्यापूर्वी अनेक सामाजिक प्रथा रूढी परंपरा भारतात होत्या. त्या सामाजिक प्रथांना इंग्रजी सत्तेने व भारतीय विचारवंतांनी विरोध केला. केशव पण आणि सतीबंदीचा कायदा करण्यात आला. पेशवे काळात स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा मदन पुतळी व विलास चंद्रिका याप्रमाणे होता. तो इंग्रज काळात बदलला गेला. स्त्री शिक्षणासारखे अनेक सामाजिक सुधारणा इंग्रजी राजवटीत करण्यात आल्या. याच काळात ताराबाई शिंदे यांचा स्त्रीपुरुष तुलना हा ग्रंथ प्रकाशित झाला. त्यांनी याच ग्रंथातून स्त्रीमुक्तीचा विचार मांडला. स्त्रीलाही मन असते भावना असतात. तिलाही माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार असतो. असा विचार स्त्री पुरुष तुलना या ग्रंथातून आला. स्त्रियांना आत्मशोधनाचा मार्ग दाखविण्यासाठी हा ग्रंथ अतिशय प्रेरणादायी ठरला. याच काळात सावित्रीबाई फुले यांनी महात्मा फुले यांच्या प्रयत्नाने स्त्रीशिक्षणाला सुरुवात झाली. परंपरागत बंद असणारा स्त्री शिक्षणाचा मार्ग व ज्ञानाचा मार्ग महात्मा फुले यांच्या प्रयत्नाने खुला झाला. स्त्रीशिकू लागली आणि तिला स्वतःवरील अन्यायाची जाणीव अधिक तीव्रतेने झाली. ती व्यक्तीचा विचार करू लागली. पुढील काळात स्त्रीवादी साहित्याचा उदय झाला.

प्राचीन काळातील स्त्री जीवन सांगताना डॉक्टर सदाशिव सरकटे म्हणतात की वैदिक काळात सुरू झालेली स्त्री शिक्षणाची उच्च परंपरा महाकाव्याच्या काळातही सुरू होती. परंतु पुढे स्मृतीकाळात स्त्रियांच्या स्वतंत्र्यावर मर्यादा घालण्यात आल्या. खरे पाहता प्राचीन भारतीय स्त्री ही सुशिक्षित व सक्षम होती. त्यामुळे या काळातील शिक्षित स्त्रियांना आजच्या प्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रात स्वतःची क्षमता दाखविणे शक्य होत असे. समाजात त्यांना माणसं मत मिळत असे त्यांचा सामाजिक दर्जा समाधानकारक होता. समान दर्जा दिला जात असे. काही स्त्रियांची उच्च शिक्षणाची धडपड पाहण्याजोगी होती. तसे जनक राजाच्या दरबारातील सुलभा ही क्षत्रिय कन्या ब्रह्मद्रण्याच्या प्राप्तीसाठी अजन्म अविवाहित राहिली. त्या काळातील स्त्री जीवनाचे कर्तृत्व व आदर्श गांधारी,कुंती, दमयंती सावित्री यांच्या चरित्रावरून दिसून येते. पतिव्रता स्त्रियांचे उल्लेख येतात. त्यात प्रामुख्याने सती उमा सुनीती समीष्ठा भामिती यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येतो. आजच्यासारख्या स्त्री शिक्षणाची स्वतंत्र शाळेची व्यवस्था त्या काळात नव्हती. त्यांना घरीच शिक्षण दिले जाईल. ब्रह्मचर्य अवस्थेत च स्त्रियांना शिक्षण मिळत असे. डॉक्टर सरकटे यांच्या मतावरून असे लक्षात येते की प्राचीन काळात स्त्री जीवन आणि स्त्री शिक्षण समृद्ध होते मध्ययुगीन काळात मात्र स्त्री शिक्षणावर अनेक बंधने घातली गेली. प्राचीन भारतीय स्त्रियांचा आदर्श स्त्रीवादी भूमिकेला चालना आणि प्रेरणा देणारा आहे असेही येथे म्हणता येते.

* स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीजीवन आणि स्त्री शिक्षण *. भारताला सण 1947 स्वातंत्र्य मिळाले. आणि भारतीय राज्यघटनेने नुसार राज्यकारभार सुरू झाला. तत्पूर्वी इंग्रज सरकारने अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. स्त्रीशिक्षणामुळे स्त्री पुरुष समानता आली होती. शिक्षण मतदान मालमत्ता नोकरी अशा अनेक क्षेत्रात स्त्रीचा सहभाग घेतला जाऊ लागला होता. कायद्याने समानता मिळाली असली तरी अनेक सुविधा स्त्रीपर्यंत पोहोचत नव्हत्या. यासाठी ज्या स्त्रिया शिकल्या होत्या त्यांनी जनजागृती घडविण्याचे काम स्त्रीवादी साहित्यद्वारे सुरू केले होते. स्वातंत्र्य म्हणे पर्यंत स्त्रीवादी साहित्याने बरेच यश संपादन केले होते. समाजातील प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियांनी आपला सहभाग नोंदविला होता. त्यामुळे स्त्रियांच्या न्याय हक्काविषयी वातावरण तयार झालेले होते. भारतीय राज्यघटनेमुळे न्याय स्वतंत्र समता बंधुता या मूल्यांचा स्वीकार करण्यात आलेला होता. स्त्रीविषयक अनेक कायदे केले गेले होते यामुळे दुसरी पुरुष समानता आली होती. ज्या ज्या क्षेत्रात संधी मिळेल तेथे क्षेत्र त्यांनी काबीज केले होते. साहित्य क्षेत्रातही त्यांनी मुलाची भर घालण्यास सुरुवात केली होती. विचारवंत लेखिका समीक्षक अशा क्षेत्रात ही स्वातंत्र्यानंतर भर घातली गेली.

सन 1950 नंतर स्त्री शिक्षणामध्ये डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. भारतीय राज्यघटनेतून त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे अनेक प्रश्न मार्गी लावले. त्यांनी स्त्री शिक्षण आरोग्य कुटुंब नियोजन असे अनेक प्रश्न सोडवून स्त्रीवादी साहित्य प्रेरणा दिली. पुढील काळात हिंदू कोड बिल पास झाले. पुरुषाच्या कमाईत स्त्रीहक्कादार झाली. मताचा वारसा ठरवण्याचा अधिकार तिला मिळाला. पोटगी विवाह घटस्फोट दत्तक विधान पालकत्व याविषयी अनेक निर्णय घेणे हिंदू कोडविल्यामुळे शक्य झाले, म्हणून हिंदू कोड बिल हे स्त्री जीवनास व वादी साहित्य अधिक चालना देणारे ठरले. भारतीय राज्यघटनेमुळे स्त्रीला स्व ची जाणीव झाले. यातूनच तिला शिक्षण मिळाले आणि ती लिहू लागली. आपले दुःख व्यथा वेदना साहित्यातून मांडू लागली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी साहित्याबद्दल व स्त्रीजीवनाबद्दल डॉक्टर संगीता शेळके म्हणतात की अमेरिका आणि युरोपमधील अनेक देशांमध्ये 1965 नंतर आधुनिक काळात स्त्रीप्रश्नाविषयी चळवळ सुरू झाले. या चळवळीत मांडले गेलेल्या विचारांना स्त्रीवाद असे म्हणतात. कला कायदा रुढी संस्था आणि लोकमत या सर्व स्तरावर स्त्रियांना माणूसपणाचा मूल्य युक्त हक्क प्राप्त होण्यासाठी जाणीवपूर्वक दिली जाणारी राजकीय लढाई म्हणजे स्त्रीवाद होय. युरोप देशात स्त्रीवादा सुरुवात झाली. इंग्रजी लेखिका व्हार्जिनल वूल्फ आणि फ्रेंच लेखिका सिमॉन द बोव्हा या दोघींनी स्त्रीवादी विचारांचा पाया घातला. भारतामध्ये स्त्रीवादाने 1975 पासून चांगलाच जोर धरला. स्त्रीवादाचा या काळात सर्वत्र प्रसार होऊन सर्व स्त्रियांनी आपल्या हक्कासाठी लढा दिला. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर घटनेद्वारे मतदानाचा शिक्षणाचा राजकारणात सहभाग हे प्राथमिक स्वरूपाचे हक्क मिळाले. स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीवादी साहित्य पाश्चात्य लेखिका आणि विचारवंत यांचा मोठा प्रभाव आहे. त्यानंतर भारतीय राज्यघटनांमुळे स्त्रीशिक्षण सर्वत्र मिळू लागले असेही डॉक्टर संगीता शेळके यांच्या मतावरून स्पष्ट होते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये स्त्रीवाती साहित्यास प्रेरणा म्हणून अनेक ग्रंथाचा उल्लेख करता येईल. ताराबाई शिंदे यांचा स्त्री पुरुष तुलना सिमोन दि बोव्हा यांचा द सेकंड सेक्स कमिटी फ्रेडन यांचा फेमिनाईन मिस्टेक हे ग्रंथ अधिक प्रेरणादायी ठरतात. छाया दातर यांचे स्त्री पुरुष गोदावरी परुडेकर यांचे जेव्हा माणूस जागा होतो, माधवी देसाई यांचे नाच ग घुमा, सुनिता देशपांडे यांचे आहे मनोहर तरी, मल्लिका अमर शेख यांचे मला उध्वस्त व्हायचं, कुमुद पावटे यांचे अंत स्फोट, बेबी कांबळे यांचे जीन आमचं, जनाबाई गिरे यांचे मरण कला, या साहित्य कृतीने स्त्रीवादी साहित्यामध्ये मोलाची भर घातलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीवादी साहित्याचा जसजसा प्रसार होत गेला तसतसे स्त्रीजीवनात प्रगती होत गेली. स्त्रीवादी साहित्य बद्दल मंगला वरखडे म्हणतात की, पुरुषाने लिहिलेल्या वाङ्मयातील स्त्रीदर्शनाचे या भूमिकेतून पुनर्विचन केले पाहिजे. स्त्रियांचे दुर्लक्षित राहिलेले वांग्मय या नव्या भूमिकेतून पुन्हा उजळत आणले पाहिजे. असा विचार अलीकडच्या काळात वेगाने रुजू लागला. या वैचारिक वाटचालींची अपरिहार्य फलश्रुती म्हणून स्त्रीवादी समीक्षेचा जन्म झाला. असे लक्षात

येते की स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीवादी साहित्य समीक्षेच्या ही महत्त्वाचा वाटा आहे. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीवादी साहित्यामध्ये मुलाची भर. कथा कादंबरी नाट्य काव्य या सर्व क्षेत्रात स्त्रीवादी साहित्य निर्माण झाले. नजुबाई गावित यांचे आदोर,आनंदीबाई शिर्के यांचे सांजवात, या आत्मकथनातून समाज जीवनातील स्त्रीचे स्थान अधोरेखित झालेले आहे. पुढील काळात जोशना देवधर गौरी देशपांडे सुमिती देशपांडे विभावरी शिरूरकर कुसुमावती देशपांडे कमल देसाई विजया राज्याध्यक्षता सरिता पत्की निर्मला देशपांडे वसुधा पाटील आशा बॅग रेघा पेजोन उर्मिला शिरूर सानिया माधवी देसाई या सर्व लेखिकांनी मराठी साहित्यामध्ये श्रिवादी साहित्य लिहून अनमोल असा ठसा उमटविला आहे. एकूणच स्त्रीवादी साहित्याची स्वातंत्र्यत्त वाटचाल ही अधिक प्रेरणादायी आणि दिशादर्शक आहे स्त्री पुरुष समता अधिक प्रमाणात निर्माण करणारी आहे.

* संदर्भ*. १) इंगोले (डॉ) प्रतिमा,- लोकसंस्कृती आणि स्त्री जीवन & 39 दिलीप राज प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती,२००३प्र. क्र.८१.

२) सरकटे (डॉ) सदाशिव,- 1980 नंतरची स्त्रीवादी कविता &39 चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, 2011, प्र. क्र.१६.

३) जोशी च. वी (संपा), &39 अभिनव वागविलासा त्रेमासिक जून जुलै ऑगस्ट 2014, ऋतू प्रकाशन, अहमदनगर, प्र. क्र.१.

४) वरखेडे मंगला, &39 स्त्रियांचे कथालेखन, एक नवी दृष्टी नवी शैली सकीत प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती 2005, प्र.क्र. १

आर्थिक साक्षरताद्वारे महिला सक्षमीकरण

प्रा.डॉ.सतिश हरलाल पारधी
कै.न्हानाभाऊ मन्साराम तुकाराम पाटील कला महाविद्यालय,मारवड ता.अमळनेर
जि.जळगांव (महाराष्ट्र) मो.नं. ९९६०९४१२०३ ,E mail- satishprd82@gmail.com

प्रस्तावना–

निसर्गतःच स्त्रि-पुरूष समान आहेत. आईच्या पोटातून जन्माला येणारे बाळ हे जन्मतः निरागस असते. जन्माला आलेले बाळ स्त्रीलिंगी अथवा पुरूषलिंगी आहे हे ओळखण्याचे कार्य मानवाने केले आहे. धर्म,जाती,रूढी,परंपरा,चालीरीती याचा बाळाच्या जडणघडणीत मोठा वाटा आहे. समाजातील अनिष्ट अशा वागणूकीमूळे स्त्रि-पुरूष लिंगभेद वाढत गेला. भारतात पुरूषप्रधान संस्कृती स्विकारली गेली. सर्व प्रकारचे आर्थिक व्यवहार आणि निर्णय सामर्थ्य फक्त पुरूषांमध्येच आहे असा गैरसमज जनमाणसांत निर्माण झाला. हा विचारप्रवाह पुढे चालत आला. गुलामगिरीतून जरी भारताला मुक्त करण्यात आले परंतू स्त्रियांविषयी असलेली दुय्यम दर्ज्याची वागणूक मात्र तशीच राहिली.

आज परीस्थिती बदलली आहे. असे म्हटले जाते की, **"एक शिकलेली आई,घरा-दाराला पुढे नेई"** समाजाने महिलांवर लादलेल्या अनिष्ट रूढी,परंपरा,चालीरीतीतून मुक्त करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणाने दिले. स्त्री भ्रूणहत्या,हुंडाबळी,महिलांवरील अत्याचार,महिलांवरील हिंसाचार रोखण्यासाठी सरकारने कठोर कायदे आणि त्याची अंमलबजावणी करण्यास सुरूवात केल्यावर खऱ्या अर्थाने महिलांना त्यांचा अधिकार मिळाला. समाजव्यवस्था जर लिंगभेदावर आधारीत असेल तर देशाच्या प्रगतीत मोठा अडसर निर्माण होतो. लिंगभेदभाव दूर करून नवीन समाजव्यवस्था निर्माण केल्यास महिलांना खऱ्या अर्थाने जिवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त होईल. देशातील महिला साक्षरतेचे प्रमाण २००१ च्या जनगणनेनुसार ५३.६७ टक्के इतके होते ते २०११ च्या जनगणनेत ६५.४६ टक्क्यापर्यंत वाढले. शिक्षणातून कौशल्य निर्मिती,स्वयंमरोजगारात वाढ होवून महिलांना आपल्या करीअरची संधी उपलब्ध झाली आहे. महिला उद्योजकांच्या बाबतीत विचार करता,महिला उद्योजकांचा वाटा भारतातील सर्व उद्योगांमध्ये फक्त १४ टक्के इतकाच असल्याचे राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणानुसार समोर आले आहे. परंतू यात ज्या महिलांनी आपला सहभाग नोंदविला आहे त्या महिला दुसऱ्या महिलांसाठी एक उदाहरण व प्रेरणा ठरल्या आहेत. भारत सरकारकडून महिलांच्या उद्योजकतेचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम देखिल राबविण्यात येत आहेत. अर्थपूर्ण करीअरमधून देशात लैंगिक समानता आणि सामाजिक परीवर्तनाची लाट वाहू लागली आहे.

संशोधन पध्दती–

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विविध संदर्भग्रंथ,मासिके,वर्तमानपत्रे,इंटरनेट सारख्या द्वितीयक सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे–

1. महिलांमध्ये साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ होत आहे याचा अभ्यास करणे.
2. सामाजिक बदलातून स्त्रियांना आर्थिक उन्नतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे याची चिकित्सा करणे.
3. महिलांनी व्यवसायभिमुखतेतून सक्षमीकरणाकडे एक पाऊल पुढे टाकले आहे याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते–

1. आर्थिक साक्षर महिलांचे देशाच्या विकासात मोलाचे योगदान आहे.
2. महिला सक्षमीकरणातून महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन समाजाचा बदलला आहे.

कोरोना काळातील महिलांचे कौशल्य–

पुरूषांपेक्षा महिलांमध्ये सहनशिलतेचा गुण अधिक आहे. आलेल्या कुठल्याही संकटातून मार्ग काढण्याचे कौशल्य त्यांच्यात आहे. शिक्षणाबरोबरच रोजगारभिमुखता,कौशल्य विकसिततेचा गुण त्यांच्यात आहे.

चीनच्या हुबई प्रातांची राजधानी असलेल्या वुहान शहरांमध्ये डिसेंबर २०१९ मध्ये कोरोनाचा पहिला रूग्ण आढळला. संपूर्ण जगात कोरोना व्हायरस हवेच्या वेगाने पसरू लागला. भारतासह संपूर्ण जग या अचानकपणे आलेल्या संकटाचा सामना करीत होते. जागतिक आरोग्य संघटनेने देखिल जागतिक महामारी घोषित करीत याला आणीबाणी घोषित केली. संपूर्ण जग कधी विचार केले नव्हते अशा लॉकडाऊनमध्ये अडकले. आणीबाणीच्या परीस्थितीत देखिल महिलांनी कोरोनाचा पसार रोखण्यासाठी बचत गटाच्या मदतीने मास्क आणि सॅनिटायझर बनविण्याचे कार्य केले. कमीत-कमी वेळेत

अधिकाधिक लोकांचा जीव वाचविण्यासाठी मास्क आणि सॅनिटायझर निर्मितीतून महिलांनी आर्थिक साक्षरतेबरोबरच देशाची सेवा केली.

आर्थिक साक्षरता ठरली महिलांच्या उन्नतीचा मार्ग-

जगातील अनेक देशांमध्ये स्त्रि-पुरूष समानता पहावयास मिळते. भारतासारख्या पुरूषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन दुय्यम दर्ज्याचा आहे. महिलांनी घरातील कामे करावी,मुलांचे संगोपन करावे यातून आपले आयुष्य व्यतीत करावे एवढाच संकुचित विचार पुरूषांकडून दिसून येतो.

परंपरागत दृष्टीकोनातून बाहेर पडत आज स्त्रियांनी देशात नवा आदर्श निर्माण केला आहे. सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक,क्रिडा,सांस्कृतिक अशा प्रत्येक क्षेत्रात महिलांनी आपले मोलाचे योगदान दिले. पुरूषांच्या बरोबरीने देशात स्त्रि-पुरूष समानता निर्माण व्हावी यासाठी महिलांनी टाकलेले पाऊल कौतुकास्पद आहे. कौटुंबिक स्तरावर आर्थिक व्यवहारात कुठल्याही प्रकारचे स्थान न दिलेल्या महिला देशाच्या आर्थिक विकासात आपले योगदान देत आहे. विविध व्यवसायांचे कौशल्य आज महिलांनी अंगीकारले आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये एक आत्मविश्वास निर्माण झाला. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांनी व्यवसाय सुरू करण्यासाठी स्वयंसहायता बचत गट स्थापन केले. यामूळे महिलांमध्ये नेतृत्वगुण विकसीत होवून ही चळवळ खेडयापाडयापर्यंत जावून पोहोचली. महिलांनी एकमेकांना पूरक अशा व्यवसायांची निवड केल्यामूळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली. यामूळे कौटुंबिक स्तरावर त्यांना जीवन जगण्याचा खरा अधिकार मिळाला. सर्व बॅंकेचे व्यवहार कोणत्याही पुरूषांच्या हस्तक्षेपाशिवाय करू लागल्या.

कोणत्या वस्तुचे उत्पादन करावे? कोणासाठी करावे? किती करावे? बाजारातील विक्रिव्युवहरचनेचा अचूक वेध त्यांनी घेतला आहे. आर्थिक साक्षरतेचे प्रमुख अंग म्हणजे बजेट,गुंतवणूक,कर्ज आणि बचत या सर्व घटकातून उत्तम अशी व्यवसायभिमुखता त्यांच्यात आली आहे. योग्य नियोजनासाठी आर्थिक ज्ञान असणे गरजेचे असते. पैसा उत्पादक आणि अनुत्पादक अशा दोन्ही कार्यांवर खर्च केला जातो. आपल्याकडील भांडवलाची योग्य व्यवसायात गुंतवणूक करून अनावश्यक अशा खर्चांवर नियंत्रण ठेवणे आर्थिक साक्षरतेचे प्रतिक मानले गेले. गृहउद्योग,हस्तद्योग,लघुउद्योग,मध्यम उद्योग,मोठे उद्योग, विविध रोजगार निर्मितीक्षम व्यवसाय करीत असतांना आर्थिक नियोजनाला अधिक महत्व आहे. हा आर्थिक नियोजनाचा गुण महिलांनी आत्मसात केला आहे. महिलांमध्ये उद्यमशिलता निर्माण व्हावी यासाठी ८ मार्च २०१८ रोजी महिला उद्यमशिलता प्लॅटफॉर्म सुरू करण्यात आला. याद्वारे महिलांना स्वंयउद्योगाच्या माध्यमातून भरारी घेता येणार आहे.

रोजगारासाठी घराबाहेर पडलेल्या महिलांना बॅंकांकडून रोजगारनिर्मीती,व्यवसायासाठी,उद्योगासाठी कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध केले जाते. घेतलेल्या कर्जाची वेळेवर परतफेड करीत महिलांनी चांगला आदर्श निर्माण केला आहे. मानवी श्रम आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीने व्यवसाय,उद्योगात प्रगती साध्य केली आहे. मिळालेल्या उत्पन्नातून कर्जाची परतफेड करून त्यांनी बचतीचा मार्ग अंगीकारला. उत्पन्नापेक्षा खर्च वाढणार नाही याची दक्षता त्यांनी घेतली. व्यवसायातील प्रगतीमूळे उत्पन्नात वाढ होते आणि यातून बचत वाढू शकते याचे आर्थिक ज्ञान त्यांना अवगत झाले आहे.

छोटया-मोठया व्यवसायातून प्रगती करून बचतरूपी भांडवल पुन्हा एखाद्या व्यवसायात किंवा उद्योगात गुंतवणूक करता येईल व त्याचा विस्तार करता येवू शकतो याचे ज्ञान त्यांच्याकडे आहे. आर्थिक नियोजन,कर्ज,बचत,गुंतवणूक,विक्रीव्यवस्था,बाजारपेठेचे ज्ञान,प्रतिस्पर्धेची भूमिका,कौशल्य विकसीतता, व्यवसायभिमुखता या तत्वांचा अवलंब करून आर्थिक साक्षरतेची गुरूकिल्ली त्यांना मिळाली आहे. देशाच्या आर्थिक विकासात महिला व्यावसायिक,उद्योजकता यांची भुमिका महत्वाची ठरली आहे.

१ जानेवारी २०१३ पासून थेट रोख रक्कम हस्तांतरण योजनेच्या माध्यमातून भारत सरकारने सुमारे ३०० पेक्षा अधिक आर्थिक सहाय्यतेच्या योजनेतून ग्रामीण व शहरी भागातील उपेक्षित गरीब घटकांना त्यांच्या खात्यात अनुदानाची रक्कम हस्तांतरीत करण्यासाठी ही योजना कार्यान्वीत केली आहे. यात विविध योजनांच्या अनुदानातून महिला सक्षमीकरणाकडे वाटचाल होतांना दिसत आहे. खात्यात रक्कम शासनाकडून हस्तांतरीत होत असल्यामूळे खऱ्या लाभार्थ्यांना याचा लाभ मिळाला आहे.

लखपती दिदी योजनेतून महिलांना मिळाला स्वावलंबीचा मार्ग-

महिलांना देखिल आत्मसन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे यासाठी केंद्र व राज्य सरकारद्वारा अनेक प्रकारच्या आर्थिक उन्नतीच्या योजना राबविल्या जातात. लखपती दिदी त्या योजनेपैकी एक आहे.

आर्थिकदृष्टया महिलांना सक्षम बनविण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १५ ऑगस्ट २०२३ रोजी लाल किल्ल्यावरून या योजनेची घोषणा केली. केंद्रपुरस्कृत या योजनेचा प्रमुख उद्येश महिलांना आर्थिक साक्षर करण्याबरोबरच बचत गटातील महिलांना कौशल्यप्रधान प्रशिक्षण देण्यावर भर देण्यात आला. बचत गटातील महिलांबरोबरच बॅंक दिदि,अंगणवाडी दिदि यांना देखिल प्रशिक्षण देण्यात येते. या योजनेद्वारे महिलांमध्ये कौशल्यप्रधानता,व्यवसायभिमुखता,डिजीटल साक्षरता,आर्थिक साक्षरतेबरोबरच महिला सक्षमीकरणाचा प्रमुख उद्येश आहे.

भांडवलाअभावी महिलांना व्यवसाय,उद्योग सुरू करता येत नाही. परीणामी त्यांना आर्थिक उन्नतीचा मार्ग मिळत नाही. परंतू लखपती दिदि योजनेअंतर्गत अशा गरजू महिलांना व्यवसाय,उद्योग,शिक्षणासाठी सरकारकडून छोटी कर्जे कमी व्याजदराने उपलब्ध करून दिली जातात. या कर्जाचा उपयोग उत्पादक कार्यासाठी होत असल्यामूळे महिलांना रोजगार मिळाला असून त्यांच्या उत्पन्न व राहणीमानात सुधारणा होण्यास मदत होत आहे. डिजीटल व्यवहार करण्यासाठी महिलांना प्रशिक्षण देखिल दिले जात असून यातून महिलांमध्ये आर्थिक साक्षरतेची बीजे रोवण्याचे कार्य या योजनेच्या माध्यमातून करण्यात आले.

बॅंकिंग क्षेत्रातील नवतंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने महिला करू लागल्या व्यवहार-

काळाची गरज लक्षात घेता देशातील बॅंकिंग क्षेत्रातील नवतंत्रज्ञानामूळे बॅंकेत न जाता देखिल आर्थिक व्यवहार सुरळीत पार पाडणे शक्य झाले आहे. यात वेळ,श्रम वाया जात नाही. खात्यात आपल्याजवळील रक्कम जमा करणे,खात्यातून पैसे काढणे,खात्यातून पैसे ट्रान्सफर करणे यासारख्या इंटरनेट बॅंकिंग,मोबाईल बॅंकिंग,ई-बॅंकिंग सुविधेमूळे महिलांना तात्काळ व्यवहार करता येणे शक्य झाले आहे. व्यवसाय,उद्योगात मालाची देवाण-घेवाण करीत असतांना आर्थिक व्यवहार सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी बॅंकेतील नवतंत्रज्ञानाचा फायदा महिलांना झाला आहे. महिलांना प्रवासात रोख रक्कम सोबत ठेवणे जोखीमीचे असल्यामूळे आधुनिक अशा डेबीट कार्ड,क्रेडीट कार्ड,एटीएम कार्ड,मोबाईल बॅंकिंग,इंटरनेट बॅंकिंगद्वारे व्यवहार होवू लागले. फोन पे,गुगल पे,पेटीएम,भीम ॲपद्वारे आर्थिक व्यवहार करणे सुलभ झाले असून यात महिला खऱ्या अर्थाने आर्थिक साक्षर झाल्याचे दिसून येते.

सारांश-

विकसीत भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी पुरूषांबरोबरच महिलांचे देखिल योगदान महत्वाचे आहे. आर्थिक साक्षर होण्यासाठी महिलांनी बचत,गुंतवणूक,भांडवल,कर्ज,योग्य व्यवसायाची निवड,कौशल्यभिमुखता,डिजीटल साक्षरताद्वारे महिला सक्षम बनल्या आहे. योग्य आर्थिक निर्णय घेण्याची क्षमता त्यांच्यात आहे. सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक,सांस्कृतिक,राजकीय क्षेत्रात महिलांनी आपल्या देशाचे नाव लौकीक केले आहे. भारतातील पहिल्या महिला राष्ट्रपती प्रतिभाताई देविसींह पाटील तर दुसऱ्या महिला राष्ट्रपती द्रोपदी मुर्मू आहेत. नुकतेच संपूर्ण भारताचा अंतरीम अर्थसंकल्प १ फेब्रुवारी २०२४ रोजी केंद्रीय वित्त मंत्री निर्मला सीतारमन यांनी संसदेत सादर केला. याचाच अर्थ संपूर्ण देशाची आर्थिक धुरा ज्यांच्या हाती आहे कर्तृत्ववान महिलांनी देशाच्या सर्वांगिण विकासावर लक्ष्य केंद्रीत केल्याचे पहावयास मिळते.

संदर्भग्रंथ-

1. उजगरे उमेश (सप्टेंबर २०२१),योजना, भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रकाशित,बेलापूर,नवी मुंबई पृ.क्र. १४,१५,३२.
2. www.wikipedia.org 2 feb २०२४
3. उजगरे उमेश (डिसेंबर २०२१),योजना, भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रकाशित,बेलापूर,नवी मुंबई पृ.क्र. ३७,३८.
4. प्रसाद नीता (नोव्हेंबर २०१०),योजना, भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रकाशित,बेलापूर,नवी मुंबई पृ.क्र. ४६,५०.
5. झा.राजेशकुमार, (फेब्रुवारी २०१३),योजना, भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रकाशित,बेलापूर,नवी मुंबई पृ.क्र. २१,२२.
6. धर्माधिकारी वंदना (नोव्हेंबर २०११), मैत्री बॅंकिंगशी,सकाळा प्रकाशन,पुणे पृ.क्र. ११२,११३.
7. www.wikipedia.org (Census of India 2001,2011) 6 feb 2024.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

पंचवार्षिक योजना व महिला सक्षमीकरण

श्रीमती मनीषा शांताराम नगराळे
संशोधक
वेलीमाता माध्य. व उच्च माध्य.
आश्रमशाळा, वेली. ता. अक्कलकुवा
जि. नंदुरबार.

डॉ. प्रशांत रामदास बोबडे
मार्गदर्शक
कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, तळोदा.
ता. तळोदा, जि. नंदुरबार

सारांश-

वेगवेगळ्या समस्या आणि विषय एकमेकांशी अंतर्गतरित्या जोडलेले असतात. यातील महत्त्वाच्या आंतरसंबंधापैकी एक म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकास, बेरोजगारी,दारिद्र्य,गरिबी,मागासलेपण व स्त्रियांची स्थिती तसेच आर्थिक नियोजनात पंचवार्षिक योजना विविध धोरणे,तत्सम योजनांचे महत्त्व आणि महिला सक्षमीकरण.

भारताच्या विकासाचे धोरण काळानुसार बदलत गेले आहे.जागतिक अर्थव्यवस्थांच्या बदलांचा तसेच वाढत्या आर्थिक सत्तेचा प्रभाव भारताच्या विकास धोरणांवर पडला आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया व आफ्रिका खंडातील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारतासहित जगातील इतर देशांपुढे दारिद्र्य,उपासमार,आर्थिक विषमता यासारख्या समस्यांना सामोरे जाऊन देशाला आर्थिक स्थिरता प्रदान करून विकास घडवून आणण्याचे आव्हान होते. भारताने आर्थिक विकासासाठी नियोजनाचा दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यासाठी 1950 मध्ये नियोजन आयोगाची निर्मिती करण्यात आली याशिवाय समाजातील वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये महिलांच्या प्रगतीसाठी विविध धोरणे व कार्यक्रम आखण्यात येऊन महिलांच्या सक्षमीकरणाला चालना देण्याचे प्रयत्न झाले आहेत.

प्रस्तावना-

प्राचीन काळापासूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेची जगातील इतर देशांच्या अर्थव्यवस्थांच्या तुलनेत सामाजिक,सांस्कृतिक,शैक्षणिक व राजकीय दृष्ट्या वेगळी ओळख आहे.भारतीय लोक राजकीय दृष्ट्या जागरूक होते,म्हणूनच स्वातंत्र्य मिळवून लोकशाही जीवन लाभावे म्हणून त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्वीपासूनच प्रयत्न केल्याचे जाणवते.स्वातंत्र्य चळवळीत अनेकांचे बलिदान,त्याग,समर्पण व भारतीयांच्या एकात्मतेतून भारतातील लोकशाही व्यवस्था निर्माण झाली आहे.या काळात भारतीय जनतेला सुजान व दूरदर्शी नेतृत्व लाभले. नागरिकांचे जीवन स्वतंत्र निर्भय व स्वावलंबी बनावे म्हणून त्यांनी सतत चिंतन केले. स्वातंत्र्यानंतर नियोजन आयोगाने देशाच्या विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांची अंमलबजावणी केली.खाजगी क्षेत्राऐवजी सार्वजनिक क्षेत्राला महत्त्व देण्यात आले.भारताची समाजवादाची संकल्पना कल्याणकारी राज्याला प्रोत्साहन देणे तसेच रोजगार निर्मिती करण्यावर आधारित आहे.पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत दारिद्र्य,बेरोजगारी निर्मूलनासाठी विविध कार्यक्रम व धोरणे निर्मिती व योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली.

1960 च्या दशकापासून महिलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी कल्याणकारी योजना म्हणून शिक्षणावर भर देण्यात आला.आरोग्यविषयक कार्यक्रमांचा भरमातृत्व आणि बालकांसाठी आरोग्य सुविधा,,शिक्षण,पोषण व कुटुंब नियोजन हा होता.

प्रस्तुत संशोधनात आर्थिक नियोजन,पंचवार्षिक योजना,प्रधानमंत्री आवास योजना व महिला सक्षमीकरणाविषयी प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

गृहीते :-

1) देशाच्या आर्थिक विकास व स्थैर्यासाठी आर्थिक नियोजनाची भूमिका महत्त्वाची असते.

2) दारिद्र्य निर्मुलन योजनेमुळे गरीब कुटुंबात आर्थिक, सामाजिक,सांस्कृतिक बदल घडून येत आहे.

3) प्रधानमंत्री आवास योजनेमुळे आर्थिक विषमता कमी होत आहे.

4) देशाच्या अर्थव्यवस्थेत स्त्रियांचे योगदान व महिला सक्षमीकरणाचे धोरण यात परस्पर संबंध असल्याचे दिसून येते.

उद्दिष्टे :-

1) भारताच्या आर्थिक विकासात आर्थिक नियोजनांची भूमिका तपासून पाहणे.

2) दारिद्र्य निर्मुलन योजनेमुळे गरिब कूटूंबांतील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बदल अभ्यासणे.

3) प्रधानमंत्री आवास योजनेमुळे आर्थिक विषमता कमी होत आहे याविषयी अध्ययन करणे.

4) अर्थव्यवस्थेतील स्त्रियांचे योगदान व महिला सक्षमीकरण याविषयीसंबंधांचे आर्थिक अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून त्यात प्रकाशित ग्रंथ,पुस्तके,मासिके,इंटरनेट,ई-जर्नल्स इत्यादी पद्धतींचा वापर करून संकलित माहितीच्या आधारे शोध निबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

आर्थिक नियोजन, संकल्पना :-

भारताच्या नियोजन मंडळांने आर्थिक नियोजनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

" पूर्वनिर्धारित सामाजिक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी देशातील संसाधनांना संघटित करून त्यांचा महत्तम लाभकारक उपयोग करण्याच्या दृष्टीने अवलंबिण्यात येणारी पद्धती म्हणजे नियोजन होय."

थोडक्यात देशाच्या जलद गतीने व संतुलित आर्थिक विकास घडवून साधनसामग्रीचा महत्तम उपयोग घडून यावा आणि पूर्वनियोजित उद्दिष्टे ठराविक मुदतीत साध्या करता यावी याकरिता विभिन्न पातळयांवर करण्यात आलेल्या पद्धतशीर प्रयत्नांना आर्थिक नियोजन म्हणता येईल.आर्थिक नियोजन हे साध्य नसून साधन आहे.

आर्थिक नियोजनाची आवश्यकता :-

स्वातंत्र्योत्तर भारताला आर्थिक वृद्धीची तत्काळ गरज होती.मात्र त्याबरोबरच उत्पन्न वितरणातील असमानता दूर करून लोकांचा जीवनस्तर लवकर उंचावण्याची गरज होती.त्यामुळे देशाच्या नेतृत्वाकडे मुक्त बाजार व्यवस्थेचा अवलंब करावा की आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार करावा हा प्रश्न होता.मुक्त अर्थव्यवस्था ही केवळ नफ्याने प्रेरित असते, त्यामुळे सर्व मुक्त बाजार व्यवस्थेवर सोडून दिल्यास एकूण उत्पादन वाढून आर्थिक वाढ होऊ शकते.मात्र उत्पन्न व संपत्तीचे पुनर्वितरण समान होऊन आर्थिक विकास होईलच याची शाश्वती नसते.त्यामुळे सरकारने आर्थिक विकासाचे साधन म्हणून आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार केला.ज्याद्वारे आर्थिक वृद्धी बरोबरच लोकांचे जीवनमान सुधारता येईल,तसेच गरिबी व आर्थिक विषमता दूर करता येईल.

दारिद्र्याची संकल्पना :-

"दारिद्र्याच्या पारंपारिक अर्थानुसार दारिद्र्य म्हणजे समाजातील व्यक्ती पुरेशा उत्पन्ना-अभावी अन्न,वस्त्र,निवारा या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही अशी स्थिती होय."

भारतात लोकसंख्येचा मोठा भाग गरीबीमध्ये उदरनिर्वाह करीत आहे.भारतात असणारी गरीबी ही चिरस्थायी असून ती पूर्वापार चालत आलेली आहे.आज गरीबी कमी होत असली तरीही त्याचे प्रमाण अतिशय कमी आहे.दारिद्र्य हे भारतातील अर्थव्यवस्थेसमोरील एक प्रमुख आव्हान असून आर्थिक व सामाजिक घटकांशी निगडित आहे.गरिबी

म्हणजेच कुटुंबांच्या अन्न,वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा पुरवण्याइतक्या संपत्तीचा अभाव,योग्य संधी व पर्यायांचा अभाव तसेच मानवी प्रतिष्ठेचे उल्लंघन,याचाच अर्थ समाजामध्ये प्रभावीपणे भाग घेण्याच्या क्षमतेचा अभाव होय.

भारताने आर्थिक विकासाच्या जोडीने सामाजिक न्याय साधावयाच्या ध्येयाला महत्त्व दिले आहे.गरीबी निर्मूलन आणि विकासासाठी सामाजिक न्याय व समतेवर आधारित विकास हे भारताचे धोरण राहिले आहे.सरकारने गरिबांच्या मदतीसाठी तसेच समग्र विकास घडवून आणण्यासाठी वेळोवेळी विविध कार्यक्रम योजलेले आहेत.तसेच दारिद्र्य निर्मूलनासाठी विविध योजना,आर्थिक सुधारणा,20 कलमी कार्यकुरम यासारखे कार्यक्रम राबविले आहे.

पंचवार्षिक योजना :-

भारतात एक एप्रिल 1951 पासून आर्थिक नियोजनास सुरुवात करण्यात आली व तेव्हापासूनच पंचवार्षिक योजनांची शृंखला सुरू करण्यात आली.एकूण 12 योजना व त्या व्यतिरिक्त 7 वार्षिक योजना ही राबविण्यात आल्या.पंचवार्षिक योजना प्रक्रियेत तीन वेळा खंड पडला आहे.हा खंड 1966 ते 69 दरम्यान पहिल्यांदा,1978-80 दरम्यान दुसऱ्यांदा, 1990-92दरम्यान तिसऱ्यांदा निर्माण झाला. मात्र त्यापैकी केवळ 1966-69 च्या कालावधीसच योजना सुट्टीचा काळ असे म्हणतात.

तक्ता दृष्टीक्षेपात पंचवार्षीक योजना

योजना	कालावधी	मुख्य भर	प्रतिमान	आर्थीक वृध्दी दर		सार्व. श्रेत्रापैकी सर्वाधिक खर्च
				संकल्पित %	साध्य %	
1	1951-56	कृषी	हेरॉल्ड डोमर	2.1	3.6	कृषी व जलसिंचन
2	1956-61	जड व मुलभुत उदयोग	महालनोबीस	4.5	4.21	वाहतुक व दळण वळण
3	1961-66	कृषी व जड उदयोग	महालनोबीस/ एस.चक्रवर्ती	5.6	2.72	वाहतुक व दळण वळण
वार्षीक योजना	1966-69	स्वावलंबन	-	5.0	3.9	-
4	1969-74	स्वावलंबन / स्थौर्यासह वाढ	ॲलनमान व रुद्र /धनंजयराव गाडगीळ	5.7	2.05	कृषी व जलसिंचन
5	1974-78	दारिद्र निर्मुलन व स्वावलंबन	ॲलन व रुद्र / डी.डी.धर	4.4	4.83	उदयोग
सरकती योजना	1978-80	लघु व कुटीर उदयोग व रोजगार निर्मीती	प्रो.लकडावाला	-	-5.2	-
6	1980-85	दारिद्र निर्मुलनव रोजगार निर्मीती	ॲलन व अशोक रुद्र	5.2	5.54	उर्जा
7	1985-90	उत्पादक रोजगार निर्मीती	ब्रम्हानंद व वकील	5.0	6.02	उर्जा

वार्षीक योजना	1990-92	-	-	-	3.4	-
8	1992-97	मानव विकास / सुचक नियोजन	राव – मनमोहन / L.P.G.	5.6	6.8	उर्जा
9	1997-02	कृषी व ग्रामीण विकास	-	6.5	5.55	उर्जा
10	2002-07	शिक्षण	-	8.0	7.8	सामाजिक सेवा
11	2007-12	सामाजिक सेवा	-	9.0	8.2	सामाजिक सेवा
12	2012-17	सामाजिक सेवा	-	8.0	-	सामाजिक सेवा

नोट :- पहिल्या तीन योजनांमध्ये वाढीचा दराचे लक्ष्य NNP च्या स्वरुपात ठरविण्यात आले होते.चौथ्या योजनेत ते NDP च्या स्वरुपात तर त्यानंतर मात्र ते GDP च्या स्वरुपात ठरविण्यात येत आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना - शहरी

सरकारने 2022 पर्यंत सर्वांसाठी घरे ही घोषणा करून 25 जून 2015 रोजी प्रधानमंत्री आवास योजना सुरू करण्यात आली.

वैशिष्ट्ये:-

1. 2022 पर्यंत 2 कोटी शहरी घरे बांधणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.त्यामध्ये 2011 च्या जनगणनेच्या सर्व शहरांचा समावेश आहे.

2. योजनेच्या लाभार्थ्यांमध्ये अल्प उत्पन्न गटातील महिला.अनुसूचित जाती,अनुसूचित जमाती आणि आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटक यांचा समावेश आहे.

3. लाभार्थ्यांना 6 लाख रु.चे कर्ज 6.5% या अनुदानित दराने 15 वर्षाच्या कालावधीसाठी प्राप्त होईल.त्यापेक्षा अधिक कर्जावर मात्र अनुदान प्राप्त होणार नाही.

4. योजनेअंतर्गत बांधलेले घर कुटुंबातील जेष्ठ महिलेच्या नावाने किंवा पुरुष व महिलेच्या संयुक्त नावाने दिले जाईल.

5. योजनेअंतर्गत घर हे सर्व मूलभूत सुविधांनी युक्त असलेले 30 चौरस मीटर क्षेत्रफळाचे असेल.

6) योजना 2015 ते 2022 या 7 वर्षांमध्ये तीन टप्प्यांमध्ये राबविण्यात येईल

* पहिला टप्पा - एप्रिल 2015 ते मार्च 2017 दरम्यान 100 शहरांमध्ये
* दुसरा टप्पा - एप्रिल 2017 ते मार्च 2019 दरम्यान आणखी 200 शहरांमध्ये
* तिसरा टप्पा - एप्रिल 2019 ते मार्च 2022 दरम्यान उर्वरित शहरांमध्ये

प्रधानमंत्री आवास योजना - ग्रामीण

2022 पर्यंत सर्वांसाठी घरे या अभियानांतर्गत प्रधानमंत्री आवास योजना-ग्रामीण या योजनेच्या अंमलबजावणीची सुरुवात 1 एप्रिल 2016 पासून करण्यात आली.

वैशिष्ट्ये :-

1) योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात 2016-17 ते 2018-19 या तीन वर्षाच्या काळात ग्रामीण भागात एक कोटी घरे बांधण्यासाठी सहाय्य देण्याचे उद्दिष्ट होते.

2) घर बांधण्यासाठी सपाट प्रदेशात 1.2 लाख रुपये तर डोंगराळ/दुर्गम प्रदेशात 1.3 लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

3) ही रक्कम केंद्र व राज्य सरकार मार्फत सपाट प्रदेशात 60:40 प्रमाणात तर डोंगराळ/दुर्गम प्रदेश/ पूर्वोत्तर राज्यांमध्ये 90:10 च्या प्रमाणात प्रदान केली जाईल.

4) या योजनेअंतर्गत घर हे स्वयंपाकाची जागा,वीज,शौचालय,अंआघोळीची जागा,पेयजल इत्यादी सुविधा सहित एक संपूर्ण घर असेल तरच पैसे लाभार्थ्याचा खात्यावर इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने भरले जातील.

5) योजनेचे लाभार्थी इंदिरा आवास योजनेप्रमाणेच असून त्यांची निवड सामाजिक,आर्थिक व जातीनिहाय जनगणनेनुसार गावाच्या ग्रामसभेमार्फत केली जाईल.

महिला सक्षमीकरण :-

19 व्या शतकाच्या पहिल्या दशकांमध्ये जगात अनेक ठिकाणी स्त्रीवादी चळवळींचा उदय.झाला तेव्हापासून स्त्रियांच्या सामाजिक,राजकीय व आर्थिक हक्कांवर सातत्याने भर देण्यात आला.1976 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांचे स्त्रियांसाठीचे दशक सुरू झाले.जगात सर्वत्र स्त्रियांना समान हक्क,संधी आणि प्रोत्साहन मिळावे हा या कार्यक्रमाचा हेतू होता.शिक्षण, आरोग्य,कामांच्या जागा,जमिनीची मालकी आणि मानवी हक्क याबाबत स्त्रियांना जाणवणारी असमानता यावर लक्ष केंद्रित केले गेले.

भारतात 1953 साली केंद्रीय सामाजिक मंडळाची स्थापना करण्यात आली.याचा उद्देश्य कुटुंब महिला व बालकांसाठी कल्याणकारी योजना राबविणे हा होता.1960 च्या दशकापासून महिलांच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न केले गेले.1970 च्या दशकात महिलासंदर्भात कल्याणकारी दृष्टिकोनात बदल घडवून विकासावर भर देण्यात येऊ लागला. 1980 साली महिलांच्या आरोग्य,शिक्षण व रोजगार यावर भर देण्यात आला.1990 च्या दशकात विकासाची जागा सक्षमीकरणाने घेतली,"राष्ट्रीय महिला आयोगाची" स्थापना करून महिलांच्या हक्काचे व कायदेशीर बाबींची संरक्षण करण्याची हमी देण्यात आली. संविधानातील 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीमुळे पंचायत समिती व नगरपालिकांमध्ये महिलांना आरक्षण दिल्यामुळे स्थानिक पातळीवरील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढण्यास मदत झाली.2001 साली महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण तयार केले. 2006 मध्ये महिला व बालविकास विभाग हे स्वातंत्र मंत्रालय म्हणून अस्तित्वात आले.या मंत्रालयाचा प्रमुख उद्देश महिला व बालकांसाठी असलेल्या धोरणातील त्रुटी शोधणे लिंगभाव समानतेसाठी बालकांवर केंद्रित असे कायदे करणे,धोरणे व कार्यक्रम आखणे तसेच हिंसा व भेदभाव रहित वातावरण निर्माण करून सक्षमीकरण साधने हा होता.

अर्थ संकल्पना :-

योजना,कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक,राजकीय,कौटुंबिक अशा सर्वच क्षेत्रांमध्ये निर्णयक्षम बनविणे, स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे,स्त्रियांना पुरुषासारखी विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हटले जाते.

आर्थिक नियोजनात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासूनच महिलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी तरतुदी करण्यात आल्या,यात महिलांच्या कल्याणासाठी प्रोत्साहनपर पर्याप्त सेवा उपलब्ध करणे,महिला व बालकांसाठीच्या विकासाला चालना देणे हा उद्देश्य होता.दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांच्या कल्याणकारी दृष्टिकोनासोबत श्रम प्रधान शेती क्षेत्राच्या विकासाच्या दृष्टिकोनाचा समावेश होता.तसेच समान कामासाठी समान वेतनांची अंमलबजावणी

करण्यासोबतच प्रशिक्षणाची देखील सोय करावी असे सुचविले गेले.तिसऱ्या योजनेत शिक्षणाला मुख्य कल्याणकारी निधीच्या रूपात स्वीकारले गेले.यात सेवांच्या विस्ताराबरोबर आरोग्य,पोषण,परिवार व नियोजन या व्यवस्था करण्याच्या प्रयत्न चालू ठेवला.चौथा योजनेत महिलांचे महत्त्व टिकवून ठेवणे तसेच परिवारात महिलांच्या कल्याणाला प्रोत्साहन देणे यावर भर देण्यात आला.

निष्कर्ष :-

1) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक नियोजनाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे.

2) दारिद्र्य निर्मूलनासाठी पंचवार्षिक योजनेत करण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांमुळे आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत झाली आहे.

3) प्रधानमंत्री आवास योजनेमुळे शहरी व ग्रामीण भागातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या विकासाला चालना मिळाली आहे.तसेच गरिबांच्या आर्थिक,सामाजिक,सांस्कृतिक विकास होऊन त्यांना प्रतिष्ठेने जीवन जगणे सोपे झाले आहे.

4) महिला सक्षमीकरण धोरणामुळे महिलांच्या दृष्टीकोनात बदल होऊन त्यांना समाजात आदर, सन्मान व प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे.त्यामुळे त्यांच्यात पूर्वीपेक्षा अधिक आत्मविश्वास व साहस निर्माण होऊन त्या सर्वच क्षेत्रात अधिक कणखरपणे वावरताना दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) रंजन कोळंबे, भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, जानेवारी 2022 पृष्ठ क्र.56,80,427,428

2) विकास समर्पित मासिक योजना - एप्रिल 2014

3) प्रा.डॉ.गजेंद्र कढव, लेख, Journal Of Emerging Technologies And Innovative Resrarch फेब्रुवारी 2020 पृष्ठ क्र.106,107.

4) https://mr.mwikipedia.org, विकिपीडिया.

ISSN : 2278-9308
February 2024

आर्थिक विकास आणि महिला सबलीकरण

मुयरी सुरेश टवाळे
संशोधक विद्यार्थी (एम.ए.सेट अर्थशास्त्र) (कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय तळोदा जि.नंदुरबार)
प्रा.डॉ.पी.आर.बोबडे
मार्गदर्शक (एम.ए.पी.एचडी.नेट,सेट) (कला, वाणिज्य, व विज्ञान महाविद्यालय तळोदा जि.नंदुरबार)

प्रस्तावना :-

विकसनशिल देशाचा विकास आणि महिलांचा विकास त्यांच्या अत्यंत जवळचा संबंध आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारताची एकुण लोकसंख्या 121 कोटी इतकी होती त्यापैकी महिलांची संख्या ही 58 कोटी 64 लाख इतकी आहे. एकुण लोकसंख्येमध्ये पुरुषांचे प्रमाण 52 प्रतिशत आणि महिलांचे प्रमाण 48 प्रतिशत इतके आहे. म्हणजेच महिलांची संख्या जवळ जवळ निम्मे आहे. महिला सबलीकरणासाठी केंद्रशासन, राज्यशासन सातत्याने प्रयत्न करीत आहे. महिलांना त्यांच्या हक्क आणि अधिकार याची जाणीव करुन देणे आवश्यक आहे महिलांना त्यांचे हक्क व अधिकार प्राप्त करुन देण्यासाठी व त्यांना संरक्षण देण्यासाठी अनेक घटनात्मक कायदे तयार करण्यात आलेले आहे. भारत सरकारने 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणुन जाहीर केले त्यानिमित्ताने महिलांच्या आर्थिक परिस्थीतीचा आढावा घेण्यात आला. भारतातील विविध क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलांनी केलेली सकारात्मक प्रगती केंद्रस्थानी ठेवुन तात्कालीन प्रंतप्रधानांनी स्त्रीशक्ती पुरस्कार देण्यास सुरुवात केली. 1975 हे वर्ष संयुक्त राष्ट्रसंघाने आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणुन घोषीत केले 8 मार्च हा दिवस जगभरात जागतिक महिला दिन म्हणुन दरवर्षी साजरा केला जातो या सर्व गोष्टींमागे महिलांचे सबलीकरण व्हावे हा एकमेव उद्देश आहे.भारतीय राज्यघटनेने बहाल केलेला समानतेचा मुलभूत हक्क हा महिलांच्या विकासाचा भक्कम पाया आहे. सरकारने 1990 साली राष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्रीय महीला आयोगाची स्थापना केली.

शोधनिबंधाचा उद्देश :-

1. आर्थिकदृष्ट्या महिलांना स्वालंबी बनविणे.
2. महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे.
3. आर्थिक व्यवहार आणि संपत्तीमध्ये सहभागी करुन घेणे.
4. महिला सबलीकरण संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
5. महिलांना प्रशिक्षीत व संघटीत करुन त्यांना रोजगाराचा संधी उपलब्ध करुन देणे व त्यातुन त्यांच्या आर्थिक विकास करणे.

माहिती संकलन पध्दती :-

सदर अध्ययनसाठी दुय्यम स्त्रोतांद्वारे माहीती संकलन केले आहे. महिला सबलीकरण या विषयावर आधारीत प्रकाशित झालेल्या विविध पुस्तकांधमुन माहीती प्राप्त केलेली आहे.

गृहित कृत्ये :-

1. आर्थिक संक्षमतेमुळे महिलांचे सबलीकरण घडुन येते.
2. बचतगट योजनेमुळे महिला स्वावलंबी बनतात.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना :-

महिला सबलीकरण म्हणजे प्रत्येक स्त्रीला स्वत:ची ओळख करुन देणे होय. महिला सबलीकरण स्त्री अधिकाराचा पुरस्कार करणारी संकल्पना आहे. लिंगभेदांवर आधारलेली विषम समाज रचना नष्ट करुन समतेवर आधारीत समाजव्यवस्था महिला सबलीकरणात अपेक्षीत असते. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय हक्क मिळवुन देणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय. थोडक्यात समाजात स्त्रीयांना अपेक्षीत ठेवणाऱ्या शक्तींमध्ये मतपरितर्वन घडवुन स्त्रीयांच्या विचारांना नवीन दिशा देणे, दृष्टीने देणे महिला सबलीकरणात अपेक्षीत आहे.

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण :-

भारतातील ग्रामीण भागातील बहुसंख्य महिला घरकामास गुंतलेल्या आहेत कोणत्याही व्यक्तींचा समाजांमध्ये माणूस म्हणुन जगावयाचे असेल तर आर्थिक स्वावलंबन आवश्यक आहे. स्त्रीयांच्या आर्थिक स्थीती बाबत मार्केस म्हणतात की, उत्क्रांतीच्या टप्प्यावरुन पुढे सरकत असतात आणि रानटी अवस्थेतुन सांस्कृतीक अवस्थेपर्यंत येतात उत्पादन साधने विकसित होत गेली त्यानंतर खाजगी मालमत्ता ही संकल्पना रुढ झाली आणि संपत्तीवरील इतर हक्क पुरुषांकडे गेले.एन्जेल्स म्हणतो की, जस जशी संपत्ती वाढली तसतसा पुरुषांचा कौटूंबीक आणि सामाजिक दर्जा स्त्रायांच्या तुलनते उंचावला यातुन स्त्रीया लेखी दुय्यम दर्जा प्राप्त झाला वरील संदर्भानुसार वेतनासंबंधी भेदभाव स्वयंरोजगार अर्थसहाय्याचा अभाव विना वेतन काम व बरोजगारी, कुटीर, उद्योगात मालकी हक्क नाही. अशा अनेक कारणांमुळे स्त्रीयांचे आर्थिक स्थान पुरुषांपेक्षा दुय्यम राहीलेले दिसले. महिलांना स्वयरोजगाराचा संधी उपलब्ध करुन देवुन आर्थिक दृष्ट्या महिला समक्षीकरण करणे हा या प्रक्रियेचा उद्देश आहे. महिलांना आर्थिक अधिकार मिळवुन देणे. उत्पादन प्रक्रियेत सहभाग करुन घेणे या गोष्टी केल्या तरच राष्ट्राचा विकास होईल.

महिलांच्या आर्थिक सुरक्षेसाठी महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेत अनेक तरतुदी आहेत राष्ट्रीय ग्रामीण उपजिविका कार्यक्रम म्हणजे एनआरएलएम मध्ये ग्रामीण महीलांना आर्थिक सुरक्षा व समक्षीकरणाची संधी दिलेली आहे. राष्ट्रीय महिला कोष योजनेत गरीब महिलांना नियमित निधी दिला जातो. महीला ई-हाट योजना ही सुरु केली असुन त्यात महिलांच्या उद्योजकतेला प्रोत्साहन दिले जाते.इंटनेट उद्योग व्यवस्था डिजिटल इंडिया उपलब्ध केली असुन त्यातही महिलांना उद्योजगतेत प्राधान्य व आर्थिक विकासात त्यांच्या समावेश करण्याचा प्रयत्न आहे. प्रधानमंत्री जनधन योजनेत लाखो महिलांचे बँक खाते सुरु करण्यात आले त्यातुन गरीब व दारीद्रयाचे दुष्टचक्र संपवण्याची अपेक्षा आहे. भारतात जवळजवळ 47 टक्के महिलांची बँक खाती उपलब्ध आहेत. प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजनेत दारिद्रयातुन बाहेर पडण्यासाठी रोजगार उपलब्ध करुन दिले जातात त्यामध्ये महिलांना मोठ्या प्रमाणात संधी आहे. सुकन्या समृध्दी योजना बेटी बचाओ, बेटी पढाओ अंतर्गत राबवली असुन त्यात जुन 2019 मध्ये 86 लाख खाती सुरु करण्यात आली.

महिलांचे बचतगट स्थापन करुन बचत गटाचा माध्यमातुन 4% दराने कर्ज देण्याचा महत्तपुर्ण निर्णय शासनाने घेतला आहे त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक विकास तर होत आहे परंतु त्यांच्या आर्थिक विकासालाही त्यांच्या हातभार लागत आहे तसेच शिक्षणाची संधी व त्यासाठी आवश्यक असे पोषक असे वातावरण त्यामुळे महीलांना स्वयंरोजगाराचा विविध संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. विविध योजनांमुळे आता महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आहे. महाराष्ट्रात महिला स्वयसहाय्यता बचत गटाची फारच मोठी चळवळ उभी राहीली असल्यामुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यासस सक्षमीकरणाचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

आर्थिक सक्षमीकरणाचा दिशेने सुध्दा त्यांनी काही तरतुदी केल्या महिला व पुरुष यांच्या पगारात तफावत होती ती दुर करण्यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी 8 फेब्रुवारी 1944 ला मुद्दा उपस्थित करुन मिहिलांना अधिकार

देवुन त्यांना समान संधी देवुन समाज कामासाठी समान मजुरी मिळण्याचा महत्तवाचा पुरस्कार केला कामाचा ठिकाणी सुरक्षितता असावी प्रसुती रजा, मिळावी, पाळणाघराची सोय, मताधिकाराचे स्वातंत्र्य असावे अश्या प्रकारे स्त्रियांनाही अर्थजनाचे स्वातंत्र्य असावे त्यांचे आरोग्य चागले राहुन त्यांनी तणावमुक्त वातावरणात काम करावे आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे स्त्रीची कौटूंबीक व सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते व ती आत्मोध्दासाठी तयार होते म्हणुन त्यांनी आर्थिक क्षेत्रातले स्वांत्र्य मिळवुन देण्याचा प्रयत्न बाबासाहेबांनी केला, स्त्री दर्जा उंचावणे व समाजात त्यांना योग्य स्थान प्राप्त करुन देणे. त्यांचा त्यामागील उद्देश होता 1942 च्या महिला परिषदेत आपल्या भाषणातून डॉ.बाबासाहेब म्हणाले मुला-मुलींचे लग्ने लवकर करुन नका त्यांना आपल्या पायावर उभे राहु द्या पत्नी ही पतीशी समान अधिकार असलेली गृहीणी असली पाहीजे. नवऱ्याची गुलाम होता कामा नये कुटूंब नियोजनाची जबाबदारी स्त्री पुरष दोघांचीही आहे.

प्रस्तुत शेध निबंधमध्ये महिलांच्या बदलत्या आर्थिक स्थीतीचा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास आले महिला सबलीकरण करण्यसाठी त्यांना उत्पन्नाचे स्वातंत्र्या साधन मिळाले पाहीजे त्या साक्षर झाल्या पाहीजे, त्यांचे आरोग्य सुधारले पाहीजे, त्यांना स्वत: बचत करुन स्वत:च्या जोरावर मत मिळाले पाहीजे, पर्यावरण ऱ्हास रोखण्याचा कार्यात त्यांना सहभाग करता आला पाहिजे. त्याचप्रमाणे आरोग्याच्या बाबतीत भर हा महिला जननक्षमता कमी करणे आणि आता एड्सवर नियंत्रण आणणे या महत्वाचा कार्यक्रमा अंतर्गत स्त्रियांमार्फत समाजात परिवर्तनाची नवि दिशा मिळते.

निष्कर्ष :-

1. महात्मा फुले, डॉ.आबेडकर, स्त्री-पुरष समानतेचे पुरस्कर्ते होते.
2. महिला सबलीकरणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आहे.
3. महिला योजना व बचत गटामुळे महिलांचे आर्थिक उत्पन्न वाढले.
4. स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होते.

संदर्भ सुची :-

1. प्लॅटिनम, आधुनिक महिला सबलीकरण अथर्व पब्लिकेशन
2. प्राचार्य, डॉ.संभाजी देसाई, महिला सबलीकरण, प्रशांत पब्लिकेशन
3. संपादक, डॉ.मधुकर व्ही पाटील, महिला सबलीकरण अथर्व पब्लिकेशन
4. इंटरनेट
5. 5) प्रा.डॉ.अशोक बापुराव देवाकर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख ता.आरटी जि.बीड गामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण एक आढावा
6. डॉ.झामरे जी.एन. भारतीय अर्थशास्त्र व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपाळपुरे, प्रकाशन (2005)

महिला सशक्तिकरण: संधी आणि आव्हाने

श्री. रामराव विठ्ठल पाटील
M.A(.Edu.),B.Ed.,SET
प्रा.डॉ.अर्चना पुंडलिकराव भोसले
M.A,B.Sc.,M.Ed.,SET,PhD (प्राचार्य ओम साई कॉलेज ऑफ एजुकेशन शिरसोली,जळगाव)

सारांश:

निसर्गतः जन्माने सर्व मानव जात ही समान आहे. कारण जन्मतः सर्वांना बुद्धी समान असते.स्त्री पुरुष अशा प्रकारचा कुठलाही भेदभाव नसतो. म्हणून अगदी प्राचीन काळापासून स्त्री ही पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून सर्व क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहे. अगदी प्राचीन काळापासून जेव्हापासून मनुष्य शेती करू लागला, तेव्हापासून अगदी इसवीसनपूर्व दहा हजार ते रामायण काळ, महाभारत काळ म्हणजेच पूर्व वैदिक संस्कृती व वैदिक काळ यातही स्त्रियांच्या कामगिरीचा ठसा पाहायला मिळून येतो. प्राचीन इतिहासामध्ये मैत्रेयी, गार्गी या स्त्रियांच्या उल्लेखनीय कामगिरीवरून स्त्री ही सर्व क्षेत्रांमध्ये अग्रेसर आहे हे दिसून येते. प्राचीन भारताच्या इतिहासामध्ये अशाप्रकारे स्त्रियांचे उल्लेखनीय कार्य आढळून येते तसेच प्राचीन भारतीय इतिहासामध्ये राजकीय क्षेत्रात रजिया सुलताना सारखी स्त्री तसेच मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासामध्ये महाराष्ट्रामध्ये राजमाता जिजाऊ यांचा उल्लेख व कामगिरी आपणास दिसून येते.आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये तर स्वातंत्र्यलढयामध्ये स्त्रियांनी भाग घेतल्याचे दिसून येते. 1817 चे स्वातंत्र्यसमर यामध्ये बेगम हजरत महल,झाशीची राणी आदी महिलांचे प्राबल्य दिसून येते . त्यानंतर समाजसुधारणा विषयक कार्यांमध्ये सुद्धा स्त्रियांचे कार्य दिसून येते.भारताच्या आद्य शिक्षिका सावित्रीबाई फुले,फातिमा बेगम यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे.क्रांतिकार्यामध्ये विविध स्त्रियांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. उषा मेहता, प्रीती लता वड्डेदार यांसारख्या स्त्रियांचे कार्य तर क्रांतिकारकांसारखे दिसून येते. सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी यांचे कार्य सुद्धा उल्लेखनीय आहे. एकूणच सामाजिक,राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये भारतीय इतिहासाच्या परंपरेमध्ये स्त्रियांचे कार्य हे उल्लेखनीय दिसून येते यावरून स्त्री ही सर्व क्षेत्रांमध्ये कार्य करण्यासाठी सक्षम आहे हे समजते.

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेनुसार सर्व नागरिकास समान नागरी हक्क देण्यात आलेले आहेत.त्या स्त्री पुरुष असा कुठलाही भेदभाव करण्यात आलेला नाही. परंतु भारतीय स्वातंत्र्यानंतर विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांची उल्लेखनीय कामगिरी,त्यांचे सक्षमीकरण व त्यांच्या सक्षमीकरणापुढील आव्हाने हे भेडसावणारी आहेत.कारण अजूनही स्त्रियांच्या प्रगतीस मारक ठरतील अशा विविध घटना परिस्थिती यांचा उद्भव होत आहे. अजूनही शंभर टक्के स्त्रियांचा विकास हा सर्व क्षेत्रांमध्ये झालेला दिसून येत नाही. राजकीय,सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक सर्व क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाची मोहोर उमटवलेली आहे,परंतु त्यांच्या विकासासंदर्भात मात्र शंभर टक्के उन्नती दिसून येत नाही.भारत सरकार व महाराष्ट्र शासन यांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध कायदे केलेले आहेत. योजना राबविले आहेत. तसेच भारतीय संविधानामध्ये सुद्धा त्यासंदर्भात तरतूद करण्यात आलेली आहे.परंतु सर्व योजनांच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात अडचण निर्माण होऊन अगदी स्त्रियांच्या संदर्भाने विचार करता आजही भारतातील सर्व राज्यांचे व राज्यातील जिल्ह्यांचे लिंग गुणोत्तर हे समाधानकारक दिसून येत नाही. सन 2011 मध्ये झालेल्या जनगणनेनुसार देशाचे लिंग गुणोत्तर,राज्यांचे लिंग गुणोत्तर व जिल्ह्यांचे लिंग गुणोत्तर तसेच वरील स्तरावर बाल लिंग गुणोत्तर यामध्ये मोठी तफावत दिसून येते.म्हणजेच अजूनही स्त्री ही सक्षम झालेली नाही. हे दिसून येते. लिंग

गुणोत्तरातील तफावत हेच सांगून देते की आजही स्त्री ही जन्मापासून सुरक्षित नाही.विविध क्षेत्रांमध्ये तिच्या विकासात येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे आणि त्यावरून त्यांनी विविध क्षेत्रांमध्ये किती यश संपादन केले हे तपासणे आणि त्यांच्या यशप्राप्तीमध्ये येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

सदरील संशोधनातून महिलांचा विविध क्षेत्रातील विकास अभ्यासणे.

महिलांच्या विविध क्षेत्रातील विकासातील अडचणींचा अभ्यास करणे.

महिला सबलीकरणाच्या योजनांचा अभ्यास करणे व अंमलबजावणीतील अडचणी तपासणे.

महिलांच्या संदर्भातील कायद्यांचा अभ्यास करून महिलांची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सदरील संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे.सदरील संशोधन हे महिलांचे संदर्भात व्यापक स्वरूपातील असून विविध क्षेत्रांचा अभ्यास हा संदर्भ ग्रंथ, संकेतस्थळे, मासिके, माहितीपत्रे, भारतीय जनगणना 2011, आर्थिक सर्वेक्षण यांतून केलेला आहे.

विश्लेषण व चर्चा :

महिलांचा सहभाग क्षेत्र

राजकीय क्षेत्र:

राजकीयक्षेत्रामध्ये प्राचीन काळामध्ये सुद्धा भारतीय स्त्रियांचा सहभाग होता.अगदी स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये सुद्धा माननीय राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील या भारताच्या सर्वोच्च नागरी पदावर विराजमान झाल्या.तसेच भारताच्या पंतप्रधान म्हणून माननीय इंदिरा गांधी यांनी सुद्धा विराजमान होऊन सबळ कारकीर्द पार पाडली. त्यांच्याच काळात 42 वी व 44 वी घटना दुरुस्ती ही सुद्धा करण्यात आली.त्याच काळात दारिद्र्य निर्मूलनाच्या योजना राबविण्यात आल्या.तसेच मुख्यमंत्री म्हणून सुचिता कृपलानी यांचा सुद्धा उल्लेख करावा लागतो.विभिन्न राज्यांच्या मुख्यमंत्रीपदी स्त्रियांचे योगदान आहे. अगदी अलीकडील काळामध्येच लोकसभा व राज्यसभा यांच्यामध्ये महिलांचे 33 टक्के आरक्षण दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये तर महिलांसाठी 50 टक्के राखीव जागा ठेवण्याचे धोरण राबवण्यात आलेले आहे. त्यानुसार अगदी ग्रामपंचायतीवर सरपंच पदी सुद्धा आज रोजी महिला या विराजमान झालेल्या दिसून येतात. एकूणच भारतीय इतिहासामध्ये राजकीय क्षेत्रामध्ये सुद्धा यांनी आपले वर्चस्व उमटवले आहे. तसेच विविध राजकीय पक्षांच्या अध्यक्षपदी सुद्धा स्त्रिया आहेत. यामध्ये तृणमूल काँग्रेसचे अध्यक्ष ममता बॅनर्जी त्याचप्रमाणे उमा भारती, मायावती,जय ललिता(अम्मा) यांचा उल्लेख करावा लागेल.

आर्थिक क्षेत्र:

आर्थिक क्षेत्रामध्ये इंद्रानुई(c.e.o. PepsiCo), सुधा मूर्ती (लेखिका), चंदा कोचर(M.D.ICICI) यांसारख्या स्त्रियांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. सेल्फ हेल्प ग्रुपच्या मदतीने ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे आर्थिक समावेशन करण्यात आलेले आहे. भारताच्या अर्थमंत्री या सुद्धा एक स्त्रीच आहेत. माननीय निर्मला सीतारामन यांनी नुकताच भारताचा अंतरिम अर्थसंकल्प सादर केलेला आहे. यावरून भारतीय स्त्रियांचे आर्थिक क्षेत्रामधील प्रगती दिसून येते.

सामाजिक क्षेत्र:

सामाजिक क्षेत्रामध्ये स्त्रियांनी आपले कर्तव्य अगदी जबाबदारीने पार पडलेले दिसून येते. अनुताई वाघ, ताराबाई मोडक, सिंधुताई सपकाळ, अरूंधती रॉय आदींसारख्या स्त्रियांनी सामाजिक कार्यामध्ये सहभाग घेऊन आपले प्रतिबिंब उमटवलेले दिसून येते.

ISSN : 2278-9308
February 2024

शैक्षणिक क्षेत्र:

इतर क्षेत्राप्रमाणेच शैक्षणिक क्षेत्रात सुद्धा स्त्रियांनी उच्चपदे बसवलेली आहेत.यामध्ये पहिल्या महिला आयपीएस अधिकारी किरण बेदी, मीरा बोरवणकर, मंदाकिनी आमटे, कुसुमताई कर्णिक, रेणू गावस्कर, रेणू दांडेकर आदींचा उल्लेख करता येईल. नुकत्याच उत्तराखंड राज्याच्या मुख्य सचिव म्हणून राधा रातुरी यांची निवड झाली. सर्वेक्षणानुसार आयआयटी,आयआयएम,तसेच मेडिकल क्षेत्रामध्ये मुलींचा उच्चांक दिसून येतो. इयत्ता दहावीच्या निकालामध्ये उत्तीर्णचे प्रमाण मुलींचे अधिक दिसून येते.यावरून शिक्षण क्षेत्रामध्ये सुद्धा स्त्रियांच्या सहभाग हा मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे.

सांस्कृतिक क्षेत्र:

सांस्कृतिक क्षेत्राचा विचार करता स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळ या दोन्हींमध्ये महिलांची नृत्य, गायन, वादन या क्षेत्रामध्ये विशेष प्रगती दिसून येते. भारताची गानसम्राज्ञी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो अशा मा.लता मंगेशकर या सर्वोच्च भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित झालेल्या आहेत. आशा भोसले, उषा उत्तप, अनुराधा पौडवाल, अलका याग्निक यांनी गायन क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी बजावलेली आहे. गायिका एम. एस. सुब्बलक्ष्मी यांना 1998 सर्वोच्च भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.अभिनय क्षेत्रामध्ये सुलोचना चव्हाण, सुलोचना लाटणकर तसेच विविध अभिनेत्रींचा उल्लेख करता येईल.

क्रीडा:

क्रीडा क्षेत्रामध्ये सुद्धा स्त्रियांनी आपली उल्लेखनीय कामगिरी केलेली आहे सुवर्णपदक विजेत्या कर्णम मल्लेश्वरी, पी टी उषा,सायना नेहवाल, सानिया मिर्झा मीराबाई चानू, मेरी कोम अशा विविध स्त्रियांचा उल्लेख करता येईल.

महिलांची स्थिती

लिंग गुणोत्तर:

भारत देशाचा लिंग गुणोत्तराचा विचार करता देशाचे लिंग गुणोत्तर 943 आहे. तर महाराष्ट्र 929 आहे.म्हणजेच 2011 च्या जनगणनेनुसार लिंग गुणोत्तरात तफावत दिसून येते म्हणजे दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण अजूनही कमी आहे. यावरून स्त्रियांविषयी त्यांच्या आरोग्याविषयी जागरूकता झाल्याचे दिसून येत नाही.

बाल लिंग गुणोत्तर:

देशाच्या बाल लिंग गुणोत्तराचा विचार करता भारत देशामध्ये बाल लिंग गुणोत्तर 918दिसून येते. यावरून स्त्रियांच्या जन्माच्या वेळचे प्रमाण हे भयावह कमी आहे. त्यातही महाराष्ट्र राज्याचे 894 व त्यातील बीड जिल्ह्याचे बाललिंग गुणोत्तर हे सर्वात कमी 807 आहे. यावरून स्त्रीभ्रूणहत्येचा प्रश्न दिसून येतो.

कौटुंबिक स्थिती:

आजही स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान हे महत्त्वाचे असून विविध कार्यांमध्ये स्त्रिया या भाग घेत असतात.घराच्या आर्थिक नियोजनामध्ये तसेच दैनिक कामकाजामध्ये स्त्रियांचा सहभाग आहे. ग्रामीण भागामध्ये स्त्रिया शेती व तत्सम कार्यांमध्ये गुंतलेल्या आहेत तर तृतीय क्षेत्रामध्ये व सेवा क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत आहेत.

महिलांसाठी योजना व कायदे:

कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम 2005:

यामुळे महिलांच्या कौटुंबिक हिंसाचारातील समस्यासोडवण्यासाठी व स्त्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी भारत सरकारने कायद्याची तरतूद केलेली आहे.

पोक्सो कायदा 2012:

पोक्सो कायद्याअंतर्गत बाल महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी सशक्त प्रकारच्या कायद्याची योजना करण्यात आलेली आहे. या कायद्याअंतर्गत अठरा वर्षाखालील बाल महिला लैंगिक अत्याचाराला आळा घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

बाल हक्का अधिनियम 2005:

लिंगभाव आधारित अर्थसंकल्प:

लिंगभाव आधारित अर्थसंकल्पाची योजना 2005-06 पासून भारत सरकारने महिलांच्या सबलीकरणासाठी एक महत्त्वाचे पाऊल उचलले आहे.

महिला कल्याण योजना:

कामकाजी महिला छात्रावास. बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ (बीबीबीपी) · महिला शक्ति केंद्र (एमएसके) · प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना ,सुकन्या समृद्धि योजना. प्रधान मंत्री उज्ज्वला योजना · फ्री सिलाई मशीन योजना · फ्री आटा चक्की वितरण योजना

भारतातील महिला सक्षमीकरण योजना:

– महिला बचत गट (SHG) योजना:

महिला SHG योजना ही एक सरकारी योजना आहे ज्याचा उद्देश गरीब कुटुंबातील महिलांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आहे. महिला स्वयंसहाय्यता गटांची स्थापना स्थानिक स्तरावर केली जाते, आणि या योजनेचा उद्देश भारतातील महिलांना उपजीविका मिळविण्यात मदत करून सक्षम करणे आहे. महिला बचत गटांना देशाच्या विविध भागात महिला मंडळे म्हणूनही ओळखले जाते.

-महिला उद्योजकता निधी योजना: महिला उद्योजकता निधी योजना 2020 मध्ये भारत सरकारने सुरू केली होती. ज्या महिला उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्याची इच्छा आहे परंतु व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आवश्यक निधी नाही त्यांच्यासाठी महिला उद्योजकता निधी योजना उपयुक्त ठरू शकते. ज्या महिलांना या योजनेचा लाभ घ्यायचा आहे त्यांनी वुमन स्टार्टअप हब पोर्टलद्वारे अर्ज करावा.

– प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना:

प्रधानमंत्री मातृ वंद आना योजना ही 2019 मध्ये सुरू करण्यात आलेली एक सरकारी योजना आहे. या योजनेचे उद्दिष्ट गरोदर आणि स्तनदा महिला किंवा मातांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आहे जेणेकरून ते त्यांच्या आरोग्याची आणि त्यांच्या मुलांच्या आरोग्याची काळजी घेऊ शकतील. या योजनेत गरोदर आणि स्तनदा महिलांना 6000 रुपयांची आर्थिक मदत दिली जाते. महिलांना त्यांच्या पहिल्या मुलाच्या जन्मादरम्यान फक्त एकदाच या योजनेचा लाभ घेता येईल. ज्या महिलांनी मुलीला जन्म दिला आहे किंवा ज्या महिलांना मृत जन्म झाला आहे किंवा ज्या महिला दुसऱ्यांदा गर्भवती आहेत त्यांनाही या योजनेचा लाभ घेता येईल.

– महिला आणि बाल विकास (WCD) मंत्रालयाच्या योजना:

भारत सरकारच्या महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाने महिला आणि बालकांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत. महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाच्या योजनांचा उद्देश महिलांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आणि त्यांच्या मुलांना योग्य शिक्षण आणि आरोग्य सेवा देऊन त्यांना चांगले जीवन जगण्यास मदत करणे आहे.

- बेटी बचाओ, बेटी पढाओ योजना:

बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना ही एक सरकारी योजना आहे जी 2015 मध्ये सुरू करण्यात आली होती. या योजनेचा उद्देश मुलींना वाचवणे आणि तिला शिक्षित करणे हा आहे. मुलीला जन्म दिलेल्या आर्थिक दुर्बल वर्गातील महिला या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात. या योजनेसाठी महिलांनी त्यांच्या संबंधित राज्य सरकारच्या महिला आणि

बाल विकास (WCD) विभागांमार्फत अर्ज करावा. त्यांची मुलगी प्रौढ होईपर्यंत महिलांना या योजनेचा लाभ घेता येईल.

- सुकन्या समृद्धी योजना:

सुकन्या समृद्धी योजना ही एक सरकारी योजना आहे जी 2015 मध्ये सुरू करण्यात आली होती. या योजनेचा उद्देश मुलीला आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आहे जेणेकरून ती तिचे शिक्षण घेऊ शकेल आणि तिची स्वप्ने पूर्ण करू शकेल. ज्या महिलांना मुलगी आहे त्यांना या योजनेचा लाभ घेता येईल. या योजनेसाठी महिलांनी त्यांच्या संबंधित राज्य सरकारच्या महिला आणि बाल विकास (WCD) विभागांमार्फत अर्ज करावा. त्यांची मुलगी २१ वर्षांची होईपर्यंत महिला या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.

- इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना:

इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना ही एक सरकारी योजना आहे जी 2010 मध्ये सुरू करण्यात आली होती. या योजनेचा उद्देश समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील आणि पहिल्यांदा गर्भवती असलेल्या महिलांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे आहे. ज्या महिलांनी या योजनेसाठी अर्ज केला आहे ते त्यांचे मूल दोन वर्षांचे होईपर्यंत याचा लाभ घेऊ शकतात.

-महिला शक्ती केंद्र योजना :

ही योजना मार्च 2017 मध्ये रु. 500 कोटी खर्चासह सुरू करण्यात आली होती. देशातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये महिला सक्षमीकरण केंद्रे उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. ही केंद्रे महिलांसाठी सरकारी योजना आणि कार्यक्रमांची माहिती आणि प्रवेश, आरोग्य आणि पोषण सेवा, कायदेशीर मदत, आर्थिक समावेश सेवा, कौशल्य विकास प्रशिक्षण इत्यादींसह वन-स्टॉप सेवा प्रदान करतील.

महिलांच्या समस्या:

आर्थिक:

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी विविध योजना राबवण्यात आलेल्या आहेत. परंतु तरीसुद्धा महिलांच्या आर्थिक विकासासंदर्भात अडचणी दिसून येतात. घरातील आर्थिक व्यवहारांमध्ये महिलांचे समावेशन त्या प्रमाणात दिसून येत नाही. कुटुंबाचा कर्ता हा पुरुष असल्यामुळे घरातील सर्व आर्थिक व्यवहारांची जबाबदारी ही पुरुषाकडे असते. तेव्हा जमिनीच्या मालकी हक्क विषयक मालक म्हणून पुरुष दिसून येतात.

राजकीय:

राजकीय क्षेत्रामध्ये विविध स्त्रियांचे वर्चस्व दिसून येते परंतु खरी सत्ता ही पुरुषाकडेच एकवटल्याचे अजूनही दिसून येते. कारण ग्रामीण स्तरावर गावाच्या प्रथम नागरिक जर या महिला असल्या तरी सरपंच या पदाची कार्य सरपंच पतीच बराच वेळा निभवताना दिसून येतात. तसेच विविध नगरपालिका, नगरपरिषदा विधानसभा, लोकसभाचे सदस्य यांचे राजकीय कार्य सुद्धा त्यांच्या पतीकडूनच प्रभावित होताना दिसून येते.

सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्र:

सामाजिक सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांचा वाटा उल्लेखनीय आहे. परंतु स्त्रियांचे लैंगिक शोषणाचा प्रकार सुद्धा निदर्शनास येतो. यामधून मी टू सारख्या मोहिमेच्या माध्यमातून स्त्रियांवरील शोषणाचे चित्र निदर्शनास येते.

शैक्षणिक क्षेत्र:

शिक्षण क्षेत्रामध्ये विविध उच्च पदांवर स्त्रिया विराजमान होताना दिसून येत असल्या तरी प्राथमिक स्तरावर शिक्षण घेत असताना गळतीचे प्रमाण हे मुलींचेच मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. कारण ग्रामीण व दुर्गम भागामध्ये

मुलींच्या शिक्षणासंदर्भात अजूनही उदासीनता दिसून येते. बऱ्याच वेळा ग्रामीण भागातील पालक हे मुलींना घरकाम व भावंडे सांभाळणे यासाठी शिक्षणापासून वंचित ठेवताना किंवा पुरेशी लक्ष न देताना दिसून येतात.

कौटुंबिक अत्याचार:

स्त्रियांवरील अत्याचारांच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजनांच्या खेरीज सुद्धा स्त्रियांवर अत्याचार होतानाच्या घटना दिसून येत आहेत. यावरूनच कायद्याची सक्षमता ही पुरेशी नाही हे दिसून येते. आरुषी तलवार हत्याकांड,निर्भय प्रकरण यावरून हिंसाचाराच्या घटना दिसून येतात.

निष्कर्ष:

सदर संशोधनातून हे निदर्शनास येते की विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांची प्रगती ही होत आहे. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, क्रीडा या क्षेत्रांमध्ये महिलांचे सशक्तिकरण होत असून त्यांचा विकास होत आहे. तसेच महिला स्वतःचा उत्कर्ष करून घेण्यासाठी जागरूक आहेत. त्या अनुषंगाने कायदे व भारतीय राज्यघटना यामध्ये सुद्धा विशेष तरतुदी भारत सरकारने केलेल्या दिसून येतात. परंतु हे होत असताना पुरुषप्रधान संस्कृती आपल्या देशात असल्यामुळे व ग्रामीण भागातील व अशिक्षित महिला स्वतःच्या हितांविषयी जागरूक नसल्यामुळे त्यांच्या विकासास अद्यापही अडचणी येत आहेत. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना ह्या सुशिक्षित कुटुंबांमध्ये सुद्धा दिसून येत आहेत. यावरूनच कायद्याचा फोलपणा निदर्शनास येतो. सदर संशोधनातून महिला सशक्तीकरणासाठी कायद्यांची कडक अंमलबजावणी होणे, महिलांच्या स्व विकासासाठी पुनर्जागृती करणे, त्यांचे प्रबोधन करणे गरजेचे आहे हे दिसून येते.

शिफारशी:

1)महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी महिलांचे प्रबोधन होणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टिकोनातून विविध कार्यक्रमांची योजना करून महिलांचे प्रबोधन करणे यासाठी शासनाने कृती कार्यक्रम आखावा.

2)कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करावी.

3)विविध सामाजिक संस्थांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी भाग घेऊन कृती कार्यक्रम राबववा.

4)ग्रामीण भागात जाणीव जागृतीसाठी जागृतीचे कार्यक्रम राबववे.

संदर्भ सूची:

संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र (2000) डॉ.प्रदीप आगलावे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
www.cencus 2011.co.in
आधुनिक भारताचा इतिहास : ग्रोव्हर अँड वेलेकर
प्राचीन भारताचा इतिहास: ycmou b.a.
भारताचा आर्थिक सर्वे 2023
योजना मासिक
www.adharsocial.com
www.wcd.nic.in
www.mha.gov.in
www.india.gov.in<acts

महिला सक्षमीकरण : संधी आणि आव्हाने

प्रा. यशोदा बापूराव लबडे
ग्रंथालय प्रमुख, महाराजा जिवाजीराव शिंदे महाविद्यालय, श्रीगोंदा, जि.अहमदनगर

सारांश

सदर लेखामध्ये महिला सक्षमीकरण, महिला सक्षमीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण, राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरणाची धेय्ये व उद्दीष्टे, महिलांचे कायदेशीर व न्यायालयीन सक्षमीकरण, महिलांचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सक्षमीकरण, महिला आणि कायदे, महिला सक्षमीकरण आव्हाने, महाराष्ट्र शासनाच्या महिला आणि बालकांसाठी विविध योजना यांची थोडक्यात माहिती दिलेली आहे.

संज्ञाशोध – महिला सक्षमीकरण, राष्ट्रीय धोरण, कायदे, महिला सक्षमीकरण आव्हाने, महिला आणि बालकांसाठी *विविध योजना.*

प्रस्तावना

भारतामध्ये पूर्वीपासूनच स्त्रियांना महत्व प्राप्त झालेले दिसते. भारताची पारंपारिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक व भौगोलिक रचना पाहता भारताला "भारत माता" म्हटले जाते. युनेस्कोने इ.स.१९७५ हे वर्ष "अंतराष्ट्रीय महिला वर्ष" म्हणून जाहीर केल्याने खऱ्या अर्थाने महिलांच्या जीवनामध्ये परिवर्तन घडले. त्यानंतर १९७५ ते १९८५ महिला सक्षमी दशक, या काळात जे परिवर्तन झाले, नवी युगसंवेदना आली, त्यातून स्त्रीजीवानाच्या कक्षा विस्तृत होत जीवनाला वेग आला. स्त्रीवाद, नवा स्त्रीवाद आणि स्त्रीमुक्ती या शब्दांना भिन्न अर्थछटा आहेत. स्त्रीयांच्या हक्काची भूमिका घेणे म्हणजे स्त्रीवाद होय, तर स्त्रीमुक्तीमध्ये स्त्रीयांच्या सम्यक स्वातंत्र्याचा विचार सूचित होतो. लोकप्रिय पातळीवर स्त्रीमुक्ती हा विचार नव्या स्त्रीवादाचा समानार्थी म्हणून वापरला जातो, ही विशिष्ट शब्द संहिता लोकशाहीवादी समाजनिर्मिती करणाऱ्या संघटनेने वापरली असे मानले जाते. ८ मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणू साजरा केला जतो. आज एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभिक काळात गतिमान परिवर्तनाच्या दिशेने बदलांचे परिणाम आपल्या समोर येत आहेत. आज कोणतेही क्षेत्र असे नाही कि ज्याठिकाणी महिला नाहीत, त्या प्रत्येक क्षेत्रात अतिउच्च पदावर कार्यरत आहेत. दिवसेंदिवस महिलांच्या कामगिरीचा आलेख हा उंचावत असलेलाच आपण पाहत आलेलो आहोत.

महिला सक्षमीकरण

स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते, म्हणजेच मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासून आहे असे मानले जाते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे निर्मितीच्या शक्तीचा विकास आणि सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, विचार स्वातंत्र, श्रद्धा, धर्म, आणि उपासना, संधीची समानता प्रदान करणे होय.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना तिच्या जीवनाशी संबधित प्रत्येक निर्णय स्वत: घेऊन आणि कुटुंब आणि समाजामध्ये त्यांना त्यांचे खरे अधिकार मिळवून देणे होय.

महिला सक्षमीकरणाचे राष्ट्रीय धोरण

भारतीय राज्यघटनेने मुलभूत हक्क, मुलभूत कर्तव्ये व मार्गदर्शक तत्वे यांमध्ये "स्त्री –पुरुष समानता" हे तत्व व्यक्त होते. राज्यघटना केवळ महिलांना समानतेची शाश्वती देत नाही, तर राज्यसंस्थेने प्रसंगी किंमत मोजूनही महिलांच्या सार्वजनिक हितांचा विचार केला पाहिजे. यासाठी राज्यघटना राज्यसंस्थेला अधिकार देते. लोकशाही

व्यवस्थेच्या चौकटीमध्ये कायदे, विकासाची धोरणे, नियोजन आणि कार्यक्रम यामध्ये महिलांना केंद्रीभूत मानले गेले. संसदेच्या कायद्यानुसार १९९० मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोग स्थापन करण्यात आला.

राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरणाची धेय्ये व उद्दीष्टे

1. महिलांच्या संपूर्ण विकासासाठी सकारात्मक आर्थिक, सामाजिक धोरणांच्या माध्यमातून वातावरण निर्मिती करणे.
2. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व नागरी क्षेत्रात महिलांना समान हक्क , स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.
3. राष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनामध्ये महिलांना सहभागी होण्याची व निर्णय घेण्याची समान संधी असेल.
4. सर्वच पातळ्यांवर दर्जेदार शिक्षण, करिअर व व्यावसायिक सल्ला, नोकरी, समान वेतन, व्यावसायिक सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा, आरोग्याची देखभाल करण्याची समान संधी महिलांना असेल.
5. महिलांचे शोषण करणाऱ्या सर्व प्रथा-परंपरा नष्ट करणारी बळकट स्थानिक संस्था निर्माण करणे.
6. सामुहिक कृतीमध्ये महिला व पुरुष यांचा समान सहभाग वाढविणारा दृष्टीकोन विकसित करणे.
7. विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा स्वीकार करणे.

महिलांचे कायदेशीर व न्यायालयीन सक्षमीकरण - कुटुंबाअंतर्गत महिलांच्या हिंसेला कायदेशीर व न्यायालयीन व्यवस्था जबाबदार असते. महिलांच्या न्याय्य हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन कायदे तयार केले गेले पाहिजेत. तसेच अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांमध्ये बदल घडवून आणला पाहिजे. संपत्तीच्या मालकीसंबधीच्या कायद्यामध्ये बदल करणे गरजेचे असते.

महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण - भारतातील बहुसंख्य महिला दारिद्र्यात राहतात, सामाजिक विषमता निर्मुलन, सूक्ष्म आर्थिक धोरणे आणि गरिबी निर्मूलनाचे कार्यक्रम यामधून महिलांच्या समस्या सोडविल्या पाहिजेत. गरीब महिलांना संघटीत करून त्यांना नोकरी किंवा व्यवसाय उपलब्ध करून त्यांचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा उंचावला जाईल याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. महिलांचे वेगवेगळे बचत गट तयर करून त्यांना आर्थिक लाभ किंवा कर्जे उपलब्ध करून दिले पाहिजेत.

महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण - समाजामध्ये महिला- पुरुष असा भेद न करता त्यांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी असणे महत्वाचे आहे. कामाच्या ठिकाणी स्त्री-पुरुष्याना समान वेतन, सार्वजनिक शिक्षण यामध्ये भेदभाव न करणे. महिलांचे आरोग्य, त्यांची निवासव्यवस्था, स्वच्छ पिण्याचे पाणी यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

महिलांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण - महिला व मुलीना शिक्षणाची समान संधी मिळणे गरजेचे आहे. लिंगभेदावर आधारलेली शिक्षण पध्यती, मुलींच्या शिक्षणामध्ये वाढ, शिक्षणाच्या दर्ज्यामध्ये सुधारणा तसेच व्यावसायिक, तांत्रिक कौशल्य महिलांमध्ये विकाशित करण्यावर भर दिला पाहिजे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यामध्ये महिलांना सभागासाठी काही कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत. उच्च शिक्षणामध्ये मुलीचा सहभाग वाढवा म्हणून त्यांना काही प्रमाणात शैक्षणिक व आर्थिक मदत मिळावी यासाठी प्रयत्न करावे.

महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण - भारतीय संसदेने आरक्षण विधेयकाला २२ डिसेंबर १९९२ रोजी मान्यता दिली. एप्रिल १९९३ ला ७३ व ७४ वी घटनादुरुस्ती राष्ट्रपतींच्या स्वक्षरींने अस्तित्वात आली. संपूर्ण भारतात त्रिस्तरीय पंचायत व्यवस्था, शहरी आणि ग्रामीण स्वराज्य संस्थाना अधिक अधिकार व स्वायत्तता आणि या सर्व संस्थामध्ये अनुसूचित जाती जमाती आणि स्त्रियांना आरक्षण प्राप्त झाले. यामध्ये स्त्रियांना ३३ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. सध्याच्या सरकारने लोकसभा व राज्यसभा यामध्ये ३३ टक्के आरक्षण लागू केले आहे.

महिला आणि कायदे

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्रोत्तर काळात महिलांच्या कल्याणाच्या आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अनेक कायदे केले गेले. या कायद्यांमुळे आज महिलांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात बरेच परिवर्तन झालेले आहे. हे कायदे खालीलप्रमाणे.

1. विधवा विवाह कायदा (१८५६) – भारतीय समाजामध्ये पूर्वी मुलींचे लग्ने लवकर होत होती, यामुळे मुलीना लवकरच विधवापन येत असे. तसेच पूर्वी विधवांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन चांगला नव्हता म्हणून महर्षी धोंडो केशव कर्वे, ईश्वरचंद विद्यासागर यांनी विधवेशी लग्न करून या कायद्यांसाठी प्रयत्न केले.

2. सतीबंदी कायदा (१८२९) - राजाराम मोहन रॉय यांच्या प्रयत्नामुळे सती प्रथा बंद होऊन सतीबंदी कायदा केला गेला.

3. बालविवाह कायदा (१९२९) – मुलींचे लग्ने लवकर होऊ नये म्हणून तसेच त्यांच्या विवाहाची वयोमर्यादा निश्चित करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला. यामध्ये १८ वर्षे ही वयोमर्यादा मानली गेली.

4. हिंदू विवाह कायदा (१९५६) – हिंदू धर्म मानणाऱ्या सर्व व्यक्तीस हा कायदा लागू होतो.

5. द्विभार्या प्रतिबंध कायदा (१९५५) – या कायद्यानुसार प्रथम पत्नी जिवंत असताना, एखाद्या पुरुषाने दुसरे लग्न केले तर ते लग्न म्हणून समजले जात नाही, तर इंडियन पिनल कोडखाली तो शिक्षापात्र गुन्हा ठरतो.

6. नोंदणी विवाह कायदा (१८७२)(१९५४) – हा कायदा १८७२ मध्ये पास झाला त्यामध्ये १९५४ मध्ये सुधारणा करून कायद्यानुसार विवाह नोंदले गेले पाहिजेत तसेच नोंदणी विवाह करून पुन्हा धार्मिक विधी करू शकतात. यामध्ये मुलींचे वय हे १८ वर्षे पूर्ण असावे लागते तसेच एक महिना अगोदर विवाहाची नोटीस द्यावी लागते.

7. घटस्फोटाचा कायदा (१९५५) –हिंदू विवाह कायद्याने कायदेशीर विभक्तापणा व घटस्फोट या गोष्टी मान्य केल्या.

8. पोटगी कायदा (१९४६-१९५६) -१९४६ मध्ये पोटगीचा कायदा करण्यात आला होता परंतु तो रद्द होऊन १९५६ चा कायदा केला गेला, यामध्ये हिंदू महिलांना विशिष्ट परीस्थितीत पोटगी मागता येते.

9. हुंडा प्रतिबंध कायदा (१९६१) – आधुनिक काळात हुंडा देणे आणि हुंडा घेणे दोन्हीही कायद्याने शिक्षेस पात्र होतात. सध्या हुंडाबळी कायद्यात कलम ४९८ अ, कलम ३०४ ब, कलम ३०६ या कलमांनुसार शिक्षा केली जाते.

10. मुलींचा अनैतिक व्यापार विरोधी कायदा (१९५६) – न्यूयॉर्क या देशामध्ये १९५० मध्ये व्यक्तींचा व्यापार व वेश्या व्यवसायाचा इतर लोकांकडून आपल्या नफ्यासाठी उपयोग यांना आळा घालण्याच्या उद्देशाने आंतराष्ट्रीय परिषद भरली होती, तिचा ठराव भारताने मान्य केल्याने हा कायदा पास केला.

11. दत्तक घेण्याचा हक्क (१९५६) – कोणताही पुरुष आपल्या पत्नीच्या संमतीशिवाय मुल दत्तक घेऊ शकत नाही. अविवाहित स्त्री किंवा विधवा स्त्री मुल दत्तक घेऊ शकते, दत्तक घेताना मुलगा किंवा मुलगी असा भेदभाव न करता दत्तक घेऊ शकतात.

12. वेश्याव्यवसाय प्रतिबंध कायदा (१९५६) – या कायद्यामुळे अल्पवयीन मुलींच्या या व्यवसायामध्ये येण्याला बराच आळा बसला, तसेच या व्यावसायातून एखाद्या स्त्रीला सुटका हवी असल्यास तीची त्वरित सुटका होऊन तिला आश्रय मिळवून दिला जातो.

13. गर्भपाताचा कायदा (१९७२) – या कायद्यानुसार भारतात राहणाऱ्या सर्वधर्मीय स्त्रियांना काही विशिष्ट परिस्थितीत गर्भपात करून घेण्याचा हक्क प्राप्त झाला आहे.

14. गर्भजलपरीक्षा विरोधक कायदा (१९८८) – या कायद्यानुसार गर्भजल चाचणी करून मुलगा कि मुलगी याचे निदान करणे बेकायदेशीर आहे.

15. बलात्कारासंबधीचा कायदा (१९८३) – स्त्रीच्या संमत्तीशिवाय, तिच्या इच्छेविरुद्ध एखाद्या पुरुषाने संभोग केला तर तो बलात्काराचा गुन्हा समजला जातो.

16. घरगुती हिंसा कायदा (२००५)- एखाद्या स्त्रीला घरातील व्यक्तीकडून मारहाण होत असेल तर या कायद्यामुळे तिला संरक्षण मिळते.

17. लैंगिक गुन्ह्यापासून मुलांचा बचाव (२०१२)- यामुळे वेगवेगळया लैंगिक गुह्यापासून मुलांचा बचाव होऊ शकतो.

कायदे करून स्त्रीच्या जीवनामध्ये काही परिवर्तन झाले असे म्हणता येत नाही कारण जेंव्हा स्त्री आणि पुरुष यांच्या मानसिकतेत बदल होईल तोपर्यंत हे कायदे कागदावरच राहणार आहेत.

महिला सक्षमीकरण आव्हाने

महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन - भारतीय सामाज्यामध्ये महिलांकडे "चूल आणि मुल", "उपभोग्य वस्तू", "अबला", या पाहण्याचा दृष्टीकोनामध्ये जेंव्हा फरक पडेल तेंव्हाच खऱ्या अर्थाने महिला सक्षम झाली असे म्हणता येईल. महिलांच्या बाबतीत कितीही कायदे केले, कितीही धोरणे आखली तरी जोपर्यंत सामाज्याचा दृष्टीकोन बदलत नाही तो पर्यंत महिला सक्षम होणार नाहीत.

पितृसत्ताक पद्धती - भारतीय समाजामध्ये पूर्वीपासून पितृसत्ताक पद्धती होती. पुरुष्याना "घरधनी", कुटुंबप्रमुख म्हणत असत. आजही समाजामध्ये मुलगा हा घराचा वंशज मानला जात आहे. त्यामुळे मुलगा किंवा मुलगी यासाठी लोक कितीही पैसे खर्च करून गर्भजल चाचणी करून घेतात, आणि मुलीचा गर्भ असल्यास तो गर्भ काढून टाकला जातो. तरीही समाजामध्ये महिलांच्या शिक्षणत वाढ झाल्याने महिला मुलगी किंवा मुलगा असा भेद करत नाहीत, असे कितीतरी कुटुंबे आहेत कि ज्या घरात एक किंवा दोन मुली आहेत.

आर्थिक विषमता - भारतामध्ये सध्या २९ टक्के महिला या नोकरी किंवा व्यवसाय करताना दिसतात. महिलांना नोकरी आणि व्यवसाय यामध्ये योग्य वातावरण निर्मिती करून दिली तर त्याठिकाणी महिलांची संख्या वाढेल. आजही ग्रामीण भागात परुष आणि महिला यांना समान रोजगार मिळत नाही.

कायदेशीर रचनेतील त्रुटी- महिला संदर्भातील कितीही कायदे असले तरी त्यामध्ये अनेक त्रुटी आढळतात. कामाच्या ठिकाणी असणाऱ्या महिलांना अनेक अडचणीचा सामना करावा लागतो. महिलांना कायद्याच्या बाबतीत समाजाकडून समर्थन मिळेलच असे नसते. एखाद्या महिलेने कायद्याचा आधार घेऊन आपल्या वरिष्ठ अधिकार्याबद्दल तक्रार केल्यास बाकी व्यक्तींचे समर्थन मिळेलच असे होत नाही.

राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव- महिला या निर्णय प्रक्रियेमध्ये भाग घेऊ शकतात. आपल्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या अनेक क्षेत्रात आघाडीवर आहेत. शिक्षणातही महिला आता मागे राहिल्या नाहीत परंतु राजकीय क्षेत्रात त्यांना वरपर्यंत जाण्यात अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

शिक्षण – शिक्षण घेत असताना मुलीना अनेक शाळा किंवा महाविद्यालयात सुविधा उपलब्ध नसतात. अनेक ठिकाणी स्वच्छतागृहे नसणे, ते स्वच्छ नसणे, येण्या-जाण्याच्या सुविधा नसणे, महाविद्यालयातील टार्गट मुलांकडून टोमणे मारणे, या अडचणीमुळे मुलींचे प्रमाण कमी होत आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या महिला आणि बालकांसाठी विविध योजना

1. बलात्कार पिडीत, लैंगिक शोषण पिडीत बालक आणि हल्ला पिडीतांकरिता मनोधैर्य योजना (महिला आणि बालक).
2. माझी कन्या भाग्यश्री योजना.
3. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना (आय सी डी एस).

4. बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ योजना.
5. बाल संगोपन संस्था (सी सी आय).
6. महिला समुपदेशन केंद्र.
7. अत्याचारग्रस्त पिडीत महिलांसाठी सावित्रीबाई फुले बहूउद्देशीय महिला केंद्र.
8. बाल सल्ला केंद्र.
9. बाल संगोपन योजना (मुलांसाठी कौटुंबिक देखभाल).
10. काम करणाऱ्या महिलांच्या मुलांकरीता राजीव गांधी राष्ट्रीय पाळणाघर योजना.
11. इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना.
12. अनाथालय, महिला स्वीकृती केंद्रे आणि संरक्षित गृहे यामधील निराधार आणि परित्यक्ता विधवांच्या मुलींच्या विवाहाकरीता अनुदान.
13. किशोरी शक्ति योजना.
14. निराश्रित महिलां, किशोरवयीन माता, अत्याचार पिडीत महिलां यांच्यासाठी राज्य महिला गृहे (वय गट १८ ते ६० वर्षे.
15. देवदासी कल्याण योजना.
16. निराश्रित महिलांसाठी आधार गृहे.
17. किशोरवयीन मुलींसाठी योजना.
18. शुभ मंगल सामूहिक विवाह योजना.

या सर्व योजनाची सविस्तर माहिती ही महाराष्ट्र शासनाच्या महिला व बालविकास विभाग यांच्या वेबसाईट (https://womenchild.maharashtra.gov.in/contentmi/homecontent/schemes.php) वर उपलब्ध आहे.

समारोप

महिलांसाठी कितीही कायदे केले तरीही आपल्या समाजातील सर्वांनी आपला दृष्टीकोन बदलला तरच महिला सक्षम होतील. महिला आणि पुरुष यांची जडणघडणच वेगवेगळी असल्याने त्यांच्यामध्ये समानता असणे म्हणजे नेमके काय असा प्रश्न तयार होतो. आजही आपण पाहतो की एखादी महिला नोकरी करीत असेल तर तिला घरातील सर्व कामे म्हणजेच स्वयंपाक करणे, मुलांसाठी वेळ देणे, त्यांचा अभ्यास घेणे, घरातील कपडे धुणे, भांडी घासणे ही कामे करवी लागतात. तसेच महिलांना मासिक पाळी, बाळंतपण, मुलांचे संगोपन या गोष्टीनाही सामोरे जावे लागते. आज आपण पाहतो की शाळेत आणि महाविद्यालायामध्ये मुलींचे प्रमाण मुलांपेक्षा जास्त दिसते आहे. मुली शिक्षण आणि करिअर मध्ये नेहमीच वरच्या स्तरावर राहिल्या आहेत. परंतु मुलीना शिक्षण आणि करिअर करण्यासाठी वेळ लागत आहे, त्यामुळे त्यांचे वय वाढते आणि नंतर आपल्या तोलामोलाचा जोडीदार मिळण्यात अडचणी येत आहेत, परिणामी मुली एकट्या राहण्याचा निर्णय घेत आहेत. हे सर्व प्रश्न असले तरी आज कोणतेच असे क्षेत्र नाही की ज्या ठिकाणी महिला नाहीत.

संदर्भ सूची

1. कर्वे, स्वाती. (२००८). स्त्रीविकासाचे नवे क्षितीज, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
2. भागवत, विद्युत. (२००८). स्त्रीवादी सामाजिक विचार, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
3. कवी, माधवी. (२२०९). महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन, पुणे.
4. पवार, वैशाली. (२०२१). महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
5. जोगळेकर, मृणालिनी. (१९९२). स्त्री अस्मितेचा आविस्कार : एकोणिसावे शतक,पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

6. सांगळे, शैलजा. (२००९). महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
7. https://womenchild.maharashtra.gov.in/contentmi/homecontent/schemes.php
8. https://marathi.webdunia.com/article/womens-equality-day/women-empowerment-essay-in-marathi

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B

ISSN : 2278-9308
February 2024

भारतातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास

रोहिणी भिमराव सुर्यवंशी

संशोधक विद्यार्थी

डॉ.बाळू श्रावण भालेराव

सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव जिल्हा जळगाव

सारांश

प्रस्तुत संशोधनात महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा अभ्यास करण्यात आलेला असून आर्थिक सक्षमीकरणासाठी ग्रामीण व शहरी भागातील नेमक्या कोणत्या अडचणी आहेत. महिलांच्या कुटुंबातील सहभाग नेमका कसा असतो. याचा देखील अभ्यास करण्यात आलेला आहे. शासन स्तरावर महिलांच्या आर्थिक सक्षम सक्षमीकरणासाठी कोणकोणत्या उपाययोजना कार्यान्वित आहे याचा देखील आढावा यात विश्लेषणात्मक दृष्टीकोनातून घेण्यात आलेला होता.

प्रास्ताविक

२१ व्या शतकात स्त्रियांचे शिक्षण व त्यांच्या सक्षमीकरणाच्या संदर्भात वर्तमान काळात भारतात प्रगती झाल्याचे दिसून येते. परंतु आर्थिक सबलीकरणात मात्र अद्यापही पाहिजे तशी प्रगती साध्य करता आलेली दिसून येत नाही. महिलांचे सक्षमीकरण व त्यातही आर्थिक सबलीकरण यामध्ये आज कमालीचं अंतर असून स्त्रियांनी विविध क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा जरी उमटवला तरी आर्थिक क्षेत्रात स्त्रियांची संख्या पूर्वीपेक्षा आत्ताच्या काळात वाढलेली मात्र आपल्याला जाणवते. आर्थिक उत्पादन मिळविणे त्याचा चांगला विनयोग करणे. काटकसरीने त्याचा वापर करून परिवारासाठी गुंतवणुकीचा मार्ग उपलब्ध करून देणे. हा स्त्रियांच्या आर्थिक नियोजनातील महत्त्वपूर्ण हातखंडा मानला जातो. त्यातून त्यांच कुटुंब व्यवस्थित चालत.परंतु आर्थिक निर्णय घेण्याच्या बाबतीत आस्थापूर्वक सहभाग घेत नाहीत. याची काही कारणे आपल्या सामाजिक वातावरणात आणि मूल्यरचनेत असतीलही; परंतु काहीवेळा आवडी-निवडीमुळेदेखील त्या या विषयांच्या बाबतीत काहीशा अलिप्त राहतात. अगदी उच्चशिक्षित असलेल्या महिलादेखील 'आर्थिक साक्षर' असतीलच, असे नाही. आता हे चित्र बदलायला हवे. महिलांनी धाडस करून आर्थिक बाबी समजावून घेणे गरजेचे आहे. महिला आर्थिक सबलीकरण ही काळाची गरज आहे, परिस्थितीनुरुप सर्व क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत आहे. या बदलानुसार आर्थिक, व्यावसायिक अशा विविध घटकांचा विचार केला जात आहे. विश्वातील अर्धी मानवी शक्ती स्त्री आहे, ती शक्ती देशाच्या विकासासाठी महत्वाची असल्यामुळे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. खरे तर महिलांमध्ये आत्मविश्वास व साहस निर्माण करणे हा महिला सबलीकरणाचा मुख्य हेतू होय.

आजही अनेक घरांमध्ये महिला आर्थिक दृष्टिकोनातून सबल दिसून येत नाहीत आर्थिक निर्णय केवळ पुरुषांनी घ्यावा असाच विचार आज देखील ते करतात. गृहिणी आर्थिक बाबतीत पूर्णपणे पुरुषावर अवलंबून असते. दुर्दैवाने पतीचे निधन किंवा घटस्फोट झाला की ती गोंधळून जाते. मानसिक आधारही नसतो आणि आर्थिक बाबींची माहिती नसल्यामुळे विवंचना निर्माण होते. त्यामुळे वेळीच घरातील सक्षम व्यक्तीचा विमा कोणत्या स्वरूपाचा आहे, किती रकमेचा आहे, आरोग्य विमा, तसेच टर्म विमा आहे काय? याचे सखोल ज्ञान असणे महत्त्वाचे आहे. कुठे कोण ' नॉमिनी' आहे? त्याची प्रक्रिया, कुटुंबातील व्यक्तीची डिमॅट खाती, त्यातील शेअर व त्यांची किंमत यांची माहिती इतरांना नसते.

त्यामुळे महिलांनीसुद्धा अशा गोष्टींची माहिती करून घेणे, घराबाहेर जाऊन आर्थिक व्यवहार जातीने लक्ष घालून पाहणे गरजेचे आहे. जेणेकरून अडचणीच्या वेळी त्यांची धावपळ टळेल. हे ज्ञान स्वतःकडे असल्यास जवळच्या व्यक्तीकडून अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन होणाऱ्या फसवणुकीचा धोकाही टळू शकतो.

संशोधन लेखाचा उद्देश :- सदर संशोधन लेखाचा उद्देश भारतातील महिलांची स्थितीचा अभ्यास करून त्या अंतर्गत भारतातील महिलांचे आर्थिक सबलीकरण जाणून घेणे आहे.

संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला असुन त्यात प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके तसेच संकेतस्थळे इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

भारतातील महिलांची स्थिती - संपूर्ण भारताचा विचार करता पुरुषांच्या तुलनेत (७५ %) तून महिला (२६.७%) कामगार संख्या बरीच कमी आहे. तसेच भारतीय बल अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जाणारा कृषी व्यवसाय अधिकतम ग्रामीण भागात केला जातो. या व्यवसायावर जवळ जवळ ६०% पेक्षा अधिक लोकसंख्या व्यवसायिक दृष्टीकोनातून अवलंबून आहेत. या व्यवसायात आज मोठ्या प्रमाणात आधूनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होत असला तरी महिलांच्या श्रमाचे महत्व कमी झालेले नाही. कृषी व्यवसायात जवळपास ५५ % महिलांचा सहभाग पहावयास मिळतो. शेतजमिनीच्या मशागतीपासून ते उत्पादन निघेपर्यंत होणाऱ्या सर्वच कामांमध्ये महिलांचा सहभाग असतो. स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने सक्षम करण्यासाठी त्यांना आर्थिक आधिकार देऊन 'रोजगारभिमुख' बनविणे आवश्यक आहे.

महिला आर्थिक सबलीकरण :- सध्या, भारतात अंदाजे ४३२ दशलक्ष महिला कार्यरत आहेत, त्यापैकी ३४३ दशलक्ष असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहेत. मॅकिन्से ग्लोबल इन्स्टिट्यूटच्या अहवालात असा अंदाज आहे की महिलांना समान संधी देऊन भारत २०२५ पर्यंत आपल्या GDP मध्ये US$ ७७० अब्ज जोडू शकतो. महिला उद्योजकांनी अडथळे तोडून त्यांची स्वतःची ओळख प्रस्थापित केल्यामुळे भारतीय स्टार्टअप दृश्यात लक्षणीय परिवर्तन होत आहे. अलीकडील अहवालात असे म्हटले आहे की भारतातील सुमारे १८% युनिकॉर्न आता महिलांनी स्थापित केले आहेत. महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक विकास यांचा एकमेकांशी जवळचा संबंध आहे: किंवा ते एकमेकांना पूरक आहेत असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही, कारण स्वावलंबन ही सक्षमीकरणाची पहिली अट आहे. स्वावलंबी बनूनच सक्षमीकरण शक्य आहे आणि त्याचा थेट परिणाम आपल्या राहणीमानाच्या सुधारणेवर होतो. जोपर्यंत निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसेल, तोपर्यंत महिला स्वावलंबी होऊ शकत नाहीत.

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी सुरू असलेल्या योजना -

1. इंदिरा महिला शक्ती उपक्रम प्रोत्साहन योजना
2. महिला बचत गट कार्यक्रम
3. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान बियाणे मिनीकिट
4. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्ती वेतन योजना इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्ती वेतन योजना
5. सामूहिक विमा योजना
6. बाजार पायाभूत सुविधांची निर्मिती/विकास
7. राजस्थान कृषी प्रक्रिया, कृषी व्यवसाय आणि कृषी निर्यात प्रोत्साहन योजना २०१९
8. सूक्ष्म आणि लघु उद्योग समूह विकास कार्यक्रम (MSE-CDP)
9. अमृता हाट बाजार
10. कौशल्य विकास योजना
11. नारी शक्ती पुरस्कार

12. सावित्रीबाई फुले महिला शेतकरी सक्षमीकरण योजना
13. महात्मा ज्योतिबा फुले मंडई कामगार कल्याणकारी योजना
14. धन लक्ष्मी महिला समृद्धी केंद्र
15. सुकन्या समृद्धी योजना
16. प्रधान मंत्री उज्ज्वला योजना
17. सुरक्षित मातृत्व हमी सुमन योजना
18. मोफत शिलाई मशीन योजना

आर्थिक विकास आणि महिला - सतत वाढत चाललेली आर्थिक विषमता हा भारताच्या आर्थिक विकासातील मोठा अडथळा आहे. भारतातील एकूण लघुउद्योगापैकी फक्त १९ टक्के महिला लघु उद्योग चालवितात. महिलांचा पगारही पुरुषांच्या पगाराच्या ६५ टक्के आहे. रोजगारातील आर्थिक सुधारणांमध्ये महिलांचा आर्थिक विकास हा मुख्य घटक आहे. एका अहवालानुसार, जर भारतातील महिलांना रोजगारामध्ये पुरुषांइतकेच लक्ष दिले गेले, तर अर्थव्यवस्थेत कोणताही बदल न होताही जीडीपी सात अब्ज अमेरिकन डॉलरने वाढू शकतो. महिलांचा आर्थिक विकास तेव्हाच होईल जेव्हा प्रत्येक महिला रोजगार हे आपले ध्येय बनवेल.

भारतातील महिला सक्षमीकरणाची गरज - भारतात महिला सक्षमीकरणाची अनेक कारणे आहेत. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलांच्या सन्मानाची पातळी लक्षणीयरीत्या कमी झाली. त्यांना प्राचीन काळी जो आदर दिला जात होता, मध्ययुगीन काळात तो आदर कमी होऊ लागला.

1. आधुनिक युगात, अनेक भारतीय महिला अनेक महत्त्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय पदांवर तैनात आहेत, तरीही सामान्य ग्रामीण महिलांना अजूनही त्यांच्या घरात राहण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांच्याकडे सामान्य आरोग्य सुविधा आणि शिक्षण यासारख्या सुविधा नाहीत.

2. शिक्षणाच्या बाबतीतही भारतातील महिला पुरुषांपेक्षा खूप मागे आहेत. भारतातील पुरुषांचे शिक्षण दर ८१.३ टक्के आहे, तर महिलांचे शिक्षण दर फक्त ६०.६ टक्के आहे.

3. भारतातील शहरी भागातील महिला ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा अधिक रोजगारक्षम आहेत, आकडेवारीनुसार, भारतातील शहरांमध्ये सुमारे ३० टक्के महिला सॉफ्टवेअर उद्योगात काम करतात, तर ग्रामीण भागातील सुमारे ९० टक्के स्त्रिया प्रामुख्याने रोजंदारी, शेती आणि संबंधित कामांमध्ये गुंतलेल्या आहेत.

4. भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या गरजेचे आणखी एक मुख्य कारण म्हणजे वेतनामधील असमानता. भारतातील महिलांना समान अनुभव आणि पात्रता असूनही पुरुषांपेक्षा २० टक्के कमी पगार दिला जातो.

5. आपला देश खूप वेगाने आणि उत्साहाने प्रगती करत आहे, परंतु आपण ती तेव्हाच टिकवून ठेवू शकतो जेव्हा आपण लैंगिक असमानता दूर करू शकतो आणि पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना समान शिक्षण, प्रगती आणि मोबदला सुनिश्चित करू शकतो.

6. भारताच्या लोकसंख्येपैकी सुमारे ५० टक्के लोकसंख्या फक्त महिला आहे, याचा अर्थ, या अर्ध्या लोकसंख्येची संपूर्ण देशाच्या विकासासाठी गरज आहे, जी अजूनही सक्षम झालेली नाही आणि अनेक सामाजिक बंधनांनी बांधलेली आहे. अशा स्थितीत आपली अर्धी लोकसंख्या बळकट केल्याशिवाय आपला देश भविष्यात विकसित होऊ शकेल असे आपण म्हणू शकत नाही.

7. महिला सक्षमीकरणाची गरज निर्माण झाली कारण भारतामध्ये लैंगिक असमानता होती आणि प्राचीन काळापासून हा पुरुष प्रधान समाज होता. महिलांना त्यांच्याच कुटुंबाकडून आणि समाजाकडून अनेक कारणांनी दडपण्यात आले

आणि कुटुंबात आणि समाजात त्यांच्यावर अनेक प्रकारच्या हिंसाचार आणि भेदभावाला सामोरे जावे लागले, हे केवळ भारतातच नाही तर इतर देशांमध्येही दिसून येते.

8. भारतीय समाजात महिलांना सन्मान देण्यासाठी आई, बहीण, मुलगी, पत्नी या रूपात महिला देवतांची पूजा करण्याची परंपरा आहे, परंतु आज ती केवळ दिखावाच राहिली आहे.

9. गेल्या काही वर्षांत, लैंगिक असमानता आणि महिलांवरील वाईट प्रथा दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक संवैधानिक आणि कायदेशीर अधिकार तयार केले आणि लागू केले आहेत. मात्र, एवढा मोठा प्रश्न सोडवण्यासाठी महिलांसह सर्वांच्या सततच्या सहकार्याची गरज आहे.

10. आधुनिक समाज महिलांच्या हक्कांबाबत अधिक जागरूक आहे, परिणामी अनेक बचत गट आणि स्वयंसेवी संस्था या दिशेने काम करत आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिलांचे योगदान

1. भारतातील श्रमशक्तीच्या २९ टक्के महिलांचे प्रतिनिधित्व आहे.

2. जागतिक बँकेच्या मते, अरब जगाचा काही भाग वगळता औपचारिक अर्थव्यवस्थेत भारतीय महिलांचा सहभाग जगातील सर्वात कमी आहे.

3. शेती: जरी ते सुमारे ४० टक्के शेतमजूर आहेत, तरीही ते भारतातील केवळ ९ टक्के जमिनीवर नियंत्रण ठेवतात.

4. जीडीपीमध्ये योगदान: भारतातील महिलांचे जीडीपीमध्ये केवळ १८ टक्के योगदान आहे, जे जागतिक सरासरी ३७ टक्क्यांपेक्षा खूपच कमी आहे.

5. भारतातील महिलांनी केलेले निम्म्याहून अधिक काम हे बिनपगारी आहे आणि जवळपास सर्वच अनौपचारिक आणि असुरक्षित आहेत.

6. व्यावसायिक नेत्यांसह बहुतेक क्षेत्रात महिलांचे प्रतिनिधित्व चांगले नाही.

7. औपचारिक आर्थिक व्यवस्थेतूनही महिलांना वगळण्यात आले आहे. भारतातील जवळपास निम्म्या महिलांकडे स्वतःच्या वापरासाठी बँक किंवा बचत खाती नाहीत आणि ६० टक्के महिलांकडे त्यांच्या नावावर कोणतीही मौल्यवान मालमत्ता नाही.

8. भारतातील महिलांची शारीरिक क्षमताही उत्तम आहे.

भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील अडथळे - भारतीय समाजात अनेक रूढी, श्रद्धा आणि परंपरांचा समावेश आहे. काही जुन्या समजुती आणि परंपरा अशाही आहेत ज्या भारतातील महिला सक्षमीकरणात अडथळा ठरतात. त्यातील काही रूढी,परंपरा,बंधने पुढीलप्रमाणे आहेत

* जुन्या आणि सनातनी विचारसरणीमुळे भारतातील अनेक भागात महिलांना घराबाहेर पडण्यास बंदी आहे. अशा भागात महिलांना शिक्षण किंवा नोकरीसाठी घराबाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य नाही.

* जुन्या आणि सनातनी विचारसरणीच्या वातावरणात राहिल्यामुळे, स्त्रिया स्वतःला पुरुषांपेक्षा कमी समजू लागतात आणि त्यांची सध्याची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती बदलण्यात अपयशी ठरतात.

* कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण हा देखील महिला सक्षमीकरणातील एक मोठा अडथळा आहे. खासगी क्षेत्र जसे की सेवा उद्योग, सॉफ्टवेअर उद्योग, शैक्षणिक संस्था आणि रुग्णालये या समस्येने सर्वाधिक प्रभावित आहेत.

* समाजातील पुरुषी वर्चस्वामुळे स्त्रियांसाठी समस्या निर्माण होतात. कामाच्या ठिकाणी महिलांवरील हिंसाचार अलीकडच्या काळात खूप वेगाने वाढला आहे आणि गेल्या काही दशकांमध्ये त्यात सुमारे १७० टक्के वाढ झाली आहे.

* भारतात, अजूनही कामाच्या ठिकाणी महिलांशी लिंग पातळीवर भेदभाव केला जातो. अनेक भागात महिलांना शिक्षण आणि नोकरीसाठी घराबाहेर पडण्याची परवानगीही नाही. यासोबतच त्यांना स्वतंत्रपणे काम करण्याचे किंवा कुटुंबाशी संबंधित निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसते आणि प्रत्येक कामात त्यांना नेहमीच पुरुषांपेक्षा कमी समजले जाते.

* भारतातील महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षांपेक्षा कमी पगार दिला जातो आणि असंघटित क्षेत्रात, विशेषत: रोजंदारी असलेल्या ठिकाणी ही समस्या अधिक गंभीर आहे.

* समान वेळ समान काम करत असूनही, स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा खूपच कमी मोबदला दिला जातो आणि असे काम स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील शक्ती असमानता दर्शवते. संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षांइतकाच अनुभव आणि पात्रता असूनही त्यांना पुरुषांपेक्षा कमी वेतन दिले जाते.

* महिलांमध्ये निरक्षरता आणि अभ्यास सोडणे यासारख्या समस्या देखील महिला सक्षमीकरणातील प्रमुख अडथळे आहेत. शहरी भागातील मुली शिक्षणाच्या बाबतीत मुलांच्या बरोबरीने असल्या तरी ग्रामीण भागात त्या खूपच मागे आहेत.

* भारतातील स्त्री शिक्षण दर ६४.६ टक्के आहे, तर पुरुष शिक्षण दर ८०.९ टक्के आहे. शाळेत जाणाऱ्या अनेक ग्रामीण मुलींचा अभ्यासही अर्धवट सोडला जातो आणि त्यांना दहावीही पास करता येत नाही.

* गेल्या काही दशकांमध्ये सरकारने घेतलेल्या प्रभावी निर्णयांमुळे भारतातील बालविवाहासारख्या दुष्कृत्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाली असली, तरी २०१८ मधील युनिसेफच्या अहवालात असे दिसून आले आहे की भारतात अजूनही दरवर्षी सुमारे १५ लाख. मुलींचे वय १८ वर्षापूर्वीच लग्न केले जाते, लवकर लग्न झाल्यामुळे महिलांचा विकास थांबतो आणि त्या शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या वाढू शकत नाहीत.

* हुंडाबळी, ऑनर किलिंग आणि तस्करी यासारखे गंभीर गुन्हे भारतीय महिलांवरील अनेक घरगुती हिंसाचारासह दिसतात. मात्र, ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा शहरी भागातील महिला गुन्हेगारी हल्ल्यांना अधिक बळी पडतात.

* नोकरदार महिला देखील त्यांच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने रात्री उशिरा सार्वजनिक वाहतूक वापरत नाहीत. खर्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण तेव्हाच होऊ शकते जेव्हा महिलांची सुरक्षितता सुनिश्चित करता येईल आणि पुरुषांप्रमाणे त्याही बिनधास्तपणे कुठेही येऊ शकतील.

* स्त्री भ्रूणहत्या किंवा लिंग-आधारित गर्भपात हा भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. स्त्रीभ्रूणहत्या म्हणजे लिंगाच्या आधारे भ्रूणहत्या, ज्या अंतर्गत स्त्री भ्रूण आढळून आल्यावर आईच्या संमतीशिवाय गर्भपात केला जातो. स्त्री भ्रूणहत्येमुळे हरियाणा आणि जम्मू-काश्मीरसारख्या राज्यांमध्ये स्त्री-पुरुषांच्या लिंग गुणोत्तरात मोठी तफावत निर्माण झाली आहे. स्त्री भ्रूण हत्येचा समूळ उच्चाटन केल्याशिवाय आपले महिला सक्षमीकरणाचे हे दावे पूर्ण होणार नाहीत.

संदर्भः

1. अनघा तांबे,भारतातील स्त्रिया,क्रांतिज्योती प्रकाशन,सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ,२००९
2. कुमुद करकरे, स्त्री मुक्ती चळवळ, समाजवादी महिला सभा, डिसें. १९७८
3. कुंता जगदाळे, नारी समस्या, बार्शी, जानेवारी १९९५
4. योजना, संपा. रीना कोहली, केंद्र सरकारचा माहिती व प्रसारण मंत्रालय विभाग, मुंबई, अंक ११, जून २०१२
5. संपा. शैलेश राजपूत, स्मार्ट उद्योजक, मुंबई.
6. N.S.S.O. Literacy and level of Education 55th round, 2000.
7. Ministry of Human Resource Development selected Educational Statistics, 2001.
8. Website: www.researchjourney.net

भारतीय स्वातंत्र्य लढयात स्त्रियांचे योगदान

प्रा.डॉ.सुनिल भालेराव पाटील
इतिहास विभाग वसंतराव नाईक महाविद्यालय, शहादा.

प्रस्तावना:-

भारताच्या आधुनिकीकरणास प्रेरणा देणारी सर्वांगीण सुधारणेच्या चळवळीतून देशात प्रबोधनाला सुरूवात झाली. 19 व्या शतकापर्यंत देशातील सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीयदृष्टया स्त्रियांचा दर्जा प्रचंड खालावला होता. स्त्रिचे कुटुंबातील स्थान, जातीव्यवस्था, बंदिस्त् स्त्री, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, बालहत्या, सतीप्रथा, केशवपन, स्त्री शिक्षणाची पहाट, मनोरंजन, व्रत वैकल्य्, नवस, अलंकार, पोशाख, केशभूषा, आहार, कृषीव्यवस्थेतील स्त्रियांचा सहभाग, उद्योगधंदयातील स्त्रियांचा सहभाग वैद्यकिय क्षेत्रात आनंदीबाई जोशी, रखमाबाई, कांदबिनी बसू, हिल्डा लाझारस यांनी या व्यवसायात प्रवेश केला. याशिवाय स्वातंत्र्य लढयातील तळागाळातील कार्यकर्त्या स्त्रिया सत्याग्रहात ही सहभागी झाल्यात.

भारतीय संस्कृती ही जगात सर्वश्रेष्ठ व आदर्श् मानली जाते. यात ती परंपरा व सांस्कृतिक इतिहासाचे दर्शन घडवते. अशा इतिहासाचा अभ्यास करतांना त्या त्या कालखंडात संपूर्ण समाजात चैतन्य्, जागृती करणारी शक्ती असामान्य् अनेक व्यक्तीत राहते. त्या व्यक्तीच्या विचारांचा आधार घ्यावाच लागतो. सजीव सृष्टीत इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा आकार, वेगळी जीवन शैली, उदरनिर्वाहाची वेगळी संसाधने असणा-या मानवाच्या निर्मिती बाबतचा प्रश्न हा गुढ स्वरूपात आहे. संस्कृतीत स्त्री म्हणून संबोधलेल्या मानवास काय स्थान दिले याचा जेव्हा अनेक समाजसुधारक, विचारवंत अभ्यास करतात तेव्हा त्यांचा सुधारणेच्या चळवळीत सहभाग महत्वाचा मानला जातो. यात स्त्रियांचा राजकीय चळवळीत भारतात सर्व प्रथम सहभाग नोंदवीला जातो. तो महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या चळवळीतील आहे. चूल आणि मुल या कार्यापलिकडे स्त्रियांच्या शक्तीला एक वेगळे रूप दिले. ते देशाच्या स्वातंत्रयासाठी केलेल्या चळवळीत सहभाग होय. त्यांनी निद्रीस्त् महिला समूहाला विचाराने व कृतीने गतीमान केले. इतिहासाच्या विविध कालखंडातील राज्याचे, शासनाचे स्वरूप, समाजात विकसित झालेले राजकीय दृष्टीकोणामुळे राजकीय संस्कृतीला मिळालेला आकार यातून विकसित झालेल्या राजकीय मूल्यांच्या अभ्यासातून एक समग्र दृष्टीकोन विचारात येत असतो.

ब्रिटीश सत्तेविरूध्द संघर्षाचा अभिनव मार्गाचे प्रात्य्क्षिक स्वातंत्रय चळवळीने निर्दशनास आले. हातात शस्त्र न घेता प्रबळ सत्तेविरूध्द यशस्वीरित्या लढता येते हे दृश्य् देशाच्या स्वातंत्र्य् आंदोलनाने सा-या विश्वास दाखवून दिले. यातून जगाच्या निरनिराळया भागातील दबल्या गेलेल्या मानवी समाजाला जुलूम व अत्याचारा विरूध्द संघर्षाचे एक नवे तंत्र यातुन विकसित झाले. देशाच्या स्वातंत्र्य् चळवळीचे एक विशेष वैशिष्टये म्हणजे भारतीय महिलांचा स्वातंत्र चळवळीत स्वप्रेरणेने व उत्साहपूर्ण सहभाग होय. सभा, संमेलने, चर्चा, निर्दशने, प्रचारात महिला आघाडीवर होत्या. परिणामी महिलांचा आत्म्विश्वास, आत्मभान, नेतृत्व् गुण विकसित होऊ लागले. यातून सामाजिक, राजकीय जाणिव जागृतीने व्यापक राजकीय दृष्टीकोन त्यांना प्राप्त् झाला. देशाच्या स्वातंत्रयाच्या चळवळीत महिलांच्या सहभागामुळेच भविष्यातील राजकारणात महिला सहभागी होवू लागल्या याशिवाय त्यांना मतदानाचा हक्क्, इतर संवैधानिक हक्क प्राप्तीसाठी अनुकूल वातावरण निर्मितीस स्वातंत्रयाची चळवळ पोषक ठरली. स्वातंत्रयाच्या चळवळीतील महिलांचे स्वातंत्रय लढयातील योगदान महत्वपूर्ण ठरते. या आंदोलनात विविध जाती धर्मातील पुरूष,

बालक, आबाल वृध्दांचे एक संघटनात्मक योगदान राहिले आहे. यात महिला क्रांतिकारक व समाज सुधारकांची भूमिका महत्वाची राहिली आहे.

1)विषयाचे उदिष्टये :-

1) भारतीय स्वातंत्रय आंदोलनात महिलांची भूमिका मांडणे.

2) स्वातंत्रय आंदोलनात महिलांच्या योगदानाच्या फलनिष्पतीचा शोध घेणे.

3) राजकिय व सामाजिक कार्य करणा-या महिलांचा शोध घेणे.

4) महिलांच्या राजकीय भान जागृती मागील वृत्तपत्रांची भूमिका तपासून पाहणे.

5) महिलांचे कार्य नव्या पिढीला प्रेरणादायी दिशा दर्शक ठरणे.

2) संशोधन पध्दती :- शोधनिबंधाच्या मांडणीसाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. राजकीय विचारांनी भारवलेली त्या काळातील वृत्तपत्रे, समाज सुधारकांचे कार्य, विविध संशोधन पत्रिका, ऐतिहासिक ग्रंथातील माहितीचा वापर केला आहे.

3) भारतीय स्वातंत्रय लढयात महिलांचा सहभाग :-

देशाच्या स्वातंत्रयाच्या चळवळीत प्रारंभीच्या काळात महिलांचा सहभाग अल्प् स्वरूपात होता. 1885 च्या स्थापन झालेल्या कॉग्रेस मध्येही स्त्रियांचा फारच अल्प् सहभाग होता. ब्रिटीश सरकारच्या काळात लॉर्ड कर्झनने प्रशासनाच्या नावाखाली 1905 मध्ये बंगाल प्रांताची फाळणी केली. या फाळणीच्या विरोधात वंगभंग आंदोलन उभारले गेले. बंगालच्या फाळणीला विरोध म्हणून स्वदेशीची चळवळ लोकमान्य् टिळकांनी सुरू केली. या स्वदेशीच्या चळवळीत काही प्रमाणात महिलांचा सहभाग वाढला. त्यांनी फाळणीच्या धार्मिक व परिचित भावना जागृत केल्या. यासाठी त्यांनी राखी बांधून व उपवास करून या चळवळीसाठी पुढाकार घेतला. तत्कालीन सर्व प्रथा, परंपरांना अव्हेरणे एवढे सोपे काम तर नक्कीच नव्हते.

महात्मा गांधीजींचे दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आगमन झाले आणि स्वातंत्रयांच्या चळवळीला गती प्राप्त् झाली. अली बंधूच्या आय.बी.अम्मा यांनी बुरखा सरेंडर केला. व सहा हजार महिलांना पिकेटिंगमध्ये पुरूषात सामील होण्यासाठी सांगितले. आंध्रप्रदेशातील एका शूर दुर्गाबाईने यासाठी हजारो देवदासी एकत्रित केल्या. तत्कालीन काळात महिला समाजात फारश्या वावरत नसत. तसेच समाजात वारतांना पडदा प्रथा ही सामाजिक वाईट प्रथा असूनही माहिलांनी आंदोलनात सहभाग घेतला. आपल्या देशांतर्गत मूल्यांशी तडजोड न करता ते रस्त्यांवर उतरले. याशिवाय आपल्या घरातील इतर सदस्य् सहभागी होण्यास गेले तेव्हा महिलांनी कुटुंबाची काळजी घेतली. आपल्या दैनदिन कैटुंबिक जबाबदारीतून मुक्त् झाल्यावर त्यांनी चरख्याच्या माध्यमाने सुतकताई सारखे विधायक कार्य ही केले. पुरूषांच्या आंदोलनाला साथ देवून कार्यकर्त्यांची ताकद वाढवली. वरील स्वातंत्रयाच्या आंदोलनातील महिलांची भूमिका व योगदान पाहता महात्मा गांधींनी त्यांना मोठया प्रमाणात सक्रिय भूमिकेसाठी आव्हान केले. अहिंसा ही अंगभूत क्षमता आहे त्याच्या विश्वासामुळे हे एक निरोगी निशाणी म्हणून पाहिले जात असले तरी ते धरपकड व आंदोलनात अधिक व्यापक भूमिका पार पाडू शकेल. सविनय कायदेभंग, मिठाचा सत्याग्रह आणि भारत छोडो आंदोलनात सक्रियता दिसून येते. सरोजिनी नायडू, कमला गांधी, कमलदेवी यांनी मिठाच्या मोर्चाचे नेतृत्व् केले. उषा मेहतांनी माहितीचा प्रचार व नागरिकांना एकत्र करण्यासाठी भूमिगत रेडिओ सुरू केला. पुढे क्रांतिकारी गटाकडून महिलांची भूमिका वाढत गेली.

महिला स्वातंत्रय सैनिकांचे उदाहरणे :-

कामिनी रॉय- पारतंत्रयाच्या काळात सन्मानाने पदवीधर झालेल्या पहिल्या महिला होय. इल्बर्ट बिल आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. आबाला बोस सामाजिक कार्यकर्त्या होय. त्यांनी बंगाल मधील महिला मताधिकार चळवळीत

सहभागी होण्यासाठी प्रेरणा दिली. त्यांनीच कुमुदिनी मित्रा आणि मृणालिनी सेन यांच्या बरोबर महिला मुक्तीच्या लढयासाठी 'बांगिया नारी समाज' ची स्थापना केली. 1922-23 पर्यंत या महिला कामगार तपास आयोगाच्या सदस्याही होत्या. तसेच त्यांनी महिलांच्या परिस्थितीवर देखदेख करण्यासाठी सरकार बरोबर काम केले.

सुभद्रा कुमारी चौहान, सरोजिनी नायडू व महादेवी वर्मा यांच्या सारख्या कवयित्रींनी सामान्य् माणसांच्या मनात राष्ट्रवादाची भावना तेवत ठेवून राष्ट्रवादी विचारांच्या कविता लिहिल्या. सन 1917 मध्ये सरोजिनी नायडू यांनी महिला मताधिकारासाठी श्री. मोटांगुच्या भेटीसाठी नेमलेल्या शिष्टमंडळाचे नेतृत्व् केले. त्याच बरोबर 1919 च्या रौलेट कायद्याच्या विरोधात व 1921 च्या प्रिन्स् चार्ल्सच्या भेटीच्या विरोधात भाग घेतला होता. 1925 मध्ये कानपूर येथे आयएनसी च्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद भूषविणा-या त्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या.

भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीतील सर्वात प्रतिष्ठीत भिकाजी रूस्तम कामा यांनी 1907 मध्ये जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे परदेशी भूमीवर राष्ट्रध्व्ज फडकावणा-या त्या पहिल्या महिला होय. कमलादेवी चटटोपाध्याय या भारतीय समाज सुधारक व स्वातंत्र्य कार्यकर्त्या होत्या. मद्रास मतदार संघातून निवडणूकीत उभ्या राहिलेल्या त्या भारतातील पहिल्या महिला होत्या. जरी त्या निवडणूकीत पराभूत झाल्या असल्या तरी त्यांनी भारतातील महिलांसाठी निवडणूकीचा मार्ग खुला करून दिला. अरूणा असफअली यांनी भारत छोडो आंदोलन सुरू केले. मुंबईतील गोवलिया टँक मैदानावर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा झेंडा फडकावून त्यांनी तरूणांना प्रेरित केले म्हणून त्यांना तुरूंगवासही भोगावा लागला. अरूणा असफअली यांना भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील 'ग्रॅंड ओल्ड लेडी' म्हणून ओळखले जाते.

भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढणा-या महिलांमध्ये कनकलता बरूवा, मातंगिनी हाजरा, बेगम हजरत अली. भोगेश्वरी फुकनानी, कस्तुरबा गांधी, राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले, शुभालक्ष्मी, बेगम शेखावत हुसेन, बगलासुदेरी देवी, कैलासवासिनी देवी, जगतवासिनीदेवी, नवी बालादेवी, कल्याणीदास, कल्पना दत्त्, सुनिता चौधरी, शांती घोष, प्रितीलता वाडेदर, दुर्गाबाई देशमुख, ॲनी बेझंट, मार्गारेट कझिन्स्, सुबाम्मा, प्रभावती देवी, मनोरमा देवी, विंध्यावासिनी देवी, मुथुलक्ष्मी अशी अनेक महिलांची नावे घेता येतील. भारतीय स्वातंत्र्य लढयात क्रांतीकारी पुरूषांसोबत महिला देखील तितक्याच ताकदीने लढल्यात. सुरूवातीला आंदोलनातील प्रमुख भूमिका ऐवजी पुरूषांच्या मदतगार म्हणून महिलांचा राष्ट्रीय आंदोलनातील प्रवास सुरू झाला.

ब्रिटीशांपूर्वी काही शतकामध्ये महिलांची स्थिती बिकट व दयनीय होती. धर्म, जाती, रूढी, परंपरा पुरूष केंद्रीत समाज व्यवस्थेसाठी जबाबदार राहिल्या. 1757 च्या प्लासीच्या लढाईने ब्रिटीशांनी भारतात आपले स्थैर्य निर्माण केले. तत्पूर्वी सती प्रथा, बालविवाह, शिक्षणाचा अभाव यामुळे स्त्रियांची स्थिती दयनीय होती. परंतु ब्रिटीश शासनाने या सामाजिक प्रथांना आळा बसविला. पुढे ब्रिटीश प्रशासनाने महिलांच्या शिक्षणासाठीनिधीची तरतूद केल्यामुळे महाराष्ट्रात ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुल्यांचे योगदान, लौकिक महत्वपूर्ण आहे. सरलादेवींनी 1904 मध्ये 'भारत स्त्री महामंडळाची' स्थापना केली. बंगाली लेखिका बेगम शेखावत हुसेन यांनी लैगिंक समानता व स्त्री शिक्षण या क्षेत्रात कार्य केले.

देशाच्या स्वातंत्र्य् आंदोलनात महिला भूमिगत राहिल्या, कारागृहात गेल्या, प्रत्यक्ष लढाईत सहभागी झाल्या अशा बिकट परिस्थितीत ही वाट काढण्यात ननी बालादेवी या प्रमुख होत्या. क्रांतिकारकांना आश्रय देणे, त्यांची शस्त्रे लपवून ठेवणे, गुप्त्चर पोलिसांना चकमा देणे ही कामे या क्रांतिकारक महिला करीत होत्या.

1920 च्या काळात सामाजिक परिस्थितीत बदल होत गेला. कारण महिलांना शिक्षणाचा प्रसार होत गेला. यातून 1923 मध्ये लिलावती नाग यांनी ढाका येथे दिपाली संघाची स्थापना केली. 1928 मध्ये कल्याणी दासांनी कलकत्ता विद्यापीठात विद्यार्थी संघटनेची स्थापना केली. युगांतर व अनुशिलन समिती या क्रांतिकारी संघटनेत महिलांची प्रमुख भूमिका होती. यात कल्पना दत्त् यांचे नाव घेतले जाते. सुनीता चौधरी व शांती घोष यांनी

कोमितलाच्या न्यायाधिशांची हत्या केली. 1932 मध्ये बिना दास यांनी बंगालच्या गव्हर्नरच्या हत्येचा प्रयत्नात त्यांनाच प्राण गमवावा लागला.

महिलांनी राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये प्रत्यक्ष सहभाग घेवून सामाजिक, राजकीय, वैचारिक, क्रांतीकारी, शिक्षण, संघटन अशा विविध आघाडयांवर त्यांनी नेतृत्व् केली आहेत. रामेश्वरी नेहरूंनी 1909 मध्ये ' स्त्री दर्पण पत्रिका ' सुरू केली. धरासना येथील मिठागरांवर छापा टाकण्यात सरोजिनी नायडूंची भूमिका महत्वाची होती. 1904 मध्ये सरलादेवी यांनी स्त्री महामंडळाची स्थापना केली. 1919 च्या कायदयानुसार महिलांना मर्यादित ठिकाणी मतदानाचा अधिकार मिळाला. यातून महिला राष्ट्रीय आंदोलनासह स्व्त:चे अधिकार, स्त्री सक्षमीकरण अशा क्षेत्रात त्या कार्य करू लागल्या. मार्गारिट कजीन्सच्या वुमेन्स् असोसिएशनने पहिल्या गोलमेंज परिषदेत महिलांचे प्रतिनिधी मंडळ पाठविले. याच्या फायदयातून 1937 च्या निवडणूकीत महिला देखील सहभागी झाल्यात. मद्रासच्या विधानसभा सदस्या म्हणून मुथुलक्ष्मी निवडूण आल्यात. पुढे गांधीवादी आंदोलना पुरताच महिलांचा सहभाग नव्हता तर कम्युनिस्ट पार्टी, स्टुडंट फेडरेशन, 1946- 47 मधील उत्त्र बंगाल मधील तेभागा आंदोलन, तेलगांना आंदोलन, आझाद हिंद फौज, झाशीची राणी रेजिमेंट अशा अनेक क्षेत्रात महिलांनी आपला लढा लढवून प्रसंगी प्राणाचेही बलिदान दिले आहे.

प्रत्येक आंदोलनाचा काळानुरूप संदर्भ बदलत जावून आंदोलनाच्या प्राथमिकता, मागण्या बदलत राहतात. प्रारंभी स्वातंत्र्य लढयातील विविध आंदोलनात सहभाग, महिलांना मतदानाचा अधिकार तर आता मात्र वडिलांच्या संपत्तीतील अधिकार परिणामी स्त्री-पुरूष समानतेच्या दोरीवरी राहतील अशी महिलांच्या आंदोलनाच्या प्राथमिकता राहिल्या आहेत.

कर्नाटकातील कित्तूर या संस्थानाची राणी चेन्नम्मा हिने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशिक्षित सैन्याशी प्रतिकारात पराभव होऊन तुरुंगातच मरण पावलेली ही पहिली स्वातंत्रयसैनिक होय. दुस-या नानासाहेब पेशव्यांची कन्या मैनावती हिने जिवंत जळून जात असतांनाही नानासाहेबांचा ठावठिकाणा सांगितला नाही.तर कंपनीच्या पलटणीला कडवा विरोध करत आलिया बेगम व अझीझन यांनी धारातीर्थी आपला प्राण ठेवला.

सारांश :-

भारतात राष्ट्रीय चळवळ, क्रांतिकारी चळवळ, हैद्राबाद स्वातंत्रय संग्राम, गोवा मुक्ती संग्राम व आंबेडकरी चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग राहिला आहे. भारतीय संस्कृतीचे जे काही चांगले, पवित्र, उदात्त् आहे ते सर्व स्त्रियांच्या सहभागाने साध्य् झालेले आहे. सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना स्त्रियांनीच मोठया प्रमाणात केली आहे. कुटुंब व्यवस्था टिकविण्यसाठी, सांस्कृतिक मूल्य्-संर्वधनासाठी स्त्रियांनीच मोठया प्रमाणावर त्याग केला आहे. भारतीय स्त्रीने केलेला त्याग तिने प्रसंगी दाखविलेले धैर्य व चाणाक्षपणा अवर्णनीय आहे. नव्या युगाची ही स्त्री आता तिमिरातून तेजाकडे वाटचाल करीत आहे. स्वातंत्रय व समतेचे हळद-कुंकू काळच स्त्रियांच्या ललाटावर रेखाटेल. कुटुंब कबीला सांभाळता सांभाळता देशाच्या स्वातंत्रयासाठी अहोरात्र पुरूषांच्या साथीला साथ देत त्या लढल्यात. तर कधी त्या पुरूषांची ढाल बनलेल्या दिसून येतात. थोडक्यात भारतीय इतिहासातील शेकडो स्त्रियांच्या जीवन कार्याची व कर्तबगारीची ओळख यातून होते.

संदर्भसूची :-

1) धर्माधिकारी तारा- स्वातंत्रय लढयातील स्त्री, ऑगस्टक्रांती महोत्स्व समिती, मुंबई.

2) ढेकणे के.डी.- महाराष्ट्रातील स्वातंत्रय चळवळी

3) लेले केशव गोविंद – स्वातंत्रय लढयातील आतचा सहभाग

4) कलादर्श (वृत्त्पत्र) 15 जुलै 1933.

5) वासंती फडके (अनुवाद)- भारतीय स्वातंत्रय लढयातील स्त्रिया, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. जाने- 2003.

6) डॉ.एम, एस. गठाळ- भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, कैलास पब्लिकेशन्स्, औरंगाबाद, जूलै 2013.

7) शांता कोठेकर (अनुवाद) –भारतीय प्रबोधनाच्या महिला प्रणेत्या, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया नवी दिल्ली. 2013.

8) दैनिक लोकसत्ता, 10 ऑगस्ट 2013.

9) Usexamprep.com

10) mpcnews.in/pim

महिला सक्षमीकरणात बचत गटाची भुमिका

शुभांगी संजय सोनवणे
संशोधक विद्यार्थी, जळगाव

प्रस्तावना :-

आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी " अल्पबचत नियोजन या तत्वाचा स्वीकार करणे गरजेचे आहे आणि तसे प्रयत्न करणे हे महत्वाचे आहे. भारतीय ग्रामीण भाग हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा व पाया असून स्वयं- सहाय्यता बचत गटाचे महत्त्व बधत चाललेले दिसुन येते. त्यादृष्टीने शासन देखील पाऊले उचलत आहेत. बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी व अंमलबजावणीसाठी शास्त्रीय दृष्टिकोनाद्वारे अभ्यास होणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे निर्मुलन करून आणि महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक याबाबत सबलीकरण करणे हि मुलभुत स्वरुपाची उद्दिष्टे स्वयंसहाय्यता बचत गटाची आहेत. उद्दिष्टांपैकी दारिद्र्याचे निर्मुलन करणे हे फार मोठे आव्हान बचतगटासमोर आहे. परंतु तरीही त्यावर बचतगट मात करीत असतांना दिसत आहेत. दारिद्र्याचे निर्मुलन केल्यावरच खऱ्या अर्थानेच समाजाची आर्थिक प्रगती होईल.

भारताची लोकसंख्या जागतिक लोकसंख्येपैकी १४% असुन या लोकसंख्येपैकी ३७.६% लोकसंख्या दारिद्र्यात हालअपेष्टा सहन करून आपले जीवन जगत आहे. यासाठी समाजातील गरीब लोकांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. समाजात दारिद्र्य मोठ्या प्रमाणात असेलत तर अंधश्रद्धा, निरक्षर, अज्ञानी, दैववादी, व्यसनाधीन लोकांची संख्या जास्त असते. त्यामुळे समाजात शांतता नांदू शकत नाही म्हणून अर्थतज्ञ डॉ. महमंद युनुस म्हणतात की, दारिद्र्याच्या दृष्टीचक्रावर उत्तम उपाय म्हणजे स्वयं सहय्यता बचत गट आहे.

ग्रामीण भागात महिलांच्या सक्रीय सहभागामुळे गावोगावी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ जोमाने वाढत आहे. बचतगटामुळे बचत संकलनाच्या कामाला चालना मिळुन पतनिर्मितीद्वारे रोजगार निर्माण होऊन बचत गटामुळे महिलांचा आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता वाढत आहे. समाजातील मध्यमवर्गीय दुर्बल घटकांना आशेचा किरण म्हणुन स्वयंसहाय्यता गटाकडे पाहिले जाते. शिक्षणाचा स्तर प्रौढ शिक्षणाच्या माध्यमातून महिला स्वयंसहाय्यता अल्पबचत गटाच्या सहाय्याने सुरु करू शकतात व त्यातून खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होण्यास मदत होईल.

महिलांमधील अंगभुत असणाऱ्या क्षमतांना आकार देण्यासाठी व स्वयं सहाय्येतून बचत गट आर्थिक मजबुत व्हावा यासाठी हे संशोधन उपयुक्त ठरेल या हेतुने सदर विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट हे महिलांच्या सबलीकरणासाठी कसे उपयुक्त आहेत याचा अभ्यास करणे.
2. महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करून त्यांच्या श्रमाला आर्थिक प्रतिष्ठा मिळवुन देणे.
3. स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या विकासात येणाऱ्या समस्या व अडथळे सोडविण्यासाठी उपयुक्त उपाययोजना सुचविणे.

गृहीतके :-

1. आर्थिक सक्षमतेमुळे महिलांचे सबलीकरण घडुन येते.
2. स्वयंसहाय्यता बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक दर्जा उंचावला आहे.
3. स्वयंसहाय्यता समूह गटाच्या कार्याच्या विकासात सहभागी स्त्रियांना अनेक अडचणीला सामोरे जावे लागते.

संशोधनाचे क्षेत्र :-

संशोधनाकरिता संशोधकाने धरणगाव तालुक्यातील व प्रमुक्याने पाळधी गावाच्या परिसरात असलेल्या १० बचत गटांची निवड केली आहे व प्रत्येक बचत गटातून ६ बचतगट सहभागी महिलांची अभ्यासाकरिता (उत्तरदाते) निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन :-

उत्तरदात्याकडून प्रत्यक्ष भेटीद्वारे मुलाखत अनुसुचीच्या सहाय्याने तथ्य संकलीत करण्यात आले या मुलाखत अनुसुचित प्रामुख्याने उत्तरदात्याचे वैयक्तिक व कौटुंबिक गटाबाबतचे प्रश्न व गटाच्या सहभागामुळे होणाऱ्या परिवर्तनाच्या अनुषंगाने प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला होता.

दुय्यम स्त्रोतांमध्ये वर्तमानपत्र, मासिके, साप्ताहिके, प्रकाशित ग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

तथ्याचे विश्लेषण :-

तथ्य संकलनाचे काम पूर्ण झाल्यानंतर तथ्याचे वर्गीकरण करण्यात आले व आवश्यक त्या सारण्या तयार करून त्या सारण्याचे विश्लेषण करण्यात आले.

तक्ता क्र. १

सर्वेक्षण केलेल्या स्त्रियांच्या शिक्षणाचा स्तर

अशिक्षित	प्राथमिक शिक्षण	माध्यमिक शिक्षण	उच्च माध्यमिक शिक्षण	टक्केवारी
१० १६.६६%	२० ३३.३३%	२० ३३.३३%	१० १६.६६%	६० १००%

तक्ता क्र. १ मध्ये शिक्षणाचा सत्र दर्शविला आहे. सर्वेक्षण केलेल्या स्त्रियांपैकी अशिक्षित, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक या गटात शिक्षण घेतलेल्या महिला अनुक्रमे १६.६६%, ३३.३३%, ३३.३३%, १६.६६% आढळतात.

तक्ता क्र.२

बचत गटाच्या कार्याचे स्वरूप

खिचडी बनवणे	पापड बनवणे	भाजी विक्रेते	लोणची बनवणे	इतर कामे	टक्केवारी
२५ (४१ %)	२१ (३५ %)	०५ (०८ %)	०३ (०५ %)	०६ (१०%)	६० (१००%)

तक्ता क्र. २ मध्ये बचत गटाचे कार्य दर्शविले आहे. सर्वेक्षण केलेल्या स्त्रियांपैकी खिचडी बनवणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वात कमी ५% आढळतात.

तक्ता क्र.३

सर्वेक्षण केलेल्या महिलांचे मासिक वेतनाचे प्रमाण (हजारानुसार)

१०००-१५००	२०००-२५००	२५००-३०००	३०००-३५००	३५०० पेक्षा जास्त	एकूण
१५ (२५ %)	११ (१८.३३%)	१० (१६.६६ %)	१२ (२०%)	१२ (२०%)	६० (१००%)

तक्ता क्र. ३ मध्ये महिलांचे मासिक वेतनाचे प्रमाण १०००-१५००, २०००-२५००, २५००-३०००, ३०००-३५००, ३५०० पेक्षा जास्त या गटात अनुक्रमे २५%, १८.३३%, १६.६६%,२०%, २०% आढळतात.

तक्ता क्र.४

सर्वेक्षण केलेल्या महिला बचत किती करतात त्याचे प्रमाण

१००-२००	२००-३००	३००-४००	४००-५००	एकूण
१२ (१७%)	०३ (१२%)	१२ (५०%)	०३ (२१%)	२४ (१००%)

तक्ता क्र.४ मध्ये बचत करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण १००-२००, २००-३००, ३००-४००, ४००-५०० मध्ये अनुक्रमे १७%, १२%, ५०%, २१% आढळतात.

निष्कर्ष :-

1. सर्वेक्षणानुसार स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या स्तरामध्ये माध्यमिक व प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण सर्वात जास्त ३३.३३% आढळते म्हणजेच स्त्रियांची साक्षरता आढळते.
2. बचत गटांमधील महिलांच्या कार्यामध्ये खिचडी बनवणे या कामात सर्वात जास्त ३५% महिला आढळतात म्हणजेच महिलांना रोजगार प्राप्त होतो.
3. बचत गटाच्या माध्यमातून ३००० पेक्षा जास्त वेतन मिळणाऱ्या महिलांचे प्रमाण २०% आढळते.
4. ४०% महिलांना बचतीची सवय लागली.
5. बचत गटाच्या माध्यमातून ७०% महिलांना कर्जे व अनुदाने मिळतात त्यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होते.
6. आधुनिक व्यवसायाचे ज्ञान मिळत नाही अशी समस्या असणाऱ्या ८३.३३% महिला आढळतात.
7. निश्चित स्वरुपाची विक्री व्यवस्था मिळत नाही अशी ७५% महिलांची समस्या आहेत.
8. कुटुंबाला आर्थिक, सक्षम करण्यासाठी ७४% महिला हातभार लावतात.
9. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे सबलीकरण होण्याचे प्रमाण ८५% दिसून येते.

सारांश :-

प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील स्त्रियांना महिला बचत गटाच्या सहभागामुळे बचत संकलनाच्या कामाला प्रेरणा प्राप्त झाली असून पतनिर्मिती द्वारे नवनवीन रोजगाराची निर्मिती होत आहे. तसेच ग्रामीण परिसरातील दारिद्र्याचे निर्मुलन करण्यात बचत गटाचे सहाय्य प्राप्त होत आहे. मात्र महिलांमध्ये आत्मविश्वास, आत्मनिर्भरता वाढविण्याच्या या प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणी सोडविण्यात शासनाने बचत गटांना सढळ हाताने मदत करणे गरजेचे आहे. तसेच बचत गटांद्वारे निर्मित उत्पादनांच्या विक्री व्यवस्थेबाबत देखील शासनाने लक्ष देणे गरजेचे आहे. प्रामुख्याने जे उत्पादन कार्यालयीन कामासाठी आवश्यक असतात. ती बचत गटाकडून घ्यावीत असा निर्णय घेणे योग्य होय असे वाटते.

संदर्भ सूची :-

1. मुलाणी एम. यु. (२००६), महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे -३०.
2. पाटील भारती (१९९८), स्त्रियांचा सत्तेतील सहभाग सबलीकरणाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा, प्रबोधन प्रकाशन, समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी, १५- कोल्हापूर.
3. प्रधान ग. प्र. (२००३), आव्हानांशी संघर्ष आणि परिवर्तनाची दिशा प्रकाशक – मा. भाई वैद्य, अमृत महोत्सव गौरव समिती, पुणे.
4. मुख्य संपादक प्रसाद निता- योजना, ग्रामीण आर्थिक विकासात महिला बचत गटांची भुमिका व महत्त्व डॉ. सुनील शिंदे.
5. डॉ. देसाई संभाजी (२०१४), महिला सबलीकरण,प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

वित्तीय समावेशकता- सर्वसमावेशक विकासाची गरज

देवानंद काशिनाथ मंडवधरे
सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल,
ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७ , इ-मेल: dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर जगातील उध्वस्त झालेल्या अर्थव्यवस्थांची पुनरुभारणी व मागासलेल्या अर्थव्यवस्थांच्या जलद प्रगतीसाठी जागतिक पातळीवर मोठया प्रमाणात विचारमंथन सुरु झाले होते. विशेषतः अल्पविकसित व विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाच्या संदर्भात आर्थिक विकास हे साध्य व मानव एक साधन ही विचारधारा जोपासणाऱ्या परंपरागत विकासाचे सिद्धांत व धोरणे यांच्यावर याच काळात टीका होऊ लागली होती. मानव हाच आर्थिक विकासाचे साध्य आणि साधन असावा, आणि सर्वसामान्य माणूसच विकासाच्या केंद्रस्थानी असावा असा मतप्रवाह जोर धरू लागला होता. याच विचारधारेच्या आधारावर सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना २१व्या शतकात उदयास आली आहे. सर्वसमावेशक विकासाची संकल्पना ही बहुआयामी संकल्पना आहे.

आज जगातील बहुसंख्य राष्ट्रांनी सर्वसमावेशक विकासाच्या संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे. भारताने सुद्धा स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात या दिशेने काही प्रमाणात प्रयत्न केले आहेत. ११ व्या पंचवार्षिक योजनेचा मुख्य उद्देशच सर्वसमावेशक विकास हाच होता. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेतही या संदर्भात बरेच प्रयत्न केले गेले. त्या नंतरच्या काळात जन-धन योजना, डिजिटल इंडिया, बेटी बचाव-बेटी पाढाओ, मुद्रा योजना, उज्वला योजना, अटल पेन्शन योजना इत्यादींच्या माध्यमातून सर्वसमावेशक विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- सर्वसमावेशक विकास या संकल्पनेचा अर्थ जाणून घेणे.
- वित्तीय समावेशकता म्हणजे काय हे समजून घेणे.
- सर्वसमावेशक विकास व वित्तीय समावेशकता यांचा काय सहसंबंध आहे याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी सर्वसमावेशक विकास व वित्तीय समावेशकता यांचा काय सहसंबंध आहे या विषयीची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या संदर्भ साहित्याचा म्हणजेच वेगवेगळ्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

भारतात वित्तीय समावेशकतेला चालना दिल्यामुळे सर्वसमावेशक विकासाचे ध्येय कसे साध्य करता येईल याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

सर्वसमावेशक विकास:

आर्थिक विकास मोजण्याच्या संदर्भात दरडोई उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ हे जरी महत्वाचे निकष मानण्यात येत असले तरी आर्थिक सुधारणांच्या नंतरच्या काळात मानव विकास निर्देशांक हा सुद्धा महत्वाचा निकष मानला जात आहे. सर्वसमावेशक विकासाच्या संकल्पनेत आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत समाजातील विषमता व सामाजिक वंचितता यांना विशेष महत्व दिले जाते.

या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी असे मत मांडले होते की, "आपल्या देशाचा खऱ्या अर्थाने विकास साधायचा झाल्यास सर्वच समुदायांना सर्वच क्षेत्रात प्रतिनिधित्व मिळवून देवून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे अत्यावश्यक आहे."

नोबेल पुरस्कार विजेते अर्थशास्त्रज्ञ डॉ. अमर्त्य सेन यांचे या संदर्भात असे मत आहे की, दारिद्र्याचा प्रत्यक्ष संबंध हा माणसाच्या मुलभूत क्षमतांना पारखे झालेल्या गरिबांशी अधिक जवळचा आहे, गरिबांच्या क्षमता, शक्ती आणि कौशल्यात जसजशी वाढ होत जाईल तसतशी त्यांना दारिद्र्यातून मुक्त होण्याची प्रेरणा मिळत राहील. यासाठी विकासाचा पाया हा सर्वसमावेशक विकासाच्या संकल्पनेवर आधारित असणे आवश्यक आहे. डॉ. सेन यांच्या मते, कृषी व बिगर कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांच्या उत्पन्नातील विषमता कमी करणे हे सर्वसमावेशक विकासाचे उद्दिष्ट्य असले पाहिजे.

UNDP च्या २००८ च्या अहवालात असे स्पष्ट करण्यात आले आहे की, समाजातील सर्व प्रकारच्या उत्पन्न गटातील लोकांची उत्पादन, विकास व वितरणातील सहभागाची समानता महत्वाची आहे. ही दीर्घकालीन प्रक्रिया असून त्यासाठी रोजगार निर्मिती करणे आवश्यक आहे. कारण त्यामाध्यमातूनच विकासापासून वंचित असणाऱ्या लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकते.

थोडक्यात या संकल्पनेचा सर्वसामान्य अर्थ असा आहे की, विकासाच्या प्रवाहात सर्वांना सामील करून घेणे व विकासाचे लाभ समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचविणे म्हणजे सर्वसमावेशक विकास होय.

वित्तीय समावेशकता:

भारतात अलीकडच्या काही वर्षात वित्तीय व बँकिंग सेवा यांच्याबाबतीत बरीच प्रगती झाली आहे. परंतु लोकसंख्येचा एक मोठा घटक आजही या सेवांपासून वंचित आहे. विशेषकरून समाजातील वंचित वर्ग व निम्न उत्पन्न असलेला वर्ग आजही वित्तीय सेवांद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या प्राथमिक सुविधांच्या परीघाबाहेरच आहे. भारतात वित्तीय समावेशकतेच्या संदर्भात उपाययोजना करण्यासाठी भारत सरकारने डॉ. सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली 'वित्तीय समावेशन समितीचे' गठन केले होते. या समितीने जानेवारी २००८ मध्ये आपला अहवाल शासनाला सादर केला.

"समाजातील दुर्बल घटक आणि निम्न उत्पन्न असलेल्या लोकांना त्यांच्या आवश्यकते नुसार , त्यांना झेपेल अशा खर्चामध्ये आणि योग्य वेळी वित्तीय सेवासुविधा तसेच पुरेशे कर्ज उपलब्ध करून देण्याची एक प्रक्रिया म्हणजे वित्तीय समावेशकता होय." अशी वित्तीय समावेशन समितीने वित्तीय समावेशकतेची व्याख्या केली आहे. तसेच वित्तीय समावेशकतेसाठी वित्तीय समावेशन निधी आणि वित्तीय समावेशन तंत्रज्ञान निधी या दोन प्रकारच्या निधींची शिफारस सुद्धा केली आहे.

थोडक्यात समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत बँकांच्या वित्तीय सेवा किमान खर्चात व योग्य त्या वेळी पोहोचविणे म्हणजेच वित्तीय समावेशकता होय.

वित्तीय समावेशकता- सर्व समावेशक विकासाची गरज:

सर्वसमावेशक विकासासाठी अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्र, समाजातील सर्व वर्ग, महिला, बालके या सर्व घटकांचा सारख्याच प्रमाणात विकास होणे आवश्यक आहे, त्यासाठी खालील बाबींवर विशेष भर देणे आवश्यक आहे.

- आधारभूत सुविधा समाजातील सर्व वर्गांपर्यंत पोहोचविणे.
- ग्रामीण भागातील रोजगारात वाढ करणे.
- कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी या क्षेत्रातील गुंतवणुकीत वाढ करून उत्पन्नात वाढ करणे.
- अनुसूचित जाती- जमाती, अल्पसंख्यांक या वर्गातील वंचित तसेच आर्थिक दुर्बल व महिला व बालकांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न करणे.

• शिक्षण, आरोग्य, निवारा आणि अन्न सुरक्षितता यावर भर देणे.

वरील सर्व बाबींच्या ध्येय पूर्तीसाठी समाजात वित्तीय समावेशकता असणे अत्यावश्यक आहे.

वित्तीय समावेशकतेच्या संदर्भातील अडचणी:

भारतात आजही एकूण लोकसंख्येचा एक मोठा घटक वित्तीय सेवांपासून वंचित आहे त्यांच्याकडे प्राथमिक बँक खातेही नाहीत. देशातील बँक खातेधारकांची एकूण संख्या जरी विचारात घेतली तरी, साधन संपन्न लोकांकडे दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक बँक खाते असल्याची बाब विसरून चालणार नाही. वित्तीय समावेशकतेच्या संदर्भातील अडचणी खालील प्रमाणे आहे.

• काही ग्रामीण भागामध्ये अजूनही माहिती तंत्रज्ञानाची सुविधा उपलब्ध झालेली नाही, तेथे आजही पारंपारिक बँकेच्या सुविधाच पुरविल्या जातात.

• देशाच्या काही ग्रामीण भागांमध्ये अजूनही बँकांच्या शाखा पोहचलेल्या नाहीत, त्यामुळे तेथील लोक बँक व्यवसायाच्या परीघा बाहेरच आहेत.

• समाजातील गरीब, उपेक्षित व वंचित घटक उदा. भूमिहीन मजूर, असंघटित क्षेत्रात काम करणारे मजूर, अनुसूचित जाती व जमातीतील लोक इत्यादी. अशा लोकांना बँकेमध्ये खाते सुरू करण्याचे काय लाभ आहेत हे माहीतच नसल्यामुळे समाजाचा हा घटक बँकांच्या सुविधा पासून वंचित आहे. त्यासोबतच बँकेमध्ये खातं सुरू करण्याची औपचारिक प्रक्रिया या लोकांना किचकट व क्लिष्ट वाटते त्यामुळे हे लोक बँकेत खातं उघडण्याच्या भानगडीतच पडत नाहीत.

• समाजामध्ये अजूनही असा घटक आहे की, ज्याला बँकेपेक्षा खाजगी सावकरकडून कर्ज घेणे सोयीचे वाटते. असा घटक सहजच सावकरच्या कर्ज सापळयात अडकतो.

• वित्तीय समावेशकतेसाठी बँकानी अनेक आकर्षक योजनांची घोषणा केलेली आहे परंतु या योजना समाजातील खालच्या स्तरापर्यंत पोहचतच नाही. तसेच ज्या लोकांकडे बँकेचे खाते आहे असे लोकही निरक्षरता किंवा अज्ञानामुळे बँकांच्या योजनांचे लाभार्थी नाहीत.

वित्तीय समावेशकतेच्या संदर्भात उपाययोजना :

अल्प उत्पन्न असलेल्या व आर्थिकदृष्टा कमकुवत लोकांपर्यंत बँकांच्या सुविधा कमीतकमी खर्चात पोहचाव्यात यासाठी भारत सरकार व भारतीय रिझर्व बँक यांनी केलेले प्रयत्न खालील प्रमाणे आहेत.

• ई.स. १९६९ मध्ये १४ व ई.स. १९८० मध्ये ६ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण.
• प्राथमिक क्षेत्रासाठी कर्ज सुविधेची निश्चितता.
• विभेदात्मक व्याजदर योजना.
• क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांची स्थापना.
• ग्रामीण भागात बँकांना आपल्या शाखा सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन.
• अल्प उत्पन्न गट व समाजातील कमजोर वर्गांसाठी विशेष कर्ज योजना.
• किसान क्रेडिट कार्ड.
• जनधन योजना, अटल पेन्शन योजना, मुद्रा योजना व डी. बी. टी. योजना
• प्रधान मंत्री जीवन ज्योति व सुरक्षा विमा योजना.
• भारतीय रिझर्व बँक सामान्य क्रेडिट कार्ड योजना.
• क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांना आपली वित्तीय साधने वाढविण्यासाठी भारतीय रिझर्व बँकेकडून विशेष पॅकेज.
• शून्य शिल्लक व किमान शिल्लक नो फ्रील खाते सुविधा देण्यासाठी बँकांना भारतीय रिझर्व बँकेच्या सूचना.

- भारतीय रिझर्व बँकेची लिड बँकिंग योजना.
- आधार पेमेंट ब्रिज सिस्टिम व आधार इनेबल पेमेंट सिस्टिम.

समारोप:

वित्तीय समावेशकता हे सर्वसमावेशक विकासाचे एक साधन आहे. विविध प्रकारच्या वित्तीय सेवांचे लाभ ग्रामीण, मागासलेले, आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत एकूणच शेवटच्या घटकांना मिळवून देवून आपण सर्वसमावेशक विकास साध्य करू शकतो. वित्तीय समावेशकतेसाठी शासनाकडून अनेक प्रकारच्या योजना व उपक्रम राबविण्यात येतात परंतु अजूनही आपल्या देशातील लोकसंख्येचा एक मोठा हिस्सा पायाभूत वित्तीय सेवांपासून वंचित आहे. याचाच अर्थ सदर योजनांची योग्य प्रकारे अमलबजावणी होत नाही. मोघम लोकप्रियतेसाठी अनेक योजना जाहीर करण्यापेक्षा मोजक्या परंतु परिणामकारक योजनांची काटेकोर अमलबजावणी करून वित्तीय समावेशकतेच्या माध्यमातून सर्वसमावेशक विकासाचे उद्दीष्ट साध्य करणे शक्य आहे.

संदर्भ:

- रुद्र दत्त आणि के. सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चंद पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, २००५.
- इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ बँकिंग अँड फाइनान्स, समवेशी बँकिंग, टेक्समेन पब्लिकेशन प्रा. ली. नई दिल्ली, २०१५.
- श्रीकांत जाधव, लेख दैनिक लोकसत्ता, आथिक विकास: सर्वसमावेशक वाढ आणि संबंधित मुद्दे, ७ नोव्हेंबर २०१७.
- प्रतिमा जोशी , लेख दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, सर्वसमावेशक वाढीचे दिशादिग्दर्शन, १९ आक्टोबर २०१३.
- चरण सिंग आणि शिवकुमार रेड्डी के., वित्तीय समावेशन सुविधा देण्यात बँकांची भूमिका, योजना मासिक, अंक ६, जानेवारी २०१८.
- मंजुला वाधवा, ग्रामीण बँक व्यवस्थेपुढील समस्या आणि आव्हान, योजना मासिक, अंक ६, जानेवारी २०१८.
- सुशील अंबादास रगडे, ग्राहक सेवा-बँकिंग क्षेत्रातील नवीन अध्याय, योजना मासिक, अंक ६, जानेवारी २०१८.
- Dr. S. V. Shinde, Financial Inclusion in India, Laxmi Book Publication Solapur, 2014.
- K.G. Karmarkar, G.D. Banerjee, N.P. Mohapatra, Towards Financial Inclusion in India, SAGE Publications India Pvt. Ltd., 2011.
- National Strategy for Financial Inclusion 2019 to 2024, http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/content/pdfs/NSFIREPORT100119.pdf
- Financial Inclusion in India- An Assessment, http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Speeches/PDFs/MFI101213FS.pdf
- Financial Inclusion - A Road India needs to travel http://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Speeches/PDFs/FICHI121011S.pdf
- Financial Inclusion and Development http://m.rbi.org.in/scripts/FS_Speeches.aspx?id=1110&fn=2754

विषय आदिवासी महिला आणि त्यांचा सामाजिक आर्थिक क्षेत्रातील विकास

प्रा. डॉ. सी. एस. पाटिल
सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव जि. जळगाव

प्रस्तावना:-

भारतीय स्त्रियांच्या समस्यांची चर्चा करताना आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न नेहमी दुर्लक्षित राहिले आहेत आज ही गरिबीत जीवन जगणाऱ्या आदिवासी स्त्रिया मुक्तपणे व स्वतंत्रपणे जगतात म्हणून त्यांचे काही प्रश्न नाहीत त्यांच्या समस्या नाहीत असे प्रस्थापित समाजाला वाटते मात्र मातृसत्ताक पद्धती स्वीकारलेल्या आदिवासी स्त्रिया आज ही वाईट परिस्थितीमध्ये जीवन जगताना दिसतात आदिवासी जमाती जगाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये विभागल्या गेल्या आहेत त्यामुळे या जमातींमध्ये एकजूट होत नाही

फक्त महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा विचार केला तर प्रत्येक भागातील भौगोलिक राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार आदिवासींचे प्रश्न बदलतात आदिवासी स्त्री जगण्याच्या जीवघेण्या संघर्षात अडकली आहे असंख्य समस्यांनी त्रस्त झाले आहे

उद्दिष्टे :-

1. आदिवासी जमातींच्या इतिहासाची माहिती घेणे
2. आदिवासी स्त्रियांची समस्या जाणून घेणे
3. आधुनिक काळातील आदिवासी स्त्रियांची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती समजून घेणे
4. आदिवासी स्त्रियांच्या समस्या सोडवण्यासाठी आदिवासींचे प्रश्न समजून घेणे
5. भारतीय समाजाचा एक वंचित घटक म्हणून स्त्रियांवर चर्चा घडवून आणणे
6. आदिवासी स्त्रियांना मूलभूत हक्क व न्याय मिळावा यासाठी आदिवासी समाजाची समाज रचना समजून घेणे
7. आदिवासी कष्टकरी मजूर स्त्रियांची माहिती घेणे हे उद्दिष्ट ठेवून हा विषय मी घेतलेला आहे

संशोधन आराखडा किंवा विषय :-

आताच्या काळात ही आदिवासी जमातींमध्ये मातृसत्ताक पद्धतीचा प्रभाव आहे. ब्रिटिश काळापासून आदिवासी जमाती प्रस्थापित समाजाच्या संपर्कात आल्या त्यामुळे पितृ प्रधान पद्धतीकडे वळू लागल्या आणि धर्म जात या व्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या प्रश्नांपासून या या स्त्रिया काही प्रमाणात दूर झाल्यात मात्र ब्रिटिश वसाहत काळापासून आदिवासींचे धर्मांतर करून घेण्याची पद्धती पद्धती प्रचलित झाली त्यामुळे आदिवासींचे हिंदूकरण करण्याची प्रक्रिया किंवा चळवळ मोठ्या प्रमाणात सुरू झाली तरी आदिवासींचे प्रश्न मोठ्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणात असलेले दिसतात आदिवासी समाजात गोटुल प्रथा अस्तित्वात आहे या पृथ्वीशी समाजाचे अनेक समाज आणि गैरसमज आहेत गोठुल म्हणजे स्त्रियांना साथीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे प्राचीन काळामध्ये जमिनीवरच्या अधिकारापर्यंत आदिवासी श्री स्वतंत्र होती आणि निर्णय घेण्याची क्षमता होती मात्र जल जमीन आणि जंगलावरच्या प्रस्थापित समाजाच्या आक्रमणामुळे आदिवासी स्त्रियांना थोड्याफार प्रमाणात अपयश आले आदिवासी श्री पुरुषांच्या ज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांची आर्थिक सांस्कृतिक आणि राजकीय लुटमार करून त्यांना त्यांना कंगाल बनवण्याचा प्रयत्न होत आहे त्याचा पहिला बळी आदिवासी स्त्री झालेली आहे साथीच्या रोगांमध्ये आदिवासींचे पाळीच्या पाढे मृत्युमुखी पडतात साथीच्या आजारामध्ये भक्तांच्या हुकुमानुसार डोळ्याला पट्टी बांधून टाकीन ठरवलेल्या आदिवासी स्त्रियांना

आणि पुरुषांना मरेपर्यंत मारले जाते आदिवासींचे शोषण केले जाते त्यामुळे आदिवासींच्या डाखिंप्रत्येवर अजून प्रतिबंध घातला गेला नाही आदिवासी संस्कृतीमध्ये निरक्षर चे प्रमाण जास्त आहे आदिवासी संस्कृतीत अमानुष रूढी परंपरा श्रद्धा अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आहेत त्यामुळे जात आणि धर्म या वर्गात सगळया खालच्या स्थानावर आदिवासीच आहेत आदिवासी लोक हुंड्यासाठी स्त्रियांचा बळी घेत नाहीत मात्र पुरुषांच्या अत्याचाराला बळी पडलेल्या स्त्रिया आत्महत्या करीत नाहीत त्यामुळे आदिवासी स्त्रियांमध्ये आत्महत्या करण्याचे प्रमाण कमी आहे आदिवासी संस्कृतींमध्ये आजही दहेज प्रथा अस्तित्वात आहे मात्र वर मुलाच्या कुटुंबाला वधू मूल्य द्यावे लागते लग्न झाल्यानंतर वर पुरुष स्त्रियांकडे येऊन राहतात अशा काही रूढी परंपरा आदिवासी समाजांमध्ये असल्या तरी आदिवासींच्या या लोकसंस्कृतीला बाहेरील जगाशी आलेल्या संपर्कामुळे आणि काही कारणांमुळे धोका निर्माण झाला आहे

निष्कर्ष :-

आदिम किंवा आद्य संस्कृतीला खूप महत्त्व दिले जाते भारत सरकार व समाजाच्या वेगवेगळया स्तरातून आदिवासी संस्कृतीचे खूप कौतुक केले जाते मात्र आदिवासी स्त्री ही फक्त आर्ट गॅलरीत भारतीय सौंदर्याचा नमुना म्हणून पाहायला मिळते मात्र प्रत्यक्ष वास्तव परिस्थितीमध्ये आदिवासी स्त्री कुपोषणाचा बळी ठरलेली आहे मुळात नागरी संस्कृती पासून दूर व अलिप्त राहिलेले डोंगराळ प्रदेशातील मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी होत सर्वसाधारणपणे जंगलात दुर्गम दऱ्याखोऱ्यात व सुसंस्कृत समाजापासून वेगळे असलेल्या प्रदेशात आदिवासी अतिशय कमी प्रमाणात वस्ती करून राहतात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण कमी आहे शिक्षणाचे प्रमाण देखील कमी आहे असे असले तरी आदिवासी जमात म्हणजे लोकांचा एक समूह जो एकत्र राहतो समान भाषा संस्कृती आणि इतिहास यांचा सामायिक आहे अरे किंवा शहरांच्या बाहेर राहतो वन उत्पादने आणि जमीन हे त्यांच्या उपजीविकेचे साधन आहे अशिक्षित असणारा आजी वंचित व दुर्लक्षित घटक किंवा समूह म्हणून ओळखला जातो आदिवासी समाजाने प्रगती केली आहे शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे सध्या भारताच्या राष्ट्रपती महामहीन द्रोपदी मुरमु ह्या आदिवासी महिला म्हणून भारताच्या प्रशासनात कार्य करीत आहेत ब्रिटिश काळात क्रांतिकारी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्यासोबत आदिवासी महिला झलकारी बाईने ब्रिटिश विरोधी लढाईत पराक्रम गाजवला होता असे असले तरी सध्याच्या काळात आदिवासी जमातींमध्ये मोठ्या प्रमाणात जागृती होत आहे इसवी सन 2023 मध्ये पहिले आदिवासी महिला साहित्य संमेलन गडचिरोली महाराष्ट्र येथे घेतले गेले या संमेलनाचे अध्यक्ष माननीय कुसुमताई अलाम ह्या होत्या म्हणजे बोटावर मोजल्या जाणाऱ्या इतक्याच आदिवासी महिला सध्या मात्र अजूनही आदिवासी समाजांमध्ये स्त्रियांमध्ये जागृती होणे महत्त्वाचे आहे

तरीही जंगल जमीन अधिकार व्यसनाधीनता दारिद्र्य बेरोजगारी अज्ञान अंधश्रद्धा जोडीपरंपरा स्त्रियांवर अत्याचार मोठ्या प्रमाणात होतात तरीही आदिवासी समाजात मोठ्या प्रमाणात एकजूट असलेली दिसते श्रेयासन समारंभात एकजुटीने भाग घेतात महिला प्रसावाच्या कामात सामुदायिक भाग घेतात अन आरोग्य आरोग्याच्या तक्रारी मोठ्या प्रमाणात आहेत गडचिरोली चंद्रपूर चंबळ खोरे व इतर पहाडी भागात दरोडेखोरांकडून स्त्रियांवर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार केले जातात आदिवासी स्त्रियांची विटंबना केली जाते त्यामुळे आदिवासी स्त्रियांचे जगणे असह्य झाले आहे त्यांच्या मानसिकतेचा विचार केला जात नाही त्यामुळे आदिवासी स्त्रीला तिचे कर्तुत्व सिद्ध करता येत नाही

संदर्भसूची :-

1. नजुबाई गावित तृष्णा आणि भिवा फरारी कादंबऱ्या
2. कवयित्री निर्मला पुतुन आदिवासी संस्कृती कवितासंग्रह
3. आदिवासी टाकीन प्रथा संध्या नरे पवार
4. वाहरू सोनवणे आदिवासी माय कवितासंग्रह

5. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास डॉक्टर भीमराव पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
6. नजुबाई गावित नवसा भिलनीचा एल्गार कथासंग्रह
7. भारताचा इतिहास जी एन पाटील अथर्व पब्लिकेशन जळगाव
8. आधुनिक भारताचा इतिहास डॉक्टर भीमराव पाटील व मु ब शहा प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

होळकर घराण्यातील काही कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या कार्याचा सबअल्टर्न अन्वयार्थ

डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर
इतिहास विभागप्रमुख,श्रीमती जी. जी. खडसे महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, जि. जळगांव
Email: pspremsagar@rediffmail.com

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याचे इ.स.च्या अठराव्या शतकात साम्राज्यात रूपांतर करणाऱ्या पराक्रमी, शूर सरदार घराण्यातील एक महत्त्वपूर्ण घराणे म्हणजे होळकर घराणे होय. या घराण्यातील पुरूषांनी आपले कर्तृत्व सिध्द केलेलेच होते, परंतु, त्यांना मुत्सद्दीपणाने, खंबीरपणे साथ देणाऱ्या कर्तृत्ववान स्त्रियांची इतिहास पटलावर पाहिजे तशी नोंद घेतलेली मात्र आढळत नाही. राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण, युध्दमोहिमा अशा विविध क्षेत्रात आपल्या कार्याचा ठसा नोंदविलेल्या, परंतु दुर्लक्षित अशा स्त्रियांना न्याय देण्याचा हा अल्प प्रयत्न होय.

- **होळकर घराणे-**

होळकर घराणे मुळचे पूण्याजवळील वाफगावचे. तेथून ते फलटण परगण्यातील होळ या गावी आलेत, तद्नंतर त्यांना होळकर आडनाव प्राप्त झाले. (सरदेसाई गो.स., खंड ३, (२०१०), पृ. १२८-१२९) होळकर घराण्यातील पहिला कर्तृत्ववान पुरूष म्हणून चौगुला खंडूजी होळकरांचे पुत्र मल्हारराव होळकर यांना महत्त्व प्राप्त आहे. इ.स. १७२५ मध्ये बाजीराव पहिल्याने मल्हाररावास ५०० स्वारांची मनसब दिली, (सरदेसाई गो.स., खंड ३, (२०१०), पृ. १२९) त्यामुळे मल्हारराव हेच होळकर घराण्याचे संस्थापक ठरतात.

- **गौतमाबाई होळकर-**

मल्हारराव होळकरांच्या पत्नी गौतमाबाई या खानदेशातील सुलतानपूर परगण्यातील तळोदे येथील सधन चौगुला भोजराज बारगळ यांची कन्या होय. त्यांचा जन्म इ.स. १६९३ मध्ये झाला. (सरदेसाई गो.स. (संपा.) (१९३७), पृ. १६६) आपला भाचा मल्हारराव याचे कर्तृत्व पाहून भोजराजने आपली कन्या गौतमाबाईचा विवाह त्याच्याशी इ.स. १७०१ मध्ये लावून दिला. (गुजर डॉ. यादव (१९९१), पृ. ६) गौतमाबाई एक शूर, आदर्श, साक्षर, कर्तृत्ववान स्त्री होत्या. इ.स. १७३४ मध्ये पेशवा बाजीराव पहिल्याने तिला खाजगी जहागीर देत त्यांचा सन्मान केल्याची नोंद मिळते. (भागवत अ.ना. (संपा.) (१९२४) पृ. १०) खाजगीच्या निमित्ताने गौतमाबाई या तंटे सोडविणे, खर्चाची तजविज करणे इ. व्यवहार यशस्वीपणे पार पाडत असल्याचे सिध्द होते.

उत्तम प्रशासक-

राजकारणाची जाण असणाऱ्या गौतमाबाई या उत्तम प्रशासकसुध्दा होत्या. मल्हाररावांच्या अनुपस्थितीमध्ये त्यांनी यशस्वीरित्या कारभार सांभाळल्याचे स्पष्ट होते. गौतमाबाईंना प्राप्त खाजगी जहागीरीचे प्रशासन व आर्थिक व्यवहार त्या स्वतंत्रपणे, यशस्वीपणे सांभाळत असल्याचे दिसून येते. (ठाकूर वा.वा. (संपा.) (१९४४), पृ. ४२) इ.स. १७६१ मध्ये मौजे पिंपळया माहेश्वर परगण्यातील गावासंबंधी वाद त्यांनी पंचायत पध्दतीने यशस्वीपणे सोडविला. (गुजर डॉ. यादव (१९९१), पृ. ३६) त्या आपल्या खाजगी उत्पन्नातून सावकार आणि व्यापारी यांना कर्जेही देत असत.

युध्द मोहिमांमध्ये सहभाग-

मल्हारराव होळकर यांच्या खांद्याला खांदा लावत त्यांना प्रत्येक संकटात, राजकीय कार्यात तोलामोलाचे सहकार्य गौतमाबाई करीत असल्याचे दिसून येते. प्रसंगी त्या मल्हाररावांसोबत युध्दमोहिमेवरही जात असत. इ.स. १७५९ मध्ये जयपूरच्या मोहिमेत त्यांचा सहभाग दिसून येतो. बरारीघाटाच्या युध्दात दत्ताजी शिंदेचा मृत्यू झाला

तसेच जनकोजी शिंदे हे जखमी झालेत. तेव्हा जनकोजीला भेटायला गेलेल्या मल्हाररावांसोबत गौतमाबाईही होत्या. मल्हारराव हे फार शोक व्यक्त करीत असतांना त्यांची परखड शब्दात कर्तव्यभावना जागृत करण्याचे महत्त्वाचे कार्य गौतमाबाईंनी केले. (गर्गे रामसेवक, शर्मा हिरालाल (संपा.), (१९७३-७४), पृ. ५९) त्यातून त्यांच्यातील वीरपत्नीत्वाचे गुण प्रकट होतात. तसेच 'जनकोजी शिंदे खरा जवानमर्द, हे मूळ मराठा गडी, जनकोजी शिंदे याने एवढा पराक्रम केला,' (गुर्जर गो.ज. (१९३०), पृ. ५६) अशा शब्दात जनकोजीच्या वीरत्वाची कदर करून त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे महत्त्वाचे कार्य गौतमाबाईंनी केले.

सार्वजनिक बांधकामे-

गौतमाबाईंनी केशव मंदिराचे बांधकाम केल्याचे तसेच देपालपूर परगण्यात फळबागा बनविल्याची माहिती मिळते. गौतमाबाईंनी सुरू केलेले गौरीसोमनाथ मंदिराचे बांधकाम अहिल्याबाईंनी पुर्णत्वास नेले.

इ.स. १७६१ मध्ये वयाच्या ६६व्या वर्षी गौतमाबाईचे दम्याच्या आजाराने निधन झाले. त्यावेळी त्यांची खाजगी मिळकत सुमारे १५ लक्ष रू.ची होती, जी नंतर अहिल्याबाईला प्राप्त झाली. एकूण २७ वर्षे गौतमाबाईंनी आपल्या खाजगी मिळकतीची व्यवस्था यशस्वीरित्या सांभाळल्याचे दिसून येते.

रियासतकार सरदेसाई यांनी गौतमाबाईंच्या कर्तृत्वाचे यथायोग्य मूल्यमापन करतांना नोंद केली आहे की, 'ही बाई प्रजाहीतदक्ष व प्रशासन कार्यात कर्तृत्ववान असून तिचीच दिक्षा वीस-पंचवीस वर्षे अहिल्याबाईस मिळाली.' (सरदेसाई, (संपा.), खंड १, (१९३७), पृ. ३२१) म्हणजेच प्रजाहितदक्षता, प्रशासकीय कर्तृत्व याबाबत गौतमाबाईंनी आपली सून अहिल्याबाईंना बाळकडूच पाजल्याचे सिध्द होते. त्यांचा समृध्द वारसा अहिल्याबाईंनी पुढे चालू ठेवला. राजकारणपटूत्व, कणखर स्वभाव, कर्तव्यबुध्दीने घेतलेले निर्णय गौतमाबाईचे कर्तृत्व सिध्द करतात. असे असले तरी इतिहास पटलावर मात्र तिच्या कार्याची यथायोग्य नोंद घेतल्याचे आढळत नाही.

- **हरकूबाई होळकर-**

हरकूबाई या मल्हारराव होळकरांची खांडाराणी (तलवारीशी लग्न लावलेली) होत्या. त्या शिरपूर गावाच्या पाटील घराण्यातील कन्या असल्याचे काही इतिहासकार मानतात, तर काहींच्या मते त्या राजपूत समाजातील ठाकूर जातीतील होत्या.

हरकूबाईंनी आपल्या खाजगी पत्रव्यवहारासाठी स्वतःची स्वतंत्र मुद्रा तयार केली होती. होळकर घराण्याचे कुलदैवत मार्तंड असले तरी हरकूबाईच्या मुद्रेवर मात्र 'श्री दत्त' अशी अक्षरे असल्याने त्यावरून त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व, प्रशासकीय कौशल्य सिध्द होते. राजकारण व प्रशासन यावर त्यांचा प्रभावही त्यातून जाणवतो. एकूणच स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व प्रकट करण्याचा हा धाडसी प्रयत्न ठरतो. अहिल्याबाईसुध्दा आपल्या पत्रव्यवहारामध्ये 'गंगाजल निर्मल हरकाई' असा उल्लेख करीत असत. (गर्गे रामसेवक, शर्मा हिरालाल (संपा.), (१९७३-७४), पृ. ६२)

खानदेशातील सिरपूर बुजुर्ग येथील गावाच्या पाटीलकीसंबंधी वाद उद्भवला, त्याप्रसंगी हरकूबाईंनी आपल्या बहिणीच्या मुलाचा पक्ष धरला. तेव्हा अहिल्याबाईंनी हरकूबाईंना साथ दिली. (गर्गे रामसेवक, शर्मा हिरालाल (संपा.), (१९७३-७४), पृ. ६२) म्हणजेच अहिल्याबाई व हरकूबाई या सासू-सुनांचे संबंध स्नेहपूर्ण असल्याचे त्यावरून सिध्द होते. मल्हाररावांच्या मृत्यूनंतर हरकूबाई अहिल्याबाईंसोबतच राहत होत्या.

मल्हारराव होळकरांच्या जीवनात गौतमाबाईंना मिळालेला दर्जा हरकूबाईंना प्राप्त झाला नसला तरी स्वतःच्या चातुर्य व कर्तबगारीने हरकूबाईंनी मिळविलेले स्थान महत्त्वपूर्ण ठरते. महानुभाव पंथीय हरकूबाईंनी इंदोर येथे प्रसिध्द बंकिबिहारी महानुभाव मंदिर बांधले. माळवा प्रांतात महानुभाव पंथाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून देण्यात हरकूबाईचे मोठे योगदान आहे.

- **रखमाबाई होळकर-**

मल्हारराव होळकर यांचे मानसपुत्र तुकोजी होळकर होय. (सरदेसाई गो.स., खंड २, (२०१०), पृ. ४) रखमाबाई या तुकोजी होळकर यांच्या पत्नी होत्या. (पारसनीस द.बा भाग १, (१९१०), पृ. ११४) मालेराव होळकरच्या मृत्यूनंतर होळकर घराण्याची मालकी अहिल्याबाईकडे आली असली तरी ती स्त्री असल्याने तुकोजील सरदारकीची वस्त्रे मिळालीत. तुकोजीमध्ये निर्णयक्षमता नसल्याने तो रखमाबाईच्या तंत्राने वागत असे. ती एक उचापती स्त्री होती. (सरदेसाई गो.स. खंड ७, (२०१०), पृ. १९) अहिल्याबाईनंतर रखमाबाईला खाजगी जहागीर मिळाली होती.

मल्हारराव यास अहिल्याबाई या होळकर घराण्याचा वारस नेमणार होत्या. परंतु त्यावरील मातृप्रेम बाजूला सारत 'हा मुलगा एखादे दिवशी तुमचा घात करेल' असे आपल्याच पुत्राविषयी सत्य वदन करण्याचे धाडस रखमाबाईंनी केले. याच मल्हाररावांनी आपल्या मातेविरूध्द कारस्थाने रचली, तेव्हा त्याचा पाडावही तिनेच घडवून आणला. इ.स. १७९४ मध्ये रखमाबाईचा मृत्यू झाला. (सरदेसाई गो.स., खंड ७, (२०१०), पृ. ३२)

- **तुळसाबाई होळकर-**

तुळसाबाई या यशवंतराव होळकरांची रक्षा तसेच शासन संरक्षिका होत्या. सामान्य कुळात जन्म झाला असला तरी आपल्या तलवारीने इंग्रजांना पाणी पाजणारी, अल्पवयीन मल्हारराव दुसरे याचे संरक्षण करीत होळकर राज्य टिकविणारी कुशल, बुध्दीमान, कर्तबगार, धाडसी स्त्री म्हणजे तुळसाबाई होय.

तुळसाबाई या अजीबा नावाच्या महानुभाव पंथीयाची कन्या होत्या. (सरदेसाई गो.स., खंड ८, (२०१०), पृ. ४९७) तिचा पहिला पती शिपाई होता, यशवंतरावाने तुळसाबाईच्या सौंदर्यावर भारावून तिला पत्नी बनविले. (सरदेसाई गो.स., खंड ७, (२०१०), पृ. ३२)

यशवंतराव होळकर यांच्या मृत्यूनंतर (२८ ऑक्टो. १८११) तुळसाबाईंनी आपली सवत केसरबाई किंवा कृष्णाबाई हिचा अल्पवयीन पुत्रास, मल्हारराव दुसरा यास गादीवर बसवित त्याची संरक्षिका बनून यशस्वीरित्या राज्यकारभार सांभाळला. याचकाळात होळकर दरबारात कटकारस्थानांना ऊत आला होता. दौलतराव शिंदे याने होळकर घराण्यातील इतर स्त्रियांच्या साथीने तुळसाबाई व मल्हारराव दुसरा यांना ठार मारण्याचा रचलेला कट तुळसाबाईने अयशस्वी ठरविला. शिंदे तसेच बाजीराव दुसरा यांपासून होळकर राज्य वाचविण्यासाठी कूटपणे इंग्रजांची मदत त्यांनी घेतली. (सरदेसाई गो.स., खंड ८, (२०१०), पृ. ४८९) असे असले तरी पेशवा संकटात असतांना तुळसाबाईने इंग्रजांविरूध्द हालचाली रचल्यात. तेव्हा इंग्रजांनी 'फोडा व राज्य करा' नीती अवलंब केला. होळकरांचे असंतुष्ट, महत्त्वाकांक्षी सरदार फोडत तुळसाबाई, मल्हारराव दुसरा इ.ना ठार मारण्याचा कट इंग्रजांनी रचला. (सरदेसाई गो.स., खंड ८, (२०१०), पृ. ४८९) व त्यांना प्रथम कैद केले. (भागवत (१९२४), पृ. १५९) परंतु त्यातून सुटका करवून घेण्यात तुळसाबाईंना यश आले. तद्नंतर तिने सैन्याचे पूर्नसंघटन केले. राज्य वाचविण्यासाठी 'साम-दाम-दंड-भेद' नीतीचा अवलंब केला. परंतु इंग्रजांनी कूटनीतीचा अवलंब करीत इ.स. १८१७ मध्ये तुळसाबाईचा खून करविला. त्यावेळी तिचे वय फक्त ३० वर्षे होते.

अत्यंत विपरीत परिस्थितीमध्ये होळकर राज्य सतत सात वर्षे सांभाळत आपल्या कर्तबगारीची मोहोर उमटविणाऱ्या या दुर्देवी स्त्रीचा असा करूणामय अंत झाला. (गर्गे रामसेवक, शर्मा हिरालाल (संपा.), (१९७६), पुष्प ६, पृ. ४३)

एक अत्यंत धाडसी, तडपदार परंतु सत्तापिपासू अशा स्त्रीला ती लग्नाची स्त्री नसल्यामुळे होळकर घराण्यात सन्मान नव्हता. असे असले तरी ती एक चतुर राजकारणी व संघर्षशील महिला होती. यशवंतराव होळकरांच्या

मृत्यूनंतर वारस नेमून होळकरांचे राज्य १० वर्षे टिकविण्याचे व प्रशासन सांभाळण्याचे महत कार्य तुळसाबाईने यशस्वीपणे पार पाडले.

• **समालोचन-**

मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्री ही आपल्या सीमा न ओलांडता चतुराई, धैर्य, मुत्सद्देगिरीने आपला कार्यभाग साधून घेत असल्याचे स्पष्ट होते. म्हणजेच तुलनात्मक दृष्ट्या चतुराई व कर्तृत्व लक्षात घेता त्या आजच्या स्त्रीच्या तोडीस तोड होत्या.

होळकर घराण्यातील स्त्रियांची कर्तबगारी विचारात घेता, कर्तृत्ववान महिला शासक म्हणून अहिल्याबाईचे नाव सर्वज्ञात आहे. इतिहासातील काही पाने त्यांसाठी असलेली दिसून येतात. परंतु, त्यांच्या तोडीस तोड, विपरित स्थितीत राजकारण, प्रशासन, धर्मकारण इ. क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी बजावणाऱ्या गौतमाबाई, हरकूबाई, रखमाबाई, तुळसाबाई यांसारख्या स्त्रियांचे कार्यकर्तृत्व इतिहासपटलावर नोंदविले गेल्याचे आढळत नाही. अशा या कर्तृत्ववान परंतु दुर्लक्षित स्त्रियांचे कार्य जगासमोर आणण्यासाठी इतिहासाची सबअल्टर्न पध्दतीने मांडणी करणे अगत्याचे ठरते.

• **संदर्भ ग्रंथसूची-**

• गुजर डॉ. यादव (१९९१)- *मल्हारराव होळकर आणि त्यांचा काळ,* गांधीबाग, नागपूर, श्रीराम प्रिंटर्स.
• गुर्जर गोविंद जर्नादन (१९३०)- *जवानमर्द मराठे गडी, विरशिरोरत्न जनकोजी शिंदे,* मुंबई, वैभव छापखाना.
• पारसनीस द.बा (१९१०)- *महेश्वर दरबाराची बातमीपत्रे, भाग १,* मुंबई, निर्णयसागर छापखाना.
• भागवत अ.ना. (संपा.) (१९२४)- *होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने, खंड १,* होळकर सरकार पुस्तकमाला.
• सरदेसाई गो.स. (संपा.) (१९३७)- *ऐतिहासिक घराण्याच्या वंशावळी,* मुंबई, गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस.
• सरदेसाई गो.स. (संपा.) (१९३७)- *महादजी शिंदे यांची कागदपत्रे, भाग १,* ग्वाल्हेर, अलिजा बहादूर प्रेस.
• सरदेसाई गो.स. (२०१०)- *मराठी रियासत, खंड २,* (उत्तर विभाग १७८४ ते १७९५) पुर्नमुद्रण, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
• सरदेसाई गो.स. (२०१०)- *मराठी रियासत, खंड ३,* (पुण्यश्लोक शाहू, पेशवा बाळाजी विश्वनाथ, पेशवा बाजीराव), पुर्नमुद्रण, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
• सरदेसाई गो.स.(२०१०)- *मराठी रियासत, खंड ७,* पुर्नमुद्रण, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
• सरदेसाई गो.स. (२०१०)- *मराठी रियासत, खंड ८,* पुर्नमुद्रण, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
• ठाकूर वा.वा. (संपा.) (१९४४)- *होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने खंड १,* इंदूर, होळकर गव्हर्नमेंट प्रेस.

स्मरणिका-

• गर्गे रामसेवक, शर्मा हिरालाल (संपा.) (१९७० ते १९८०)- *अहिल्या स्मरणिका,* इंदौर, अहिल्याबाई चॅरिटेबल ट्रस्ट.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

भारतातील स्वातंत्रता पूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे कार्य - स्त्री सबलीकरणवादी दृष्टीकोन

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया
सहायक प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय,
अमळनेर ता. अमळनेर, जि. जळगाव,Mob- 9545240849, asmitads01@gmail.com

प्रस्तावना

स्वातंत्रता पूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील काळ हा स्त्रियांच्या आणि समाजाच्या स्वतंत्रता, समानतेविषयी केलेल्या सक्रीय आणि संघर्षमय सहभागाचा सुवर्णकाळ आहे. ह्या काळात सुरु असलेल्या चळवळीमध्ये लाखो शिक्षित, आडाणी, गृहिणी, गरीब, कष्टकरी, मजूर, शोषित, पिडीत महिला जोडल्या गेल्या. या महिलांनी ज्या उत्साहाने आणि उर्जेने या चळवळीमध्ये सहभाग नोंदवीला तो खरच कौतुकास्पद आणि प्रेरणादायक असा आहे. महिलांच्या कार्यावर या संशोधन लेखाद्वारे एक दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केलेला आहे. स्वातंत्र्य पूर्व कालखंडात गेली कित्येक वर्ष महिला सामाजिक पुरुषत्वाच्या वर्चस्वाच्या बळी पडून दुय्यम दर्जाचे जीवन व्यतीत करत होता. महिलांवर समाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, क्षेत्रात अनेक बंधने लादली होती. थोडक्यात या समाजव्यवस्थेने समाजातील महिलांना माणूस म्हणून जगणे नाकारले होते. देशात स्त्रियांची स्थिती मागासलेली, स्त्रियांना या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत कुठेही स्थान नव्हते. स्त्रिया या अन्याय, अत्याचाराच्या बळी ठरत होत्या. महिला अशा परिस्थितीत या अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध बंड करणे तर दूरच, पण साधे वर मान करून बोलणे सुद्धा अवघड समजले जात होते. परंतु जस जसा काळ लोटत गेला तस तशी परिस्थिती बदलत गेली. भारतात ब्रिटीशांच्या अंत होऊन भारतात समाजसुधारणेचे पर्व सुरु झाले. भारतात राजाराम मोहनरॉय, ईश्वरचंद विद्यासागर, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले, सावित्रीमाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, यांसारखे थोर समाजसुधारकांनी अस्पृश्य समाज, महिला , बालके यांच्या साठी कार्य सुरु केले. या कार्यात महिलांना देखील सहभागी करण्याचे प्रयत्न सुरु केले. या महिलांमध्ये समाजातील शिक्षित, आडाणी, गृहिणी, गरीब, कष्टकरी, मजूर, शोषित, पिडीत अशा महिलांचा समावेश होता. अशाच काही सक्रीय महिलांच्या कार्याचा खालील प्रमाणे आढावा घेतला आहे.

स्त्रिया केवळ उर्वरित तीन वर्णाच्या दासी, उपभोगाच्या वस्तु मात्र झाल्या होत्या. अशा परिस्थितीत या अन्याय-अत्याचाराविरुद्ध बंड करणे तर लांबच साधे वर मान करून बोलणे सुद्धा अवघड बाब परंतु जस जसा काळ लोटत गेला तस तशी परिस्थिती बदलत गेली. भारतात पेशवाईचा अंत होऊन ब्रिटीशांच्या वसाहतींचा काळ आला.आणि भारतात समाजसुधारणेचे पर्व सुरु झाले. भारतात महात्मा फुले, सावित्रीमाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी शाहू महाराज, यांसारखे थोर समाजसुधारकांनी अस्पृश्य समाजातील लोकांसाठी कार्य सुरु केले. महिला समाजाच्या उद्धारासाठी पुढे येऊ लागल्या. सभा, संम्मेलने, आंदोलने, मोर्चे इत्यादी मध्ये सहभागी होऊ लागल्या.

राधाबाई वराळे आणि मनोरमाबाई धोत्रे :- पुणे करारात गांधीनी दिलेल्या आश्वासनाप्रमाणे अस्पृश्य समाजाला हिंदु समाजाची वागणूक नव्हती म्हणून पुणे करार रद्द करावा यासाठी अखिल भारतीय शेड्युल कास्ट फेडरेशन मार्फत १९४६ साली विधान मंडळासमोर सत्याग्रह करण्याचे ठरवण्यात आले. या सत्याग्रहात अनेक स्त्री-पुरुषांनी

मुलाबाळांसह सहभाग घेतला या सत्याग्रहात राधाबाई वराळे आणि मनोरमाबाई धोत्रे यां १५ दिवस तुरुंगात गेल्या होत्या.

सौ. यशोदाबाई मोहिते :- ११ ऑगस्ट १९४६ रोजी बि.डी.डी.चाळ यथे पुणे करारा विरोधात तुरुंगात जाऊन आलेल्या महिलांचा सत्कार करण्यात आला त्यावेळी यशोदाबाई मोहिते यांचा सत्कार करण्यात आला. याप्रसंगी यशोदाबाईंनी तुरुंगातील अनुभव सांगत म्हणाल्या बाबासाहेबांसोबत सत्याग्रह,आंदोलने इत्यादीत सहभाग घेणे सर्व दलित स्त्रियांचे कर्तव्यच आहे.

देविकाबाई दामोदर कांबळे :- २ एप्रिल १९४८ साली सिद्धार्थ कॉलेज, मुंबई येथे महिला संघटना स्थापन करण्यासाठी सभा भरवण्यात आली त्या सभेच्या अध्यक्षस्थानी देविकाबाई कांबळे या होत्या. ठिकठिकाणी महिलांची मंडळे स्थापन व्हावी आणि रमाबाई आंबेडकर यांच्या नावाने उभारण्यात येणाऱ्या विद्यार्थी आश्रमास महिलांनी वर्गणी द्यावी असा ठराव करून दलित मुलींच्या शिक्षणासाठी जागरूकता दाखवली.

तानुबाई :- पुणे येथे १९२९ साली तानुबाई यांच्या नेतृत्वात दलित महिलांद्वारे पार्वती मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यात आला.त्यात बहुसंख्य दलित स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. या मंदिर प्रवेशावेळी सवर्णांनी या दलित महिलांवर लाठ्या चालवल्या त्यात अनेक दलित महिला जखमी झाल्या परंतु त्यांनी तीव्र स्वरुपात हा लढा दिला.

राधाबाई बडाळे :- नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रहामध्ये राधाबाई यांनी आपल्या भाषणात प्रखरपणे सवर्णांना सांगितले कि, आम्हाला मंदिरात प्रवेशाचा,पाणवठ्यांवर पाणी भरण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे तो आमचा सामाजिक अधिकार आहे.तसेच आम्हाला शासन करण्याचा राजकीय अधिकार देखील मिळाला पाहिजे.आम्हाला कठोर शिक्षेची भीती नाही आम्ही देशभरातील कारागृह भरून देऊ. वेळ आली तर गोळया-काठ्या खाऊ पण आम्हाला आमचा हक्क मिळायलाच हवा,आम्ही एक वेळ प्राण देऊ पण आमचा हक्क मिळवूनच राहू.

समुद्राबाई :- मुंबई बोरगाव येथे १९३४ 'अस्पृश्य परिषद' संपन्न झाली या परिषदेचे अध्यक्षपद सौ.समुद्राबाई यांनी भूषवले या परिषदेत दलित मुलींच्या शिक्षणासंबधी आणि बालविवाह या विषयांवर चर्चा करण्यात आली. तसेच दलित मुलांसाठी रात्रशाळा,मुलामुलींसाठी एकत्र वाचनालय शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी छात्रवृत्ती इत्यादी विषयांवर चर्चा करण्यात आली.

भागीरथीबाई आणि कुमारी रमाबाई गायकवाड :- पुरंदरे हॉल मुंबई मध्ये १९३६ साली आयोजित महार परिषदेत भागीरथीबाई आणि कुमारी रमाबाई यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या धर्मांतराच्या घोषणेचे मनपूर्वक स्वागत केले.भागीरथीबाई यांनी म्हटले कि नवीन धर्मात स्त्रियांच्या मुक्तीचा पुरस्कार असावा.जो धर्म आम्हाला बंधूभाव आणि समाजात स्वतंत्रपणे संचार करण्याचा परवानगी देतो तो धर्म आम्हाला स्वीकार आहे. तर कुमारी रमाबाई गायकवाड यांनी म्हटले कि, बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांना त्यांचे हक्क मिळवुन देण्यासाठी अतिशय कठीण असा संघर्ष करत आहेत त्यामुळे आम्ही सर्व दलित महिला बाबासाहेबांसोबत आहोत आणि आम्ही धर्मांतर करणार.

अनुसया बाई रंगाल :- १९३६ मध्येच मध्यप्रांतात आयोजित दलित महिला परिषदेच्या अध्यक्ष अनुसयाबाई रंगाल या होत्या या परिषदेत दलित स्त्रियांची सामाजिक,आर्थिक,राजकीय आणि शैक्षणिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी अनेक प्रस्ताव सादर करण्यात आले.तसेच दलित महिलांच्या प्रगतीसाठी करण्यात आलेल्या कार्याचाही आढावा घेण्यात आला. या परिषदेत अनेक दलित महिला वक्त्या होत्या त्यांनी या परिषदेत महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय हक्कांची मागणी केली.या परिषदेत दलित महिला वक्त्यांनी सांगितले कि,त्यांनी नागपुर मध्ये वस्त्या वस्त्यांत फिरून दलित मुलींचे गट तयार करून त्यांना शारीरिक शिक्षणासोबत काठी चालवणे तसेच आरोग्यासंबधी प्रशिक्षण दिले.आणि दलित मुलींमध्ये नवचेतना जागृत करण्याचे कार्य केले.

सौ.मुक्ता सर्वगौड :- १९४५ च्या मुंबई अधिवेशनात दलित स्त्रियांसंबधित वेगवेगळया प्रकारचे ठराव मंजूर करण्यात आले. या ठरावांवर बोलतांना सौ.मुक्ता सर्वगौड आपल्या भाषणात म्हणतात कि, दलित स्त्रियांचा विकास आणि समाजकारण हे सर्वस्वी राजकारणावर अवलंबून आहे आणि राजकारण ताब्यात घेण्यासाठी आपण शिक्षण घेतले पाहिजे ज्यामुळे आपणास विद्वत्ता प्राप्त होईल आणि आपण आपल्या विकासासठी इतर कोणावरही अवलंबून न राहता बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या मार्गाचां अवलंब करून स्वताचा विकास केला पाहिजे.

जाईमाई चौधरी :- जाईमाई चौधरी या दलित समाजातील उच्चशिक्षित महिला होत्या. जाईमाई चौधरी यांनी अतिशय कठीण परिस्थितीत शिक्षण घेतले होते. त्यांनी दलित मुलींसाठी संत चोखामेळा कन्या शाळा स्थापन केली. जाईमाई चौधरी या डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन बाबासाहेबांच्या पक्क्या अनुयायी बनल्या होत्या. जाईमाई चौधरी यांनी स्त्री शिक्षणाला अधिक महत्वपूर्ण मानले आणि सर्वप्रथम स्त्री शिक्षणावर भर दिला.नंतर त्या सशक्त दलित महिला नेता म्हणून परिचित झाल्या.

रमाबाई आंबेडकर :- माता रमाई यांचे सपूर्ण जीवनच एक आदर्शरूप आहे रमाई अतिशय खडतर अशा परिस्थितीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभ्या राहून बाबासाहेबांची सावली झाल्या आणि सपूर्ण दलितांच्या रमाई झाल्यात. १९२८ साली मुंबई मध्ये 'महिला मंडळाची' स्थापना करण्यात आली.आणि या महिला मंडळाच्या प्रथम अध्यक्ष रमाई आंबेडकर यांना करण्यात आले. हे महिला मंडळ स्थापन करण्यामागचा उद्देश हा दलित महिलांच्या सामाजिक,आर्थिक,राजकीय स्थिती सुधारणे आणि दलित महिलांची प्रगती करणे असा होता या मंडळाची सपूर्ण जबाबदारी रमाई यांच्यावर होती आणि त्यांनी हि जबाबदारी त्यांनी अतिशय काळजीपूर्वक सांभाळली.

बारुबाई बांबर्डे :- मुंबईच्या अखिल भारतीय अस्पृश्य महीला परिषदेने १९४२ च्या नागपूर परिषदेच्या ठरावांचे समर्थन करत अस्पृश्य मुलींकरिता वसतिगृहे आणि अस्पृश्य निराधार महिलांसाठी उद्योगधंदे या प्रमुख मागण्या सरकारकडे करण्यात आल्या. तसेच या परिषदांच्या माध्यमातून स्त्रिया राजकारणात सहभाग आणि महिला सैनिक पथकांच्या मागण्या करू लागल्या अशा प्रकारचे ठराव पास झाले. शेड्युल कास्ट फेडरेशन च्या महिला परिषदेने भंडारा येथील कुर्डी या गावी दंगलीत अस्पृश्य तरुणांना त्यांचा काही अपराध नसतांना त्यांना फसवले गेले परंतु या तरुणांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहण्याचे या परिषदेत ठरवण्यात आले.या परिषदेच्या सेक्रेटरी बारुबाई बांबर्डे होत्या.

डॉ. अनिता अवचट- (1942-1997)

अनिता अवचट या व्यसनमुक्ती तज्ञ डॉक्टर होत्या. अनिता सोहोनी यांचा जन्म घोलवडमध्ये झाला आणि ती ठाण्यात वाढली. तिचे कुटुंबीय तिला सुनंदा म्हणत. तिची आई शिवणकाम शिकवायची आणि तिचे वडील आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह चालवायचे. तिने फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. तिथे असताना तिची भेट तिचा भावी पती अनिल अवचट यांच्याशी झाली. त्या दोघांनी बी.जे. मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकशास्त्राचे शिक्षण घेतले, जिथे तिने अनिलसह इतर सहकारी विद्यार्थ्यांना खाजगी शिकवणी देऊन स्वतःचा आधार घेतला. तिने ठाणे मेंटल एसायलममध्येही काम केले. त्या वेळी तिच्या लक्षात आले की अंमली पदार्थांच्या व्यसनाधीनांना आश्रयस्थानात सामावून घेतलेल्यांसाठी कोणतीही विशेष सुविधा नाही, जिथे त्यांचे पुनर्वसन करण्याचे कोणतेही साधन नाही. त्यांनी 1986 मध्ये मुक्तांगण पुनर्वसन केंद्राची स्थापना केली. दोन वर्षांनी त्यांना सरकारी निधी मिळाला. 1989 मध्ये अनिताला स्तनाचा कर्करोग झाल्याचे निदान झाले. 1991 मध्ये मेटास्टेसेस आढळून आले तरीही ती लढत राहिली. ती काही काळापासून बरी झालेली दिसली, त्यानंतर 1995 मध्ये कर्करोगाची पुनरावृत्ती झाली. 1997 मध्ये ती मुक्तांगणसाठी शेवटपर्यंत काम करत राहिली. 10 फेब्रुवारी 1997 रोजी गेल्या डॉ अनिता अवचट यांनी शेवटचा श्वास घेतला. जायच्या दहा दिवसआधी पर्यंत त्या 'मुक्तांगण'मध्ये येत होत्या, काम करत होत्या. मुक्तांगण आता आपल्या प्रकारातील सर्वोत्कृष्ट संस्थांपैकी एक आहे, ज्यामध्ये अनेक बरे झालेले माजी रुग्ण, 'मुक्तांगण-पदवीधर' आहेत. त्यांची

मुलगी मुक्ता पुणतांबेकर आता केंद्र चालवते. मुक्ता, आईने तिला दिलेली शिकवण आत्मसात करून ती गेली दहा वर्षं व्यसनमुक्ती केंद्राचं काम बघते आहे. मुक्ता ने क्लिनिकल सायकॉलॉजीत तिने एम. ए. केले आहे. त्या गेल्यावर विश्वस्त मंडळाने बैठक घेऊन पुढची दिशा ठरवली व रोजच्या जबाबदाऱ्या मुक्ताच्या खांद्यावर टाकायचा निर्णय घेतला. केंद्रात कुणी वडीलधारं असावं म्हणून मुक्ताचे बाबा डॉ. अनिल अवचट लक्ष घालतील, 'मुक्तांगण'च्या ज्येष्ठ सहकाऱ्यांनी तिला स्वीकारलं, हा त्यांचा मोठेपणा असं ती मानते. मुक्ता म्हणते "व्यसनमुक्त होण्याची इच्छा धरणाऱ्यांना मदत करण्यासाठी व्यापक पातळीवर काम होण्याची गरज आहे. मात्र त्यासाठी 'मुक्तांगण'च्या शाखा आम्ही काढणार नाही. बाहेरगावी इतर संस्थांमार्फत सुरू झालेल्या व होणाऱ्या केंद्रांना मार्गदर्शन, प्रशिक्षण तसंच देखरेखीच्या कामात आम्ही मदत करू. सध्या पाच राज्यांमधल्या ९३ व्यसनमुक्ती केंद्रांसाठी अशा प्रकारे काम चाललेलं आहे.

डॉ. राणी बंग-

17 सप्टेंबर 1951 रोजी जन्मलेल्या डॉक्टर राणी बंग यांनी MBBS चे शिक्षण नागपूर विद्यापीठातून पूर्ण केले. 1978 डॉक्टर राणी बंग यांनी 1980-90 च्या दशकात स्त्री आरोग्य नीतिच्या जागतिक पातळीवरील प्रवक्त्या होत्या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या वर्ल्ड हेल्थ असेम्ब्ली ला संबोधित करण्यासाठी त्यांना आमंत्रित करण्यात आले होते, दारू व बालमृत्यू या संदर्भात त्यांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे ठरले असून, **सर्च** च्या माध्यमातून बालमृत्यू कमी करण्यासाठी त्यांनी शासनाला उपाय सुचविलेले आहेत. डॉक्टर बंग यांनी बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्वतःचे मॉडेल म्हणून मान्यता मिळवलेली आहे. डॉक्टर राणी बंग यांना यापूर्वी महाराष्ट्र भूषण तसेच टाइम्स साप्ताहिकाचा ग्लोबल हेल्थ हिरोज या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. 25 वर्षे सातत्यपूर्ण संशोधन करत 'तारुण्यभान' चा कंटेंट स्त्रीरोग-तज्ज्ञ डॉ. राणी बंग (पद्मश्री) आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अत्यंत काळजीपूर्वक तयार केला आहे. या उपक्रमातून प्रस्तुत होणारी माहिती आता पुस्तक रूपात देखील उपलब्ध आहे. डॉ. राणी बंग आणि करुणा गोखले लिखित 'तारुण्यभान' हे लैंगिकता या विषयाच्या महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकणारे पुस्तक सुद्धा उपलब्ध आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात भरीव कार्य केल्या बद्दल त्यांना राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचे अनेक पुरस्कार प्रदान करण्यात आले आहेत.

मेधा पाटकर-

मुंबई येथे जन्मलेल्या मेधा पाटकर यांचे पालक सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या जागरूक होते. त्यांच्या वडिलांनी भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभाग घेतला होता. मेधा पाटकर या एक प्रसिद्ध भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत, ज्या शेतकरी, दलित, आदिवासी, मजूर आणि महिलांच्या वतीने विविध राजकीय आणि आर्थिक समस्यांवर काम करतात. लहानपणापासूनच, त्यांनी आपले जीवन सामाजिक कल्याणासाठी समर्पित केले, भूसंपादनाचा सामना करण्यासाठी विविध राष्ट्रीय कार्यक्रम सुरू केले आणि गेल्या ३२ वर्षांपासून असंघटित सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगारांची संघटना असलेल्या नर्मदा बचाव आंदोलनासाठी काम केले. नर्मदा नदीवर धरण बांधण्याची योजना आखणाऱ्या सरदार सरोवर धरण प्रकल्पामुळे बाधित झालेले लोकांच्या हक्कांसाठी लढत आहेत. त्यांनी आणि इतर कार्यकर्त्यांनी नॅशनल अलायन्स ऑफ पीपल्स मूव्हमेंट (NAPM) ची स्थापना केली आणि हिंदुस्थान कन्स्ट्रक्शन कॉर्पोरेशन, आदर्श सोसायटी आणि हिरानंदानी यांसारख्या खाजगी रिअल इस्टेट डेव्हलपर्सविरुद्ध सार्वजनिक हिताचे खटले दाखल केले. टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेसच्या माजी विद्यार्थिनी मेधा पाटकर या एक धाडसी सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत.

साधनाताई आमटे

साधनाताई आमटे यांचा जन्म 05 मे, 1927 रोजी नागपूरच्या महालातील वैदिक परंपरा असलेल्या घुले घराण्यात साधना आमट्यांचा जन्म झाला. त्यांचे जन्मनाव इंदू असे होते. इंटरपर्यंत त्यांचे शिक्षण झाले. मुरलीधर

देवीदास आमटे, अर्थात बाबा आमटे, यांच्याशी त्यांचे प्रेम जुळले व त्यातून 08 डिसेंबर, इ.स. 1946 रोजी दोघे विवाहबद्ध झाले. या मराठी समाजसेविका होत्या. कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातल्या आनंदवन आश्रमाच्या उभारणीत व व्यवस्थापनात पती मुरलीधर देवीदास आमटे यांच्यासह त्यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता. कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य करणाऱ्या महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातल्या आनंदवन आश्रमाच्या उभारणीत व व्यवस्थापनात पती मुरलीधर देवीदास आमटे यांच्यासह त्यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता. साधना आमटे 'समिधा' या नावाचे आत्मचरित्र प्रकाशित झाले असून त्यात, त्यांच्या व बाबा आमटे यांच्या सहजीवनाची वाटचाल कथन केली आहे. हे पुस्तक अतिशय प्रेरणादायी आहे.

सिंधुताई सपकाळ

प्रेमाला पोरक्या झालेल्या असंख्य निराधारांना आपल्या मायेच्या स्पर्शाने प्रेमाने आपलसं करणा-या सिंधुताई सपकाळ या मातेची कहाणी कुणालाही थक्क करणारी आहे. सिंधुताई सपकाळ अनाथांच्या आई म्हणून सर्व त्यांना ओळखतात. सिंधुताईनां लोक प्रेमाने माई म्हणत. माई मुळच्या विदर्भातल्या, वर्धा जिल्ह्यातील नवरगाव ही त्यांची जन्मभूमी. सिंधुताई ही त्यांची सर्वात मोठी मुलगी, सिंधुताईंना एक भाऊ आणि एक बहिण आहे. मुलीनं शिकावे अशी त्यांच्या वडिलांची खूप इच्छा होती पण आईचा मात्र सक्त विरोध होता म्हणुन माईंना गुर राखायला पाठवत असे, मात्र इकडे माई शाळेत जाऊन बसत. माई मुळच्या बुद्धिमान पण जेमतेम मराठीच शिकता आले. अठराव्या वर्षापर्यंत माईची तीन बाळंतपण झाली. त्या चौथ्या वेळी गर्भवती असताना त्यांनी त्यांच्या जीवनातील पहिला संघर्ष केला. तेव्हा गुरे वाळणे हा त्यांचा व्यवसाय होता. गुर ही शेकड्याने असायची, त्यांचे शेण काढता काढता कंबर मोडायचे. स्त्रिया शेण काढून अर्धमेल्या होऊन जात. पण त्या बद्दल त्यांना कोणतीही मजुरी मिळायची नाही, म्हणून माईंनी बंड पुकारले. माई हा लढा जिंकल्या पण या लढ्याची किमत त्यांना चुकवावी लागली. पतीने घराबाहेर काढल्या नंतर गावक-यांनीही त्यांना हाकलून दिले. एकदा जळगाव जिल्ह्यातील पिंपराळा स्टेशनवर त्यांनी आत्महत्येचा प्रयत्नही केला. पण 'लहान मुलीचा जीव घेतला तर पाप लागेल' म्हणून मागे फिरल्या. मग पुन्हा भीक मागत पोट भरणे सुरू झाले. सिंधुताई दिवसभर भीक मागायच्या आणि रात्री स्टेशनवरच झोपायच्या. पण तिथे त्यांनी कधी एकटे खाल्ले नाही. स्टेशनवरच्या सगळ्या भिकाऱ्यांना बोलावून त्या मिळालेल्या अन्नाचा काला करायच्या आणि मग सर्व भिकारी एकत्र बसून जेवायचे. त्यांनीच २१ वर्षांच्या ताईंना संरक्षण दिले. भारतातील अनाथ मुलांचे संगोपन करण्याच्या कार्यासाठी ओळखल्या जातात. ममता बाल सदन च्या माध्यमातून अनाथ मुलांना सांभाळून त्यांच्या जीवनाला दिशा देण्यासाठी सिंधुताई यांनी ममता बाल सदन संस्थेची स्थापना केली. 1994 साली पुण्याजवळ पुरंदर तालुक्यात कुंभारवळण या गावात ही संस्था सुरू झाली. आपली कन्या ममता हिला दगडूशेठ हलवाई संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षणासाठी सेवासदन येथे दाखल केले आणि त्यांनी इतर अनाथ आणि बेवारस मुलांना आधार दिला. येथे लहान मुलांना सर्व शिक्षण दिले जाते. त्यांच्या भोजन, कपडे अन्य सुविधा यांची उपलब्धता संस्थेकडून केली जाते. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर येथील मुले आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतील यासाठीही त्यांना मार्गदर्शन दिले जाते. आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण झाल्यावर या युवक युवतींना योग्य जोडीदार शोधून देणे आणि त्यांच्या विवाहाचे आयोजन करणे हे कार्यही संस्थेकडूनच केले जाते. अशी सुमारे १०५० मुले या संस्थेत राहिलेली आहेत. सिंधुताई यांनी अन्य समकक्ष संस्थाही स्थापन केलेल्या आहेत त्या याप्रमाणे- बाल निकेतन हडपसर, पुणे. सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह, चिखलदरा. अभिमान बाल भवन, वर्धा. गोपिका गाईरक्षण केंद्र, वर्धा (गोपालन). ममता बाल सदन, सासवड. सप्तसिंधु महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था, पुणे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सिंधुताई यांनी आपल्या संस्थेच्या प्रचारासाठी आणि कार्यासाठी निधी संकलन करण्याच्या हेतूने प्रदेश दौरे केले आहेत आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर त्यांनी आपल्या बोलण्याने

आणि काव्याने समाजाला प्रभावित केले आहे. परदेशी अनुदान मिळणे सोपे जावे या हेतूने त्यांनी मदर ग्लोबल फाउंडेशन संस्थेची स्थापना केली आहे.

निलिमा मिश्रा -

अत्यंत प्रतिष्ठेचा रेमन मॅगसेसे अॅवॉर्ड यंदा निलिमा मिश्रा आणि हरीश हांडे या दोन भारतीयांना मिळाला. विशेष म्हणजे निलिमा मूळच्या उत्तर प्रदेशातील असल्या तरी महाराष्ट्रात त्यांच्या सात पिढ्या वास्तव्यास आहेत. त्यामुळे साहजिकच तमाम महाराष्ट्राला अत्यंत गौरवास्पद अशी ही घटना आहे. यांना ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी केलेल्या सामाजिक कार्यासाठी रेमन मॅगसेसे पुरस्कार मिळाला आहे. नीलिमा जळगाव जिल्ह्यातील बहादरपूर गावच्या रहिवासी आहेत. ग्रामीण भागात समाजकार्याला वाहून घेण्यासाठीच निलिमाने अविवाहित राहण्याचा निर्धार केला. मानसशास्त्राची पदवी घेतल्यानंतर पुण्याजवळील विज्ञानग्राम या स्वयंसेवी संस्थेच्या माध्यमातून सलग आठ वर्षे संपूर्ण भारतभर फिरली आहे. यादरम्यानच लोकांचे जीवनमान पाहून तिने त्यांच्या उन्नतीसाठीच वाहून घेण्याचा निर्धार केला. तिच्या जवळचे अनेक मित्र-मैत्रिणी बड्या उद्योजक घराण्यातील, राजकीय परिवारातील आहेत. त्यांनाही निलिमाच्या कार्याचे कौतुक आहे. ते तिला आवर्जून मदत करतात. लोकांना अर्थसाहाय्य करून परावलंबी करण्यापेक्षा, स्वावलंबी बनव आणि जीवनाशी झगडण्याचे बळ मिळवून दे, असा सल्लाही देतात. तिच्या कार्याने ते सिद्ध करून दाखवले आहे. त्यांना अतिशय मानाचा पुरस्कार मॅगसेसे पुरस्कार 2011 साली प्रधान करण्यात आला.

डॉ नसीमा हुरजूक -

नसीमा हुजरूक यांनी 1984 साली आपल्या समविचारी मित्र-मैत्रिणीच्या सोबतीने अपंगांना साहाय्यभूत ठरेल अशी 'हेल्पर्स ऑफ दि हॅन्डिकॅप्ड, कोल्हापूर' नावाची संस्था काढली.त्यानंतर 3 डिसेंबर, 2020 रोजी जागतिक अपंगदिनाचे औचित्य साधून "साहस डिसॅबिलीटी रिसर्च आणि केअर फौंडेशन, कोल्हापूर" या नव्या संस्थेची स्थापना केली. या नवीन संस्थेमार्फत पूर्वीपेक्षाही आधिक व्यापक प्रमाणात संपूर्ण महाराष्ट्र व शेजारील राज्यांच्या ग्रामीण भागातील समाजात दुर्लक्षित घटक राहीलेल्या अपंगाना मूलभूत सहाय्य पूरविले जाते तसेच त्यांना विविध कौशल्य प्रशिक्षण देऊन स्वावलंबी बनण्यास मदत केली जाते. हेल्पर्स ऑफ दि हँडिकॅप्ड- अपंगांना आवश्यक ती वैद्यकीय मदत मिळवून देता यावी, तसेच त्यांना स्वबळावर स्वावलंबी आयुष्य जगता यावे हे या संस्थेचे कार्यक्षेत्र आहे. 1993 साली व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र स्थापले, 1996 साली 'घरोंदा' वसतिगृहाची व पुनर्वसन केंद्राची स्थापना केली. 2001 साली कुडाळ येथे काजू प्रक्रिया प्रकल्प व वसतिगृह अस्लेल्या 'स्वप्ननगरी प्रकल्पा'ची स्थापना करून अनेकांना रोजगार मिळवून दिला.

श्रीमती उल्का महाजन-

एमएसडब्ल्यू पदवी घेतल्यानंतर उल्का महाजन यांनी रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील लोकांसाठी १९८९ साली काम सुरू केले. त्या जिल्ह्यातील कातकरी आदिवासींचा पिढ्या न पिढ्या कसत आलेल्या जमिनीवरही हक्क नाही. या जमिनींच्या कागदपत्रावर त्यांचे नावच नाही. कात पाडण्याचा त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय, परंतु जंगलतोडीमुळे ते काम बंद झाले आणि या आदिवासींवर उपासमारीची वेळ आली. पोटासाठी दुसऱ्याच्या जमिनीवर वेठबिगारी करून वर्षानुवर्षे ते शोषणाचे बळी ठरू लागले. पंधरा हजार कुटुंबे आणि सुमारे पंचाहत्तर हजार लोकांसाठी उल्का महाजन या सुमारे दोन दशके लढे करत आहेत. शेतकऱ्यांना जमिनीचे हक्क मिळवून देणे, त्यांचे पुनर्वसन करणे, शेतमजुरांना संघटित करणे, वीटभट्ट्यांवरील कामगार आणि स्थलांतरित मजुरांची संघटना बांधणे, आदिवासी महिलांना आधार देणे, रायगड जिल्ह्यातील दलितांना पाण्याचा समान हक्क मिळवून देणे अशा विविध लढ्यांबरोबरच रायगडमधील एसईझेड (स्पेशल इकाॅनॅमिक झोन) आणि दिल्ली - मुंबई इंडस्ट्रियल कॉरिडॉरविरोधातील लढ्यातही

त्या सतत अग्रेसर राहिल्या. श्रीमती उल्का महाजन यांनी लिहिलेली कार्य आणि कार्यकर्ते (आत्मकथन), कोसळता गावगाडा 2015 या पुस्तकांची निर्मिती केली आहे.

उपरोक्त वर्णनानुसार महिला चळवळी या पाण्याचा हक्क, अन्याया विरुद्ध बंड, वर्णव्यवस्थेचा विरोध, मानवी हक्कांची मागणी, समानता, गरिबीतून मुक्तता, अस्पृश्यतेपासून, पुरुषांच्या गुलामीतून मुक्तता, शोषणा विरुद्ध लढा, शिक्षण, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक हक्क इत्यादी मुद्द्यांना अधीन राहून कार्य केले आहे. भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी चालणाऱ्या या चळवळीमध्ये हजारो महिला जोडल्या गेल्या. या चळवळीत अनेक महिला सत्याग्रहात तुरुंगात गेल्या, रात्रंदिवस उपाशीपोटी सत्याग्रहात बसल्या, वेळ प्रसंगी लाठ्या-काठ्या खाल्ल्या, परंतु शौर्याने, धिराने,आणि हिमतीने आपल्या अधिकारांसाठी समाजासाठी खचून न जाता खंबीरपणे तग धरून उभ्या राहिल्या. महिला चळवळी ह्या अस्पृश्यता,लिंग भेदभाव,असमानता हे सर्व संपवण्यासाठी शिक्षणाचे हत्यार उपसत होत्या.

सारांक्ष-

महिलांच्या अंगी जन्मजात क्षमता विकसित असतात, त्यांना त्यांच्या स्वप्नातील विधायक कार्य करण्यासाठी सहकार्य करणे गरजेचे असते, महिला वर्गाला सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक प्रयत्न व सकारात्मक हस्तक्षेप महत्वाचा आहे. महिलांच्या विकासासाठी केवळ स्वयंसेवी संस्थानी प्रयत्न करून चालणार नाही, तर शासनाने, समाजातील प्रत्येक जबाबदार घटकाने विशेषतः पुरुष गटाने, त्यांच्या सर्वांगीण कृतीचा सन्मान केला पाहीजे. समाजातील घटकांपर्यंत पोहचवून, लाभार्थी मिळण्यासाठी, समाजकार्याचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थांनी, संस्थानी व सामाजिक कार्यात योगदान देणाऱ्या व्यक्तींनी, वंचित असणाऱ्या महिलांचा व लाभार्थांचा शोध घेऊन त्यांना विकास प्रक्रियेत आणण्यासाठी प्रयत्न करावेत. महिलांचे कार्य खरोखरच समाजासाठीचे कार्य खरच वंदनीय, असाधारण,आणि अतुलनीय आणि प्रेरणादायी असे आहे. वरील व्यक्तींनी संघर्षातून निर्माण केलेल्या कार्याची ओळख संस्थात्मक पातळीवर कायम टिकून राहील व त्यांनी उभारलेले विधायक कार्य देशाला समर्पित राहील.

संदर्भ सूची-

1. खरेखुरे आयडॉल्स (लेखसंग्रह), प्रकाशक युनिक फीचर्स, संपादक सुहास कुलकर्णी, (2006) 'नसिमा हुरजूक', लेखक शिल्पा दातार-जोशी, पाने 72 ते 79.
2. कविता फाले-बोरीकर, जिल्हा माहिती कार्यालय, नागपूर स्त्रोत : महान्यूज
3. बोधनकर सुधीर,(2003) सामाजिक संशोधन पध्यती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
4. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री स्वातंत्र्य,प्रा.गौतम निकम, विमलकीर्ती प्रकाशन,चाळीसगाव.
5. दलित स्त्रियांच्या मुक्तीचा प्रश्न, प्रा. संजयकुमार कांबळे,डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.
6. आधुनिक भारतातील दलित (दृष्टीकोन आणि मुल्ये) एस.एम.मायकेल.मराठी अनुवाद.विद्या भाके, डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

महिला उद्योजकता विकासासाठी शासन पुरस्कृत योजनांचा अभ्यास

प्रा. मंगल लक्ष्मण बैनाडे.
संशोधक वाणिज्य विभाग प्रो. रामकृष्ण मोर, आर्ट्स,कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, आकुडी, पुणे
E- mail – mangal.bainade@gmail.com ,Contact No- 8983315575

प्रस्तावना -

आधुनिक समाज व्यवस्थेमध्ये महिलांची भूमिका गतिमान झाल्यामुळे महिला उद्योजक ही संकल्पना पुढे आली आहे. जागतिक स्तरावर १९८० मध्ये कोपनहेगण (डेन्मार्क)येथे 'संयुक्त राष्ट्राचे दशक' यावर जागतिक परिषद घेण्यात आली होती. त्यामध्ये महिलांच्या स्वयंरोजगाराच्या संधी व त्याबाबतच्या जबाबदाऱ्या, अपारंपरिक उद्योग क्षेत्रातील महिलांना असणाऱ्या संधी, व्यवस्थापन पातळीवर महिलांची भूमिका इत्यादि विषयावर चर्चा होऊन महिलांसाठी एक कृती कार्यक्रम तयार करण्यात आला. नोव्हेंबर १९८१ मध्ये दिल्ली येथे महिला उद्योजकांचे पहिले राष्ट्रीय संमेलन आयोजित करण्यात आले. या संमेलनात व्यवसायाच्या दृष्टीने सर्व प्रकारच्या सुविधा महिला उद्योजकांना देण्याचे ठरवण्यात आले. १९९० च्या दरम्यान स्त्रिया विविध क्षेत्रातील उच्च शिक्षण, धाडस, आत्मविश्वास, महत्वाकांक्षा यामुळे मोठ्या उद्योगातील धोकेही पत्कारू लागल्या. २१ व्या शतकात महिला आज टेलिकॉम, माहिती तंत्रज्ञान या क्षेत्रात कुशल होताना दिसून येत आहेत.

महिला उद्योजकतेला चालना व प्रोत्साहन मिळावे या साठी राज्य मंत्रिमंडळाने १४ डिसेंबर २०१७ रोजी "महिला उद्योजकांसाठी औद्योगिक धोरण" मंजूर केले. महिला उद्योजकांसाठी धोरण असणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य होते. या धोरणानुसार महिला उद्योजकांची व्याख्या अशी आहे की " महिला उद्योजकांचा एक गट ज्याने या प्रकल्पासाठी १००% अर्थसहाय्य दिले आहे आणि किमान ५०% महिला कर्मचारी सेवेत घेतले आहेत" त्यांना महिला उद्योजक म्हणून मानले जाईल. या धोरणात महिला उद्योजकांना प्रकल्पाच्या भांडवल गुंतवणुकीच्या १५%-३५% च्या प्रमाणात ५% पर्यंतच्या व्याजदराने १५ लाख ते १ कोटी रुपया पर्यन्तची आर्थिक मदत मिळते त्याच बरोबर प्रकल्पांना कमी दराने वीज पुरवठा देखील केला जातो.

मूळ शब्द – महिला, महिला उद्योजक, अर्थसाहाय्य, भांडवल योजना, उद्योजक्ता विकास इत्यादि.

अध्ययनाचा उद्देश –

1. महिला उद्योजकांना उपलब्ध असलेल्या योजनांचा अभ्यास करणे.
2. उद्योजकता विकास समजून घेणे.

अध्ययन पद्धती – हा शोध निबंध पूर्णपणे दुय्यम माहितीच्या आधारे लिहिण्यात आलेला आहे.

गृहितके -

1. महिला उद्योजकांसाठी असणाऱ्या भांडवल विषयक योजना समजून घेणे.
2. महिला सशक्तीकारणासाठी असणाऱ्या विविध योजना समजून घेणे.
3. कर्जविषयक योजनांची पात्रता अभ्यासणे.

राज्य शासनाच्या व केंद्र शासनाच्या महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन करण्यासाठी पुढील योजना राबवण्यात येतात –

१) अन्नपूर्णा योजना – या योजनेअंतर्गत अन्न आणि केटरिंग उद्योगासाठी महिला उद्योजकांना लघुउद्योग स्थापन करण्यासाठी हे कर्ज दिले जाते. उपकरणे व भांडी खरेदी करणे, ट्रक उभारणे इत्यादि साठी भांडवल उपलब्ध करून दिले

जाते. या योजने अंतर्गत महिला पॅक खाद्य पदार्थ आणि स्नॅक्सची विक्री करू शकतात यासाठी रुपये ५०,०००/- पर्यन्त अर्थसाहाय्य दिले जाते.

२) **मुद्रा योजना** – या योजनेचा मुख्य उद्देश व्यावसायिक कर्ज देऊन देशातील महिलांची स्थिति सुधारणे आणि त्यांचे समर्थन करणे जेणे करून त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र आणि स्वावलंबी राहू शकतील. कर्जाची मंजूरी घेतल्यानंतर त्यांना मुद्रा कार्ड दिले जाते. जी कर्जाच्या १०% रक्कम काढण्याच्या मर्यादेसह क्रेडिट कार्ड प्रमाणे काम करतात. या योजनेमध्ये व्यवसायाचा प्रकार, विस्ताराची पातळी आणि कर्जाच्या उद्दिष्टानुसार विविध प्रकारच्या योजना आहेत. या योजनेअंतर्गत कर्जाची मर्यादा १० लाख रुपये आहे.

३) **प्रधानमंत्री युवा रोजगार योजना** – ही योजना पी एम आर वाय (PMRY) म्हणूनही ओळखली जाते ही योजना महिला उद्योजकांसाठी सामाजिक आणि आर्थिक दोन्ही दृष्टीने एक उत्तम योजना आहे. या योजनेचे उद्दिष्टय महिला उद्योजकांच्या माध्यमातून कौशल्य आधारित स्वयंरोजगार निर्माण करणे आणि आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या स्मार्ट माइंडसवर लक्ष्य केंद्रित करून त्यांना स्वावलंबी करणे ही आहे. या योजनेत शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही भागांचा समावेश आहे. या योजने अंतर्गत कर्ज मर्यादा सेवा क्षेत्रास २ लाख रुपये तर उद्योगासाठी ५ लाख रुपये आहे.

४) **उद्योगिनी योजना** - ही योजना नवोदित महिला उद्योजकांना कर्ज देण्याचे आणि खाजगी क्षेत्राच्या व्याजदरापेक्षा कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करणे हा उद्देश आहे. ज्यांचे कौटुंबिक उत्पन्न प्रतिवर्ष रुपये ४०,०००/- पेक्षा कमी आहे केवळ त्यांच्यासाठी ही योजना वैध आहे. या कार्यक्रमाद्वारे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करून त्यांना स्वावलंबी होण्यास प्रोत्साहित केले जाते. या योजनेअंतर्गत १ लाख रुपया पर्यन्त कर्जपुरवठा केला जातो.

५) **पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP)** – खादी व ग्रामोद्योग आयोग ही राष्ट्रीय स्तरावरील नोडल एजन्सि म्हणून कार्यरत आहे. राज्यस्तरावर ही योजना राज्य के व्ही आय सी संचालनालय, राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळे (के व्ही बी) जिल्हा उद्योग केंद्रे (डी आय सी) आणि बँकांच्या माध्यमातून राबविली जाते. अशा परिस्थितीत के व्ही आय सी लाभार्थी / उद्योजकांना थेट त्यांच्या बँक खात्यात सरकारी अनुदान पाठवले जाते. अर्थ सहाय्यकहे स्वरूप उत्पादन क्षेत्राला मान्यताप्राप्त उत्पादन प्रकल्पासाठी प्रकल्प यूनिटची कमाल किंमत २५ लाख आणि सेवा क्षेत्रासाठी टी रक्कम १० लाख आहे

पी एम ई जी पी अंतर्गत केवळ नवीन प्रकल्प मंजुरीसाठी विचारात घेतले जातात. बचत गट बी पी एल सदस्यांसह ज्यांनी इतर कोणत्याही योजनेचा लाभ घेतलेला नाही, संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत संस्था, उत्पादन सहकारी संस्था आणि धर्मादाय विश्वस्त संस्था देखील या योजनेस पात्र ठरतात

६) **मायक्रो आणि स्मॉल एंटरप्राइजेस (सी जी टी एस एम ई) स्कीम क्रेडिट गॅरेनटी ट्रस्ट फंड-** सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग आणि लघु उद्योग विकास बँक मंत्रालयाच्या संयुक्त विद्यमाने मायक्रो आणि स्मॉल एंटरप्राइजेस साठी क्रेडिट गॅरेनटी योजना लागू करण्यासाठी क्रेडिट गॅरेनटी फंड ट्रस्ट फॉर मायक्रो आणि स्मॉल एंटरप्रायजेस (SGTMSE) नावाने एक ट्रस्ट स्थापन केलेला आहे. बँक देत असलेल्या कर्जाच्या ७५% रककमेची हमी या ट्रस्ट फंड द्वारे दिली जाते. www.dcmsme.gov.in/schemes/sccrguarn.htm या संकेत स्थळावर अधिक माहिती उपलब्ध आहे.

७) **व्याज अनुदान पात्रता प्रमाणपत्र (ISCE)** – खादी संस्थांनी हाती घेतलेल्या खादी कार्यक्रमासाठी व्याज अनुदान पात्रता प्रमाणपत्र ही महत्वाची योजना आहे. कार्यशील भांडवलासाठी प्रतिवर्ष ४% सवळतीच्या दराने पतपुरवठा केला जातो. वास्तविक कर्जदर आणि व्याजदर यातील फरक केंद्र सरकारकडून कर्ज देणाऱ्या बँकांना के व्ही आय सी मार्फत दिली जाते. राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळांमध्ये नोंदणीकृत संस्था या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.

८) **स्टार्ट अप इंडिया स्टँड अप इंडिया** – स्टँड अप इंडिया योजनेचे उद्दिष्ट म्हणजे ग्रीनफील्ड स्थापित करण्यासाठी किमान एक अनुसूचित जाती किंवा जमाती कर्जदाराला किमान १० लाख ते १ कोटी दरम्यान बँक कर्ज उपलब्ध करून

देते. प्रत्येक बँकेच्या शाखेत किमान १ महिला कर्जदार उपक्रम राबवणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. नवनवीन कल्पना घेऊन उद्योजक होण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या तरुणांसाठी ही योजना खूप फायदेशीर ठरत आहे. या योजनेतील लाभार्थीयांची संख्या दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येत आहे. हा उपक्रम उत्पादन, सेवा, कृषि संबंधी कार्या किंवा व्यापार क्षेत्रात असू शकतो. वैयक्तिक नसलेल्या उद्योगांच्या बाबतीत किमान ५१% भागभणदवळ नियंत्रित करणे. याच बरोबर केंद्र आणि राजजय सरकारच्या महिला उद्योजकांसाठीच्या विशेष योजनांना अनुसरून अनेक बँका वित्तापूरवठ्यासाठी खास उपक्रम राबावतात.

९) क्वॉयर इंडस्ट्री साठी योजना – क्वॉयर विकास योजना,क्वॉयर इंडस्ट्री टेक्नॉलजी अपग्रेडेशन स्कीम, क्वॉयर साठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विकसित करून कौशल्य सुधार करून महिलांना या योजनेचा लाभ घेता येतो तसेच महिलांना घरगुती बाजार जाहिरात केली जाते. व्यापार आणि उद्योग संबंधित पायाभूत सुविधा पुरवल्या जातात.

१०) तंत्रज्ञान श्रेणी सुधारणा आणि गुणवत्ता प्रमाणपत्र –

अ) झेड ई डी प्रमाणपत्र योजनेतील एम एस एम ई ना आर्थिक सहाय्य – या योजनेच्या उद्दिष्टा मध्ये उत्पादन प्रक्रियेत शून्य दोष आणि शून्य परिणाम पद्धती समाविष्ट करणे. निरंतर सुधार सुनिश्चित करणे आणि मेक इन इंडिया उपक्रमास पाठिंबा देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

ब) नावीन्य ग्रामीण उदयोग आणि उद्योजकता जाहिरात करणारी योजना (ASPIRE) – या योजनेदवारे नवीन रोजगार निर्माण करणे आणि बेरोजगारी कमी करणे. भारतातील उद्योजकता संस्कृतीला चालना देणे, सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी नावीन्यपूर्ण व्यवसाय आणि नविण्यास प्रोत्साहन देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. https;//aspiremsme.gov.in/aspire/ahome.aspx या संकेत स्थळावर अधिक माहिती उपलब्ध आहे.

क) लायव्लीहुड बिझनेस इनकयूबेटर (Livelihood Business Incubator) – या योजनेचे मुख्य उदिष्टय ही देशातील उद्योजकता विकासासाठी अनुकूल परिसंस्था निर्माण करून स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्माण करणे आणि बेरोजगारी कमी करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत स्थापन झालेल्या केंद्रांच्यासाठी जमीन व पायाभूत सुविधांव्यतीरिक्त यंत्रासमग्रि व कारखाण्यासाठी १००% किमतीचे अथवा १००लाख रुपये एकवेळ अनुदान या पैकी जे रक्कम कमी आहे ते प्रदान करण्यात येईल. इनकयूबेटर सेंटर साठी जमीन व पायाभूत सुविधा व्यतिरिक्त यंत्रासमग्री व कारखण्यासाठी ५०% किमतीचे अथवा ५० लाख रुपये एक वेळ अनुदान या पैकी जे कमी आहे ते प्रदान करण्यात येते. अशी एकूण १५० केंद्रे सुरू करण्याचे लक्ष्य आहे या साठी १३५ कोटी रुपये खर्चाची तरतूद आहे.

ड) खरेदी विपणन समर्थन योजना (पी अँड एमएस) –

संबंधित योजना खरेदी व विपणन समर्थन योजना वर्णन व खरेदी व विपणन समर्थन योजनेत सूक्ष्म व लघु उद्योगांना देशांतर्गत बाजारपेठ विकसित करण्यासाठी आणि नवीन बाजार प्रवेश उपक्रमांना प्रोत्साहित करते. एम एस ई २०१२ च्या सार्वजनिक खरेदी धोरणांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी बाजारपेठ जोडणी सुलभ करते. व्यापार मेळे, नविन बाजारतंत्र अशा विषयांवर जागरूकता निर्माण करणे.

महिला उद्योजकता विकासासाठी उपाययोजना –

१) महिला उद्योजकता विकासासाठी विविध योजना तयार करण्यात येतात परंतु या योजना फक्त ठराविक गटा पर्यन्त पोहचतात परंतु गरजू घटकांना याचा लाभ व्हावा यासाठी परिणामकारक यंत्रणा तयार केली पाहिजे.

२) महिला उद्योजकांना सवळतीच्या दराने कर्ज पुरवठा करून त्यांना आत्मनिर्भर होण्यासाठी सहाय्य करावे.

३) महिलांना उद्योग संचालनासाठी प्रशिक्षण देण्याची गरज असते त्यामुळे त्यांना योग्य प्रशिक्षण व्यवस्था निर्माण करून दिली पाहिजे.

ISSN : 2278-9308
February 2024

४) सूक्ष्म आणि लागहुउद्योगांचे काही समूह सध्या कार्यरत आहेत. प्रत्येक जिल्ह्यातीलअग्रणी बँकांनी असे समूह शोधून त्यांना वित्तपूरवठा करणे.

५) उद्योजकता विकासासाठी सरकारद्वारे घोषणा केल्याजातात परंतु जाचक अटी असल्यामुळे त्याची परिनामकरक्त कमी होते त्यामुळे अटी शिथिल करण्यात याव्या.

संदर्भ साहित्य -

1. जोशी.सी.जे आणि जोशी. एस (१९९८) उद्योजकतेची मूलतत्वे, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन.
2. Wasanthagopal and santhas (2010), women entrepreneurs in india, New Delhi, new century publishing House Page No.14.
3. Dr. Ajay sharma, MS. Sapna Dua, Mr. Vinod Hatwa (2012) Micro enterprises development and rural women enterprises; way for economic empowerment economics and management
4. Datta R and Sundaram(2016) Indian economy, S.Chand And co.
5. Vasant Desai (2014) Small-Scale industries and Entrepreneurship Himalaya Publication
6. www.msme.com
7. https;//aspiremsme.gov.in/aspire/ahome.aspx
8. www.dcmsme.gov.in/schemes/sccrguarn.htm
9. योजना मासिक

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

महिला सक्षमीकरण संकल्पना व सद्यस्थिती

डॉ. अलका अनिल मानकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री पुंडलिक महाराज महाविद्यालय, नांदुरा रेल्वे जी. बुलढाणा

यत्र नार्यस्तू पुज्यंते, रमनते तत्र देवता

जिथे स्त्रियांचा मानसन्मान आदर केला जातो तिथे देवता वास करते असे म्हणणाऱ्या आमच्या भारतीय समाजात जगातील कोणत्याही संस्कृतीत स्त्रियांची महानता स्पष्ट झालेली दिसते. निसर्गत स्त्री व पुरुष यांच्यात जैविक फरक आहेत. देशाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून स्त्री पुरुष प्रमाण अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. 50% स्त्रि वर्गाला अंध: करात ठेवून कुठल्याही समाज प्रगती करू शकत नाही. असे जरी असले तरी भारतीय समाजात आजही हुंडा पद्धती, मुलींच्या शिक्षणाबाबत दुर्लक्ष, स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान, बलात्कार, यासारखे प्रश्न पुर्णत सुटलेले दिसत नाही. स्त्री कुटुंब व्यवस्थेचा कणा मानली जाते. कारण स्त्रि कुटुंबाची जबाबदारी योग्य रीतीने सांभाळून मुलांना घडविण्याचे काम करते परिणामी उद्याचा समाज घडविण्याचे कार्य करते.

आज स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना आढळतात स्त्रि राष्ट्रपती पदापासून, उद्योजक, अंतराळयान, संशोधनाचे क्षेत्र, वैमानिक अश्या प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध करत आहे. स्त्रि ही वात्सल्याची मूर्ती आहे. ती शारीरिक मानसिक दृष्ट्या सुदृढ आहे. असे असले तरी भारतीय स्त्रियांना निम्न दर्जा जन्मापासून मृत्यूपर्यंत असल्याचे दिसते. महिलांचे सक्षमीकरण ही संकल्पना महिलांच्या विकासा संदर्भात रूढ झाली आहे.

कुटुंबाच्या देशाच्या विकासाकरिता संसररुपी गाडा सांभाळणाऱ्या रथाची स्त्रि पुरूष दोनही चाके महत्वाची ठरतात महिलांना समान हक्क व संधी देणे हे महत्वाचे आहे. कायदे आणि कल्याण कार्यक्रमाद्वारे सामाजिक शैक्षणिक आर्थिक व राजकीय अश्या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना विविध हक्क प्रदान करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा प्रदान करणे, विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे त्यायोगे स्त्री पुरुष असमनता कमी करणे, या प्रक्रियेला महिला सबलीकरण म्हणतात

सबलीकरण ही नियंत्रण संपादन करण्याची प्रक्रिया आहे. नियंत्रण स्वत: वरील असू शकते विचार स्तरावरील असू शकते आणि सत्ता प्रदान करणाऱ्या साधन सामग्री बाबत असू शकते. अश्या नियंत्रणासाठी व अधिकारासाठी सबलीकरण असे म्हणता येऊ शकेल.

सिंधू संस्कृतीचा काळापासून तर मध्ययुगीन काळापर्यंत स्त्रियांना अनेक जाचक रूढी, परंपराचा सामना करावा लागला. ब्रिटिशांनी येथे स्थिरस्थावर शिक्षणाचा प्रसार केला त्यामुळे पाश्चात्य भाषा, ज्ञान, विचार यांनी येथील समाजात जागृती आली राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नाला यश येऊन ब्रिटिशांनी सती प्रथा बंदी कायदा पास केला. बालविवाह नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले. परंतु त्याची कठोरपणे अंबलाबजावनी न केल्याने या प्रथा पूर्णपणे नष्ट झाल्या नाहीत १९व्य शतकात पाश्चात्य देशात स्त्री स्वातंत्र्याची चलवळ सुरू होती त्याचवेळी भारतामध्ये स्त्री स्वातंत्र्य व स्त्री शिक्षणाचे बीजारोपण महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्यांनी केले महात्मा फुले यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून शोषितावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्याची कार्य केले. समाजात स्त्रियांविषयी असणाऱ्या बुरसटलेल्या विचारांना आळा घालणाऱ्या प्रयत्न केला. पुरुष सत्ता जाती व्यवस्था व धर्म संस्था यांच्याकडून स्त्रियांचे शोषण कसे होते हे सत्यशोधक चळवळीने मांडले शिवाय या समाजाने व्यक्तीचे क्षेष्ठत्व जन्मावरून नाही तर गुणाने ठरते यावर भर दिला. बंधुभाव, सदाचार, भूतदया, यावर भर देवून एकेश्वरवादी, बुद्धिप्रामाण्य, मानवतावाद

या मानवी मूल्यांची जोपासना केली आज आपण ज्या व्यवस्थेला पुरुष प्रधान व्यवस्था म्हणतो, त्यावर सत्यशोधक दृष्टीने पहिला हल्ला चढविण्याचे श्रेय ताराबाईंना दिले पाहिजे स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचार दूर करण्याकरिता अनेक नियम कायदे करण्यात आले. एवढे स्त्री संदर्भात कार्य होऊन सुद्धा देशातील स्त्रियांच्या परिस्थितीत म्हणावा तसा फरक पडला नाही. कारण धार्मिक रूढी, परंपरा ने समाज बरबटलेला दिसतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेच्या माध्यमातून स्त्रियांना स्वतंत्रेचा दर्जा प्राप्त करून देवून एक स्त्री पुरुष समानतेचे स्थान प्राप्त करू दिले. राज्य घटनेतील कलम १५ नुसार लिंगभेदाच्या आधारावर स्त्री पुरुष असा भेद करता येणार नाही. दोघांनाही सामान दर्जा आहे. शेकडो वर्षाच्या कालखंडानंतर भारतीय स घटनेने स्त्री पुरुषांना सामान दर्जा देवून समाजाच्या देशाच्या प्रगतीच्या वाट स्त्रियांना मोकळया करून दिल्या. घटनेने दिलेल्या सामान दर्जामुळेच आज स्त्रियांच्या पंखांना बळ मिळून स्त्रिया प्रगतीची उंच भरारी प्रत्येक क्षेत्रात घेत आहेत.

"सावित्रीच्या मुली आम्ही......
आम्ही इवल्या नाती....
परंपरेच्या जात्यावरती.....
नाकारून ओवी
सायबर युगात गाऊ
आता नवीन ग्लोबल गाणी "

आज प्रत्येक मुलगी याच विचाराची असणार आहे. आणि ती सुद्धा माझा हक्क मी मिळवणारच असे तत्त्व ठेवणारी असेल. आज आपण २१व्य व्या शतकात पोहोचलो अनेक शैक्षणिक बदल झाले स्त्री हि आपल्या स्वतः च्या कर्तुत्वाची स्वामींनी असे विचार तयार झाले, स्त्री बद्दल काव्य रचली व्याखाने झाली कागदोपत्री आरक्षण उभे राहिले पण ? खरंच स्त्री जन्माला स्वातंत्र्य मिळालं का? हा प्रश्न आजही अनुत्तरित आहे. समाजाने पुरुषाइतका स्त्री दर्जा मान्य केला आहे? " जिच्या हाताने नवजीवन फुलते, जिच्या हाताने घरकुल सजते, जिच्या कुशीत जन्म होते तरी पण स्त्रीच्या जीवनाची अधोगती का? स्त्री एक स्त्रीच आहे म्हणून" ?

आज प्रत्येक स्त्रीच्या कार्याची सुरुवात तिच्या घरापासूनच होते स्त्री म्हणजे खऱ्या अर्थाने घराची व्यवस्थापक, होम मिनिस्टर, अलीकडे स्त्रिया अर्थार्जनाकरिता नोकरी, उद्योग, व्यवसाय, शेतकरी, शेतमजूर, स्त्री राजकीय क्षेत्र प्रत्येक क्षेत्रात काम करते तेव्हा तिला दुहेरी भूमिका सांभाळाव्या लागतात. घरातील कामे अर्थार्जनकरिता विविध कामे, मुलांचे संगोपन जे अत्यंत आवश्यक ज्यामुळे घडणार असे त्याला संस्कार द्यावे लागते. स्त्रीला पुरुषाप्रमाणे एक कार्य दूर करून सुद्धा जावू शकत नाही.

भारतीय समाजातील स्त्रियांची सद्यस्थिती :स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मानवी व घटनात्मक मूल्यांच्या परिणाम नवीन पिढीवर होऊ लागला. मुलांप्रमाणेच मुलींनी शिकून नोकरी करावी स्त्री पुरुष भेदभाव न करणे या गोष्टींना महत्व प्राप्त झाले. आजची स्त्री चूल व व मूल न सांभाळता नोकरी करू लागली. प्राचीन काळात असणारी स्त्रिया बद्दलच्या परंपरा व रूढी आज बदलेल्या दिसत आहेत. त्यामुळे स्त्रियांच्या पारंपरिक भूमिकेत बदल होत आहेत. पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून किंबहुना त्या पुढील क्षेत्रांत स्त्रिया आपले कार्य करीत आहेत. ज्या प्रमाणे आपली मुलगी उच्च शिकून नोकरी करावी अशी इच्छा पालकांची आहे. त्याचप्रमाणे आपल्याला पत्नी म्हणून मिळणारी मुलगी नोकरी करणारी किंवा कमावती असावी ज्यामुळे कौटुंबिक आर्थिक सुबत्ता वाढेल अशी भावना नवऱ्या मुलांची वाढलेली आहे.

आज भारतातील महिला राजकारण, अर्थ शैक्षणिक व सामाजिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने आहेत. स्त्रीविषयक अभ्यासक्रम आज अनेक विद्यापीठातून शिकविले जाऊ लागले आहेत. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा लैगिंक

छळ प्रतिबंधक कायदा, जन्म पूर्व लिंग चाचणी प्रतिबंधक कायदा या सारख्या कायद्यामुळे स्त्रियांचे समाजातील स्थान उंचावले आहे. स्त्रीचे अंगी कर्तृत्व असेल तर कायद्याचे आधारे संघर्ष करून स्त्री आपले ध्येय साध्य करून घेत असलेले दिसत आहे. राजकारणात स्त्रियांना ३३ टक्के राखीव जागा असल्यामुळे अनेक पदे भूषवित आहेत. राजकारणाप्रमाणेच संस्कृती, साहित्य, न्याय, सिनेमा व समाजकारण या क्षेत्रामध्ये कार्य करीत आहेत.

ग्रामीण भागामध्ये मात्र अशिक्षित व दारित्र्य रेषेखालील कुटूंबातील स्त्रियांची परिस्थिती वाईट आहे. आर्थिक परिस्थितीमुळे मुली शिक्षण घेऊ शकत नाही त्यामुळे एकीकडे स्त्रीला देवी, पतिव्रता तर दुसरीकडे वेश्या, कुलटा याचप्रकारचे भोग भोगावे लागतात. त्यामुळे स्त्रिया आजही वटपौर्णिमेला वडाचे पूजन करून सात जन्म हाच पती मिळावा असे मागणे मागतात. विधवेचे मुख सकाळी पाहणे अशुभ मानतात. मंगळसूत्र, कुंकू यासारख्या गोष्टींना मंगलसूचक मानतात या सारख्या पारंपरिक गोष्टी करतांना व त्या प्रमाणे वागतांना स्त्रिया दिसून येतात. पारंपरिक पितृसत्ताक पद्धितीनुसार स्त्री हि भावनिक आर्थिक शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या पुरुषावर अवलंबून आहे. आपण दुर्लक्षित किंवा उपेक्षित राहू नये यासाठी ती प्रत्यत्न करीत असते. त्यामुळे आपल्या वागणुकीने पुरुषांना खुश करणे हीच तिची आवड राहिली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील स्वातंत्र्य, समता बंधुता, न्याय यावरच स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचा पाया अवलंबून आहे हे कित्येक स्त्रियांना आजही माहिती नाही यासाठी पुरुषानी पुढाकार घेऊन स्त्री पुरुष समानता ह्यावर भर दिला तर स्त्री हि नैसर्गिक रित्या मनासारखे वागेल.

स्त्रीचा दर्जा वाढविण्यासाठी उपाय :-

१. स्त्रियांच्या विकासाकरिता आज अनेक प्रकारचे कायदे केले जात आहेत परंतु त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

२. स्त्रीकडे पाहण्याची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.

३. विविध माध्यमाव्दारे, चर्चासत्राद्वारे स्त्रियांचे प्रबोधन करणे गरजेचे आहे. कारण स्त्रिया कायद्याबद्दल अनभिज्ञ असतात.

४. महिला आरोग्यावर होणारे परिणाम केवळ स्वतः पुरते राहत नाहीत तर त्याचा परिणाम कुटूंब, मुले व समाजावर होतो. त्यामुळे महिला आरोग्य हा गंभीर आणि जटिल विषय आहे. महिलांचे केवळ शारीरिक नव्हे तर मानसिक व भावनिक व सामाजिक आरोग्य जपणे काळाची गरज आहे.

५. आजही ग्रामीण भागात महिलांसाठी १००% प्रसाधनगृहे नाहीत हा प्रश्न सोडविणे अनिवार्य आहे.

६. समाजातील हुंडा पद्धतीची पाळेमुळे नष्ट करणे आवश्यक आहे.

वरील उपायांची अंबलबजावणी केल्यास निश्चितच महिला सक्षमीकरांला गती मिळेल. आजही पूर्णपणे महिला सक्षमीकरण झाले असे म्हणता येणार नाही तर महिला सक्षमीकरणात अनेक समस्या, अनेक आव्हाने आहेत. त्यावर मत करणे गरजेचे आहे. आज तिला संरक्षणाची गरज आहे. आज दामिनी पथकासारखे आणखी काही पथक, सार्वजनिक ठिकाणी cctv कॅमेरे लावणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील महिलांना आजही पुरेशी संधी अर्थार्जनाबात दिली जात नाही. त्याकरिता गावातील पुरुषांची मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरणात आजही समस्या आहेत. पण त्यावर विविध शासकीय योजना व हरयाद्या परिवर्तन मानसिकता या द्वारे बदल करणे शक्य आहे त्या करीत गरज आहे. सामूहिक प्रयत्नांची असलेल्या कायद्याच्या कठोर व काटेकोर अंबालबजावणीची

संदर्भ सूची :

१. डॉ. प्रदीप आगलावे :- " भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या" श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर जुलै २००९

२. डॉ. अश्विनी घोगडें :- "स्त्री वादी समीक्षा, स्वरूप, आणि उपाययोजना" दिलीप राज प्रकाशन पुंणे १९९३

ISSN : 2278-9308
February 2024

३. साळुंखे आ. ह :- "हिंदू संस्कृती आणि लोकवाङ्मय गृह मुंबई

४. डॉ. एस. एन. कुलकर्णी, डॉ. सतीश श्रीवास्तव योजना मासिके

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

महिला सबलीकरण : संधी आणि आव्हाने

श्री. जगदिश विनायक आगळे
संशोधक विद्यार्थी
माध्यमिक विद्यालय, भोंगरा ता.शहादा
जि.नंदुरबार

मा. प्रा.डॉ. प्रशांत रामदास बोबडे
मार्गदर्शक
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
तळोदा जि. नंदुरबार

प्रस्तावना

प्राचीन भारतीय समाज व्यवस्थेत सर्वांना समान संधी होत्या. त्यात आपल्याला असे आढळते की, सुरुवातीला मातृसत्ताक व्यवस्था रूढ होती असे दिसते. परंतु कालांतराने भारतीय समाज व्यवस्थेत पितृसत्ताक व्यवस्था रूढ झाली आणि स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले ते बऱ्याच प्रमाणात आजही आपल्याला बघायला मिळते.

विकसित भारताचे स्वप्न पहायचे असेल तर लोकसंख्येच्या निम्मे असलेल्या संख्या ज्या महिला आहेत त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. भारताने कल्याणकारी शासन व्यवस्थेच्या स्वीकार केल्याने तर आणखीच प्रत्येक घटकाकडे बारकाईने लक्ष देणे गरजेचे झाले आहे. भारताचा 1901 च्या जनगणनेनुसार विचार केला तर एकूण लोकसंखेच्या 5.35% लोकसंख्या साक्षर होती. त्यात 0.6% स्त्रिया साक्षर होत्या. त्यानंतर भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 1951 मध्ये जनगणना झाली, त्यावेळेस 16.67% साक्षर लोकसंख्येच्या प्रमाणात 9.45% स्त्रिया साक्षर होत्या. यावरून असे दिसते की, स्त्रियांना पूर्वी फक्त ' चूल आणि मूल ' या पलीकडे जाऊन त्यांच्या ज्ञानाचा, कौशल्याचा फायदा घ्यावा असे झाले नाही. ब्रिटिश सरकार सत्तेत असताना अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नाने स्त्रियांबद्दल असलेल्या खुळचट रूढी व परंपरा चालत आलेल्या होत्या, त्या कायदेशीर बंद करण्याचा प्रयत्न झाला. आणि समाज प्रबोधन होणे ही तेवढेच गरजेचे होते. त्यात स्त्रिया ह्या शिकल्या नाहीत तर समाज परिवर्तनाचे स्वप्न आपण कसे पाहू शकतो ? म्हणून महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देऊन परिवार , समाज यांच्या रोष ओढवून स्त्री शिक्षणाची सुरुवात केली. त्यांच्या बरोबर सावित्रीबाई फुले, फातिमा शेख यांच्या सहकार्याने भारतामध्ये मुलींच्या शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. आणि समाजात स्त्री शिक्षणाबद्दल अमुलाग्र बदल घडून येण्यास सुरुवात झाली. त्याबरोबरच महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठाची स्थापना करून मुलींना महाविद्यालयीन शिक्षणाचे दरवाजे उघडे केले. स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला गेल्यानंतर स्वतंत्र भारतात निश्चितच त्याचे फलित चांगल्या प्रकारे आपणास दिसणार होते. या सर्वांचा परिपाक म्हणून 2011 च्या जनगणनेत 74.04% या एकूण साक्षर लोकसंख्येच्या तुलनेत 65.46% महिला साक्षर होत्या. तसेच वेगवेगळया क्षेत्रात महिलांनी घेतलेली भरारी हे सुद्धा अधोरेखित होणे गरजेचे आहे.

महिला सबलीकरण

महिला सबलीकरण म्हणजेच त्यांच्यामधील दुर्बलता नष्ट करणे, कमी करणे असा शब्दशः अर्थ काढता येईल. महिला सबलीकरण संदर्भात सविस्तर पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

अनिल देशमुख यांनी महिला सबलीकरण म्हणजे त्यांना स्वावलंबी बनविणे असा ढोबळ मानाने अर्थ काढता येईल. महिला सबळीकरण या शब्दाची फोड केल्यास महिलांना सबल करणारी म्हणजेच दुर्बलता नष्ट करणारे तिच्या शरीर, मन, बुद्धीत स्वतःची जाणीव व स्वतःबद्दल जागृत निर्माण करून त्या दृष्टीने स्वयं विकासासाठी प्रयत्न करणे होय.

विलास आढाव यांनी भारतीय संदर्भात असे म्हटले आहे की, आर्थिक, सामाजिक दृष्ट्या केल्या जाणाऱ्या सुधारणांमधून स्त्री-पुरुषांमध्ये परिवर्तन होणे ही सबलीकरणाची अट आहे. स्त्री नावाचा भारतीय समाजातील जो घटक आहे, त्याला आपल्याला जीवनात सर्व क्षेत्रात आपल्या सुप्त क्षमता प्रत्यक्ष वापरता येतील असा समाज निर्माण करणे, म्हणजे सबलीकरण अशी व्याख्या करता येईल.

ॲड यशोमती ठाकूर मंत्री महाराष्ट्र राज्य यांच्या मते, महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे केवळ आर्थिक सक्षमीकरण नसून त्यांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक सक्षमीकरण झाले पाहिजे. आज सर्वच क्षेत्रात महिला आघाडीवर आहेत. यशस्वी होत आहेत हा सक्षमीकरणाचा मोठा टप्पा आहे.

रत्नाकर लक्षटे यांच्यानुसार भारतातील महिला सबलीकरणाची प्रक्रिया पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील इतर राष्ट्रांच्या महिला सबलीकरण प्रक्रियेपासून पूर्णतः वेगळी आहे. पश्चिमेकडील देशांचे महिला सबलीकरणाचे प्रश्न व संघर्ष मताधिकारापर्यंतच मर्यादित आहे. तर भारतातील महिला सबलीकरणाचा संघर्ष पितृसत्ताक व सामाजिक वाईट रूढी परंपरेच्या मुक्तीचा संघर्ष आहे.

माधुरी झाडे यांच्यानुसार अंधश्रद्धांमुळे मोठ्या प्रमाणात समाजामध्ये स्त्रियांना मिळालेले दुय्यमत्व विषमता पूर्ण वागणूक यामध्ये सुधारणा करायची असेल तर समाजामध्ये असलेल्या या सर्व अंधश्रद्धांना ओळखून त्या दूर करण्यासाठी स्त्री आणि पुरुष या दोघांनी एकत्र येऊन सातत्याने चिकाटीने प्रयत्न करावयास हवा.

अशाप्रकारे विविध अभ्यासकांचा विचार केला तर महिला सबलीकरण ही प्रक्रिया एकांगी नसून एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. खास करून भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये पुरुषी मानसिकता असल्याने, हुकूमत गाजवणे हे येते. म्हणूनच महिला सबलीकरण करणे यात पुरुषांचा सुद्धा पुढाकार असणे ही तेवढेच अपेक्षित आहे. महिलांसाठी देशात वेगवेगळ्या योजना आखण्यात आल्या त्या पुढील प्रमाणे:

बेटी बचाव बेटी पढाव योजना

ही भारत सरकारची योजना आहे. या योजनेद्वारे मुलींचे जगणे , सुरक्षितता आणि शिक्षणाची खात्री केली जाईल. या योजनेच्या माध्यमातून लिंग गुणोत्तर सुधारण्यासाठीही प्रयत्न केले जातील. व या योजनेंतर्गत भृणहत्या ही थांबवण्यात येणार आहे.

महिला हेल्पलाइन योजना

या योजनेअंतर्गत महिलांना 24 तास आपत्कालीन सहाय्यक सेवा पुरवली जाते. यात हिंसाचाराची किंवा गुन्हाची तक्रार करू शकतात. भारत देशात 181 क्रमांकावर डायल करून महिला आपल्या तक्रारी नोंदवू शकतात.

महिलांविषयी भारतीय कायदे

---हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961

---कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, 2005

------विशाखा गाईड लाईन्स

--देवदासी प्रतिबंधक कायदा

--लिंग निदान प्रतिबंधक कायदा

--बालविवाह प्रतिबंधक कायदा

--स्त्रियांचे संविधानिक अधिकार (भारतीय राज्यघटनेनुसार असलेले अधिकार)

--मानवी हक्क संरक्षण कायदा 1993

--हिंदू विवाह कायदा 1955,

---हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा 1856

-----आनंद विवाह कायदा 1909

--आर्य विवाह विधिवत कायदा 1937

-------मुस्लिम विवाह कायदा

--मुस्लिम स्त्री (घटस्फोट हक्क संरक्षण कायदा) 1986

-भारतीय ख्रिस्ती विवाह कायदा 872

-------पारसी विवाह व घटस्फोट कायदा 1936

--विशेष विवाह कायदा 1954

--विदेश विवाह कायदा 1969

--धर्मांतरित व्यक्ती विवाह विच्छेद कायदा 1866

--भारतीय घटस्फोट कायदा 1869

--हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा 1956

--हिंदू उत्तराधिकार कायदा 1956

--विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा 1959

------मुस्लिम स्त्रियांचा मालमत्ता व वारसा हक्काचा कायदा

--ख्रिश्चन स्त्रियांचे मालमत्ता व वारसा हक्क

-----पारसी स्त्रियांचे मालमत्ता व वारसा हक्क

--फौजदारी कायदे

--भारतीय दंड विधान कायद्यातील स्त्रियांसंबंधीत महत्त्वाची कलमे

--स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंधक कायदा 1986

--अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंधक कायदा 1956

--वैद्यकीय गर्भपात कायदा 1929

--सती प्रथा प्रतिबंध कायदा 1987

--मातृत्व लाभासंबंधीचा कायदा 1961

--कारखाने कायदा 1948 , खाण कायदा 1952, करार मजूर (नियोजन व निर्मूलन कायदा) 1970

--किमान वेतन कायदा 1948, वेतन प्रदान कायदा 1936, समान वेतन कायदा 1976 --राज्य कामगार विमा कायदा 1948

--शेती मळा लागवड कामगार कायदा 1951

--नागरी अधिकारांच्या संरक्षणासंबंधीचा कायदा 1955

--कुटुंब न्यायालय कायदा 1984

--हिंदू अज्ञानत्व व पालकत्व कायदा 1956

--राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा 1990

--राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा 2006

-----विधी सेवा प्राधिकरण कायदा 1987

--अर्भकासाठीचे कृत्रिम दूध व अन्य अन्नपदार्थ (निर्मिती, वाटप आणि पुरवठा नियमन) कायदा 1992

--अनाथालये व धर्मदाय गृहांसाठीचा (देखरेख व नियमन) कायदा 1960

महिलांसाठीच्या संधी

भारतीय समाज व्यवस्थेतला कणा समजला जाणारा घटक म्हणजे स्त्री होय. आपण स्त्रीला आपल्या परिवाराचा आधारस्तंभ म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. पूर्वी 'चूल आणि मूल' पर्यंत मर्यादित ठेवल्याने देश मागासलेला राहिला. पुढे जाऊन 'मुलापेक्षा मुलगी बरी, प्रकाश देते दोन्ही घरी' या उक्तीपर्यंत आलो. आता तर आपण आपल्या परिवारासोबतच देशाचा सन्मान म्हणून मुलींकडे बघतो आहोत.सुधारणावादी चळवळीपासून तर आता पर्यंत सामाजिक तथा शासकीय, प्रशासकीय पातळीवर खूप मोठ्या प्रमाणात महिलांना प्रोत्साहन दिले जात आहे. महिलांसाठी वेगवेगळे कायदे केले, वेगवेगळ्या योजना आखल्या यामुळे महिलांना वेगवेगळ्या क्षेत्रात भरपूर अशा संधी उपलब्ध आहेत.

महिला बचत गटांना प्रोत्साहन, महिला बचत गट चळवळीमुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढला. स्वतः उद्योग, व्यवसाय करू लागल्या परिवाराची स्थिती बदलण्यास कारणीभूत ठरू लागल्या, परिणामी त्यांच्या मताला मान सन्मान मिळू लागला. हे सर्व महिला आर्थिक विकास महामंडळ उमेद इयर एन आर एल एम एम एस आर एल एम सारख्या योजना आखून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी व आर्थिक उन्नती साठी ही प्रयत्न करण्यात आले.

ज्योती ठाकरे, अध्यक्ष, महिला आर्थिक विकास महामंडळ यांनी माविम ची उद्दिष्टे सांगताना ग्रामीण भागातील महिलांचे संघटन करणे, महिलांच्या क्षमता विकसित करणे, महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढवणे, उद्योजकीय विकास घडवून आणणे, रोजगाराच्या संधी व बाजारपेठ यांची सांगड घालणे, महिलांच्या शिक्षण संपत्ती व सत्तेत सहभाग वाढवणे, स्थायी विकासासाठी स्वयंसहाय्य बचत गटांना संस्थात्मक स्वरूप देऊन बळकट करणे, चिरंतर विकास प्रक्रियेतून महिलांसाठी सामाजिक आर्थिक व राजनैतिक न्याय प्रस्थापित करणे, इ उद्दिष्टे सांगितली आहेत.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ मार्फत चालवलेले उपक्रम, नवतेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला उद्यम विकास प्रकल्प, तेजश्री फायनान्शियल सर्व्हिसेस, अल्पसंख्यांक महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, एम एस आर एल एम, कापडी पिशव्या शिलाई उपक्रम.

महिलांना प्रशासकीय सेवेत संधी, महिलांना सर्व क्षेत्रात करिअरच्या संधी उपलब्ध आहेत परंतु प्रशासकीय सेवेत संधी सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत. त्यातच काही महिला प्रशासकीय अधिकारी यांचे अनुभव पुढीलप्रमाणे

वल्सा नायर सिंह, प्रधान सचिव, पर्यटन विभाग यांच्या मते ध्येय निश्चित असल्याने आणि त्याच दिशेने प्रयत्न केल्याने हमखास यश मिळाले आणि 1991 मध्ये मी उत्तर प्रदेश केडर मधून प्रशासकीय सेवेत आले. मला आनंद आहे की, माझ्या पहिल्या पोस्टिंग मध्ये एकही गुन्हा न घडता गाझियाबादच्या विधानसभा निवडणूक पार पडल्या जे राज्यात त्यापूर्वी कधीच घडले नव्हते.

आय ए कुंदन, प्रधान सचिव, महिला व बालविकास यांच्यामते, प्रशासनात काम करताना प्रशासन व जनता यामध्ये संवाद असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सामान्य माणसांसाठी काम करण्याची संधी मिळते आपण कुठल्याही विभागात काम करताना जनतेचे हित लक्षात घेऊन नियोजनबद्ध काम केले तर निश्चितच सकारात्मक बदल घडवता येतात. सर्वसामान्यांसाठी काम केल्याचे मला समाधान आहे.

रुबल अग्रवाल, आयुक्त, एकात्मिक बालविकास प्रकल्प यांनी सांगितले की, राजस्थानमध्ये मुलगी शिकली की तातडीने तिचे लग्न लावण्याची तयारी केली जाते. मी या प्रथेला कुठेतरी मी छेद देण्याचा प्रयत्न करत होते. माझ्या प्रस्तावावर काही दिवस चर्चा झाली. माझी आई, वहिनी या भक्कमपणे माझ्या पाठीशी उभ्या राहिल्या. दोन वर्षे परीक्षा द्यायची, पास झाले तर ठीक नाहीतर लग्न करायचे. या अटीवर मला परवानगी देण्यात आली. मी स्पर्धा परीक्षेसाठी अर्जही केला त्यासाठी दिल्लीमध्ये क्लासेस जॉईन केले. पहिल्या प्रयत्नाच्या अपयशानंतर दुसऱ्या प्रयत्नात मला यश मिळाले.

अशाप्रकारे उद्योग, व्यवसाय व प्रशासकीय क्षेत्रातल्या महिलांचे विचार जाणून घेतल्यानंतर आपल्याला

असे दिसते की, या क्षेत्रात भरपूर अश्या संधी महिलांना उपलब्ध आहेतच. सोबत त्या संधीचे सोने करण्याची ताकद ही महिलांमध्ये आहे, हे सिद्ध होते.त्याचबरोबर कलाक्षेत्र, साहित्य, आय टी आणि अशी वेगवेगळी क्षेत्रे व आता तर स्थानिक स्वराज्य संस्थेत 50 टक्के महिलांना आरक्षण असल्याने राजकीय क्षेत्रात ही भरपूर अशा संधी महिलांना निर्माण झालेल्या आहेत.

महीलांपुढील आव्हाने

आज आपण 21 व्या शतकात पदार्पण केले असले तरी महिलांबद्दल अजूनही आपल्याला खूप मोठा पल्ला गाठायचा बाकी आहे. आपण साक्षरता दराचा जरी विचार केला तरी अजूनही 35 टक्के महिला निरक्षर आहेत. त्यांना साक्षर करणे हे फार मोठे आव्हान आपल्यासमोर आहे.

भारतीय संस्कृतीत संस्काराच्या नावाखाली आजही महिलांची गडचेपी आपल्याला पाहायला मिळते. अनेक महिलांसाठी अनेक कायदे केले असले तरी भारतीय समाजव्यवस्था पुरुषसत्ताक असल्याने महिलांना पाहिजे तेवढी मोकळीक आजही दिली जात नाही. याबरोबरच महिलांचे सक्षमीकरण व्हावे यासाठी शिक्षण, आरोग्य व सुरक्षा यांसारखी खूप मोठमोठी आव्हाने आपल्यासमोर आहेत.

समारोप

महिला सबलीकरण तसेच त्यांच्यासाठी असलेल्या संधी व आव्हाने हे सगळे बघितल्यावर असे वाटते की, आपण महिलांना दर्जेदार शिक्षण दिले पाहिजे. त्यांना रोजगार उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. त्यांच्या मधली कौशल्य विकसित करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. तसेच समाजामध्ये स्त्री पुरुष समानता आणण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. महिलांच्या सुरक्षेचे खूप मोठे आव्हान आहे, त्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत .महिलांचे आरोग्य सांभाळणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. हे आणि अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न आपल्यासमोर आजही उभे असले तरी आपण महिलांना एक स्वतंत्र नागरिक म्हणून त्यांच्या दृष्टिकोन विकसित व्हावा यासाठी सुद्धा आपण काम केले पाहिजे.

संदर्भ:

1.महिला सबलीकरण: संकल्पना व स्वरूप - प्रा .डॉ.अनिल दत्तू देशमुख 2.महिला सबलीकरण- विलास आढाव निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे

3.लोकराज्य - मार्च व एप्रिल 2022

A. सक्षमीकरणास प्राधान्य - ॲड.यशोमती ठाकूर, महिला आणि बालविकास मंत्री

B. माविम:एक सक्षम व्यवस्था-ज्योती ठाकरे, अध्यक्षा,महिलाआर्थिक विकास महामंडळ

C. आवडीचं करिअर निवडावं - वल्सा नायर सिंह, प्रधान सचिव , पर्यटन विभाग

D. कर्तव्यदक्ष व लोकाभिमुख - आय.ए. कुंदन प्रधान सचिव, महिला व बालविकास

E. ' ती ' ला सक्षम बनवू या - रुबल अग्रवाल, आयुक्त, एकात्मिक बालविकास प्रकल्प

4.विद्यावार्ता - जानेवारी ते मार्च 2017- भारतीय लोकशाही व महिला सबलीकरण- प्रा.डॉ. लक्षटे रत्नाकर बाबुराव

5.अंधश्रद्धा निर्मूलन पत्रिका- ऑगस्ट 2022- माधुरी झाडे अंधश्रद्धा आणि विषमता यांचे बदलते संदर्भ 6. Website - https://mr.m.wikipedia.org

महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. हर्षवर्धन दामोदर जाधव
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रताप महाविद्यालय अमळनेर जि. जळगावमो. नं.- 8668688355
श्री सुनील रमेश सपकाळे
संशोधक विद्यार्थी, प्रताप महाविद्यालय अमळनेर जि. जळगाव ,मो. नं.- 9545883387

Abstract :-

समाजात महिला सक्षमीकरण अजूनही पूर्णत्वास आलेले दिसून येत नाही महिला कुटुंबात आणि समाजात महत्त्वाची भूमिका बजावतात परंतु शिक्षण, व्यवसाय, राजकारणातील महत्त्वाची पदे, उत्पन्न, जोडीदाराची निवड, वारसा कायदा, मालमत्ता अधिकार, निर्णय घेण्याची प्रक्रिया याबाबतीत जीवनातील सर्वच आवश्यक क्षेत्रांमध्ये महिलांसोबत भेदभाव झालेला दिसून येतो. अशाप्रकारे या कठोर सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीतून महिला सक्षमीकरणाची गरज निर्माण झालेली आहे महिला सबलीकरण ही जागरूकता आणि क्षमता निर्माण करण्याची प्रक्रिया आहे महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांचे आर्थिक सामाजिक आणि कायदेशीर सामर्थ्य वाढवणे होय कोणत्याही देशाची आर्थिक व सामाजिक प्रगती ही त्या देशातील महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक उन्नतीशी निगडित असते मानवी विकासाच्या क्षेत्रात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे म्हणूनच भारत सरकारने अलीकडच्या काळात महिला सक्षमीकरणाला लक्षणीय असे महत्व दिलेले आहे.

प्रस्तावना :-

21व्या शतकातही महिलांवरील भेदभाव जगभर सर्रासपणे सुरू आहे. बहुतेक देशांतील पितृसत्ताक समाज महिलांचे शोषण तसेच अत्याचार करण्यात पटाईत आहेत. जरी जगाच्या लोकसंख्येच्या सुमारे 50% महिला आहेत, परंतु दुर्दैवाने त्यापैकी बहुतेकांना शिक्षण, भाषण स्वातंत्र्य, मतदानाची शक्ती आणि अगदी स्वतंत्र ओळख यांसारखे मूलभूत अधिकार देखील नाकारले जातात. सर्वच प्रगत देशांमध्ये महिला सक्षमीकरणाच्या स्वीकृतीबाबत अजूनही प्रश्न आहेत, तर विकसनशील राष्ट्रे आणि राजकीय दबावाखाली असलेली राष्ट्रे महिला सक्षमीकरण बाबत इच्छित दर्जा प्राप्त करण्यापासून दूर आहेत. भारतात, सैद्धांतिकदृष्ट्या स्त्रियांना घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदींनुसार पुरुषांसोबत समानतेचा दर्जा आहे. आपल्या देशाने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात महिलांचा समावेश आणि सक्षमीकरणाच्या दिशेने अनेक पावले उचलली असली तरी हुंडाबळी, स्त्री भ्रूणहत्या आणि घरगुती हिंसाचार यांसारख्या बातम्या आजही वर्तमानपत्रात येतात. आज खरा विकास आणि वाढ केवळ लैंगिक भेदभावाच्या खोलवर रुजलेल्या विचारसरणी आणि महिलांना खाजगी घरगुती क्षेत्रात बंदिस्त करणे, निर्बंध किंवा त्यांची हालचाल, आरोग्य सेवा, पोषण, शिक्षण यासारख्या भेदभाव दूर करण्यासाठी यशस्वी पावले उचलूनच साध्य होऊ शकते.

"महिला सबलीकरण" या शब्दाचा अर्थ असा आहे की महिलांमध्ये सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक दृष्टीने त्यांचे दैनंदिन जीवन नियंत्रित करण्याची शक्ती किंवा क्षमता आहे. सशक्तीकरण ही एक सक्रिय आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे, जी महिलांना जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये त्यांची ओळख आणि शक्ती ओळखण्यास सक्षम करते.

संशोधन पद्धती :-

सदर लेख हा दुय्यम स्त्रोतांवर आधारित आहे.दुय्यम साधनसामग्री म्हणजे विविध एजन्सीद्वारे वेगवेगळया उद्देशासाठी गोळा केलेली माहिती आणि ही माहिती विविध प्रकाशनांमधून आणि इतर अभ्यासपूर्ण कारणांसाठी गोळा

केलेली आहे ज्यात सरकारी आणि गैर-सरकारी, प्रकाशने आणि अहवाल, शैक्षणिक जर्नल्स, वर्तमानपत्र आणि विविध वेबसाइट्स इत्यादींचा समावेश आहे.

उद्दिष्टे :-

1)देशाच्या सर्वांगीण विकासात महिला सक्षमीकरणाच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करणे.

2)महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणावर होणाऱ्या परिणामाचे मूल्यांकन करणे.

3)समाजातील महिलांच्या सद्यस्थितीचे मूल्यमापन करणे.

4)महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारी आणि गैर सरकारी या संस्थांनी स्वीकारलेल्या धोरणांचे आणि प्रयत्नांचे विश्लेषण करणे.

5) महिला सक्षमीकरणातील आव्हाने आणि अडचणींचा आढावा घेणे.

विषय विवेचन :-

महिला जागतिक लोकसंख्येच्या जवळपास निम्म्याचे प्रतिनिधित्व करतात, परंतु जागतिक उत्पन्नाच्या 20 टक्क्यांहून कमी मिळवतात आणि त्यांच्याकडे एकूण जागतिक मालमत्तेच्या दोन टक्क्यांपेक्षा कमी आहे, 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारताच्या लोकसंख्येच्या 48.5 टक्के महिला आहेत. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामुळे सामाजिक-आर्थिक, संधी, मालमत्ता अधिकार, राजकीय प्रतिनिधित्व, सामाजिक समानता, वैयक्तिक हक्क, कौटुंबिक विकास, समुदाय विकास आणि शेवटी राष्ट्राचा विकास अशा अनेक पैलूंमध्ये महिलांचे सक्षमीकरण झाले. त्यामुळे अलीकडच्या काळात महिलांचे सक्षमीकरण हा एक महत्त्वाचा मुद्दा बनला आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या प्रमुख धोरणांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरण यांचा समावेश होतो.

I)महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठीच्या योजना :-

महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाने, महिलांचे कल्याण, विकास आणि सक्षमीकरणाशी संबंधित सर्व बाबींसाठी नोडल एजन्सी म्हणून,विविध योजना आणि कार्यक्रम विकसित केले आहेत. या योजना महिलांना निवारा, सुरक्षा, सुरक्षितता, कायदेशीर मदत, न्याय, माहिती, माता आरोग्य, अन्न, पोषण तसेच कौशल्य विकास, शिक्षण आणि आर्थिक उदरनिर्वाहाची गरज यासारख्या व्यापक स्वरूपात पसरलेल्या आहेत.

1) प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना :-

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील व दारिद्रय रेषेवरील अनेक गर्भवती महिलांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत शारीरीक क्षमता नसतानाही मजूरीसाठी काम करावे लागते. यामुळे देशातील गभर्वती माता व बालकांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊन माता व बालमृत्यू दरात वाढ झाल्याने ते नियंत्रित करण्यासाठी दि.१ जानेवारी २०१७ पासून प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

2)एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP) :-

IRDP हा एक लाभार्थी उन्मुख कार्यक्रम आहे ज्याचा उद्देश वार्षिक 11000 रुपये उत्पन्न पातळीच्या खाली असलेल्या कुटुंबांना मदत करणे आहे आणि यात 30% लाभ हा केवळ महिलांसाठी असेल अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

3)स्वयंसिद्धा

ही फेब्रुवारी 2001 मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या स्वयं- सहायता गटांच्या निर्मितीद्वारे महिला सक्षमीकरणासाठीची एकात्मिक योजना होती. या कार्यक्रमाचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट महिलांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण करणे होते.

4)स्वधार

ही योजना 2001-02 मध्ये प्रतिकूल परिस्थितीत महिलांना मदत आणि पुनर्वसन प्रदान करण्यासाठी सुरू करण्यात आली होती. या योजनेची मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे दुर्गम परिस्थितीत असलेल्या उपेक्षित महिला व मुलींना निवारा, कपडे आणि काळजी या प्राथमिक गरजा पुरवणे आणि महिलांना भावनिक आधार आणि समुपदेशन प्रदान करणे हा होता.

5)ग्रामीण युवक स्वयं-रोजगार प्रशिक्षण (TRYSEM)

हा कार्यक्रम 18 ते 35 वर्षे वयोगटातील ग्रामीण युवकांना स्वयं रोजगाराच्या तरतूदीसाठी प्रशिक्षित करण्यासाठी होता आणि या योजनेंतर्गत वाटप केलेल्या निधीपैकी 40% महिलांसाठी आहे.

6)ग्रामीण भागातील महिला आणि मुलांचा विकास (DWCRA)

ही योजना IRDP ची उप योजना म्हणून 1983-84 मध्ये सुरू करण्यात आली. हा कार्यक्रम ग्रामीण भागातील महिला आणि बालकांच्या विकासासाठी आहे ज्यामध्ये गरीब गटातील १०-१५ महिलांच्या गटाला २५०००/- रुपयांचा फिरता निधी उपलब्ध करून दिला जातो आणि यात आर्थिक क्रियाकलाप,पोषण, आरोग्य, प्रौढ शिक्षण यासारख्या पूरक सेवांचा समावेश होतो.

7) स्वावलंबन कार्यक्रम

हा कार्यक्रम नॉर्वेजियन एजन्सी फॉर डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (NORAD) च्या सहाय्याने 1982-83 मध्ये सुरू करण्यात आला. महिलांना शाश्वत आधारावर रोजगार किंवा स्वयंरोजगार मिळावा यासाठी त्यांना प्रशिक्षण आणि कौशल्ये प्रदान करणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. या योजनेंतर्गत समाजातीलगरीब आणि गरजू महिला, दुर्बल घटकातील महिला जसे एससी/एसटी इ. ना प्राधान्य दिले जाते.

8)स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (SGSY)

SGSY IRDP आणि संबंधित कार्यक्रमांची पुनर्रचना केल्यानंतर एप्रिल 1999 मध्ये सुरू करण्यात आली. ग्रामीण भागातील गरिबांसाठी सध्या राबविण्यात येत असलेला हा एकमेव स्वयंरोजगार कार्यक्रम आहे. SGSY चे उद्दिष्ट सहाय्यक स्वरोजगार धारकांना बँकांच्या पत आणि सरकारी अनुदानाद्वारे उत्पन्न देणारी मालमत्ता प्रदान करून दारिद्र्यरेषेच्या वर आणणे आहे.

9)प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमाला समर्थन (STEP)

हा कार्यक्रम पारंपारिक क्षेत्रातील गरीब आणि संपत्ती नसलेल्या महिलांना कौशल्ये आणि नवीन ज्ञान प्रदान करण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रकल्पांतर्गत, महिला लाभार्थींना एकत्रित गट किंवा सहकारी संस्थांमध्ये संघटित केले जाते. क्रेडिट,आरोग्य सेवा, प्राथमिक शिक्षण, मार्केट लिंकेज इत्यादी सेवांचे सर्वसमावेशक पॅकेज दिले जाते.

10)महिला समृद्धी योजना (MSY)

ही योजना केंद्र पुरस्कृत योजना होती आणि या योजनेद्वारे 18 वर्षे व त्यावरील प्रत्येक ग्रामीण महिला MSY खाते उघडू शकतात. सरकार बचतीच्या 25% प्रोत्साहनपर रकमेचे योगदान देते. या कार्यक्रमाचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे सर्व स्तरावरील स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग होय. NGOS खेड्यात जागरूकता निर्माण शिबिरे आयोजित करतात ज्याद्वारे ते महिलांना बचत करण्यासाठी एकत्रित करू शकतात.

II)संस्थात्मक सेवा

1) राज्य गृहे

सुधारात्मक संस्थांमधून बाहेर पडलेल्या आणि प्रतिकूल सामाजिक शक्तींपासून स्वतःचे रक्षण करू न शकलेल्या महिलांसाठी तसेच स्वेच्छेने आश्रय शोधणाऱ्या महिलांसाठी राज्य गृहांची स्थापना केली जाते. त्यांना मोफत निवास व राहण्याची सोय केली जाते.

2)सेवा गृहे

ही घरे 18-35 वयोगटातील निराधार महिला, असहाय विधवा आणि निर्जन पत्नींसाठी आहेत. पाच वर्षांखालील मुलांसोबत राहताना त्यांना मोफत अन्न, निवारा,कपडे आणि वैद्यकीय मदत दिली जाते.

3)कामगार महिला वसतिगृहे

ही वसतिगृहे शासनाने विहित शुल्क भरून त्यांच्या कुटुंबापासून दूर असलेल्या नोकरदार महिलांना अन्न, निवारा आणि सुरक्षिततेसह इतर सुविधा देण्यासाठी स्थापन केली आहेत.

4)हस्तकला प्रशिक्षण केंद्रे

या केंद्रांमध्ये अल्प उत्पन्न गटातील महिलांना लाभदायक रोजगारासाठी स्थानिक हस्तकलेचे प्रशिक्षण दिले जाते.

5)व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे

व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे महिलांना टाईप राइटिंग आणि शॉर्ट हँड यासारख्या अभ्यासक्रमांमध्ये रोजगाराभिमुख तांत्रिक प्रशिक्षण देतात.

III)महिलांसाठी विशेष कायदे

- मातृत्व लाभ कायदा, 1961
- हुंडा प्रतिबंध कायदा, 1961
- समान मोबदला अधिनियम, 1976
- महिलांचे असभ्य प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा,1986
- सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा 1987
- गर्भधारणापूर्व आणि प्री-नॅटल डायग्नोस्टिक तंत्र कायदा, 1994
- घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, 2005
- बालविवाह प्रतिबंध अधिनियम 2006
- (POCSO) कायदा, 2012

IV) सक्षमीकरणाची साधने

सामाजिक सक्षमीकरण

आर्थिक सक्षमीकरण

1)आर्थिक सक्षमीकरण

हे महिलांचे सक्षमीकरण करण्याचे एक साधन आहे. दारिद्र्यरेषेखालील 65 दशलक्ष भारतीय कुटुंबांचे कल्याण करण्याकरिता महिलांची आर्थिक उत्पादकता वाढवणे हे एक महत्त्वाचे धोरण आहे. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक स्थितीत महिलांचे अस्तित्व नसणे हे आर्थिक विकासातील एक मोठा अडथळा म्हणून ओळखले जाते. म्हणून महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाकरिता महिलांमध्ये वित्तीय जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे.

2)महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण

महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाअंतर्गत महिलांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारण्यासाठी, मातामृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विशेषत: ज्यांना चांगल्या वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध नाहीत अशा ठिकाणी पावले उचलण्याची गरज आहे. आजारांबाबत जनजागृती कार्यक्रम सुरू करणे आवश्यक आहे. महिलांना कुपोषणाचा उच्च धोका असतो त्यामुळे त्यांच्या जीवनचक्राच्या सर्व टप्प्यांवर महिलांच्या पोषणविषयक गरजा पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. वैवाहिक हिंसाचाराला बळी पडलेल्या, निर्जन असलेल्या आणि लैंगिक संरक्षणात गुंतलेल्या महिलांना मदत करण्यासाठी योजना आणण्याची गरज आहे, मुलींशी कोणताही भेदभाव होणार नाही आणि तिचे हक्क सुरक्षित आहेत याची खात्री करण्यासाठी सरकारने जागरुक राहणे आवश्यक आहे.

3)महिला सक्षमीकरणामध्ये आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका

स्त्री पुरुष समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि महिलांचे सक्षमीकरण हे संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्याचे केंद्रस्थान आहे. U.N. महिलांच्या मानवी हक्कांना सक्रियपणे प्रोत्साहन देते आणि महिलांवरील हिंसाचाराचे निर्मूलन करण्यासाठी कार्य करते. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध U.N. एजन्सी कार्यरत आहेत जसे की महिला आयोग, महिलांवरील भेदभाव निर्मूलन समिती, महिलांच्या प्रगतीसाठी, युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट फंड फॉर वुमन, आणि अलीकडेच U.N. महिला संघटना कार्यरत आहेत.

4)महिला सक्षमीकरणात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

सरकारी संस्था या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी काम करणाऱ्या औपचारिक संस्था आहेत. परंतु या कामासाठी बहुआयामी दृष्टीकोन आवश्यक आहे आणि म्हणूनच तळागाळापासून राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंत मोठ्या संख्येने स्वयंसेवी संस्थानी या क्षेत्रात लक्ष वेधले आहे. त्यांची भूमिका खूप प्रभावी आहे
स्वयंसेवी संस्थांची कार्यशैली खुली, पारदर्शक आणि वैयक्तिक आहे. जनसामान्यांच्या प्रबोधनासाठी महिलांचे हक्क आणि भेदभाव निर्मूलन या विषयावर परिसंवाद परिषदा आणि कार्यशाळा आयोजित करतात.

5)स्वयं-सहायता गटांची भूमिका SHG

ही सामान्य हितसंबंध असलेल्या व्यक्तींची एक स्वयंसेवी संघटना आहे, जी कोणत्याही राजकीय संलग्नतेशिवाय लोकशाही पद्धतीने स्थापन आणि व्यवस्थापित केली जाते. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी SHG ही प्रमुख धोरणे म्हणून उदयास आली आहेत आणि भारत सरकारच्या विविध योजनांनी हे दाखवून दिले आहे की सशक्त महिला गट सेवा आणि उपक्रमांच्या विकास आणि अभिसरणासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात. देशभरातील विविध राज्यांतील विविध गटांना कौशल्य विकास आणि जागरुकता निर्माण करणे, आर्थिक विकासाला चालना देणे, गरीब महिलांमधील पत व्यवस्थापन क्रियाकलापांसह उत्पन्न वाढवणाऱ्या उपक्रमांद्वारे आर्थिक विकासाला चालना देणे आवश्यक आहे.

V) महिला सक्षमीकरणावर परिणाम करणारे घटक

- आर्थिक स्वातंत्र्य.
- स्वतःची ओळख प्रस्थापित करणे.
- उत्कृष्टता प्राप्त करणे.
- आत्मविश्वास निर्माण करणे.
- जोखीम घेण्याची क्षमता विकसित करणे.
- सामाजिक समानता
- अंतरवैयक्तिक विश्वस्तता
- सहाय्यक नेतृत्व

● नेतृत्व प्रेरणा

VI) महिला सक्षमीकरणातील अडथळे

सदरील अभ्यासातून हे स्पष्ट झाले आहे की महिला विशेषत: ग्रामीण महिलांना सक्षमीकरणात काही प्रमुख अडथळयांना सामोरे जावे लागत आहे जे खालीलप्रमाणे आहेत-

● कामाच्या ठिकाणी छळवणूक
● निर्णय घेण्याच्या स्वातंत्र्याचा अभाव.
● ज्ञान आणि कौशल्याचा अभाव.
● शिक्षणाचा अभाव.
● ज्ञान आणि कौशल्याचा अभाव.
● सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव.
● दुहेरी जबाबदाऱ्यांचे ओझे
● योग्य प्रशिक्षणाचा अभाव.
● अपुरी कर्जे.
● गावातील जातिव्यवस्था.
● कौटुंबिक बंधने.
● महिलांच्या क्षमतांबाबत शंका.
● सरकारी अधिकाऱ्यांचा पक्षपातीपणा.

निष्कर्ष व उपाययोजना

1) महिला सक्षमीकरणाकरिता सरकार व गैर सरकारी संस्था यांनी विविध कार्यक्रम आणि प्रकल्प हाती घेतले असले तरी त्यांची ग्रामीण भागात प्रभावी अंमलबजावणी झालेली दिसून येत नाही याकरिता ग्रामीण भागात महिला सक्षमीकरणा विषयी जनजागृती व प्रसार प्रचार होणे गरजेचे आहे.
2) महिलांमध्ये आत्मसन्मान व आत्मविश्वास वाढविणे गरजेचे आहे.
3) शिक्षण आरोग्य आणि रोजगार यासारख्या क्षेत्रात महिलांना अधिक सक्षम करणे.
4) आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी माहिती ज्ञान आणि कौशल्य प्रदान करणे आवश्यक आहे.
5) महिलांचा विकास प्रक्रियेत समान सहभाग निश्चित करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता सरकारने योग्य ती पावले उचलावी जेणेकरून देशाच्या सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होईल.

समारोप

महिला सक्षमीकरण हा सध्या राष्ट्राच्या धोरणकर्त्यांच्या मनात एक ज्वलंत मुद्दा आहे. महिलांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि कायदेशीरदृष्ट्या सक्षम करणे अत्यंत कठीण काम असणार आहे. स्त्रिया हीन, परावलंबी आणि निराधार आहेत ही खोलवर रुजलेली समज बदलणे सोपे होणार नाही. परंतु याचा अर्थ असा नाही की बदल अकल्पनीय आहे. समज नष्ट करणे ही काळाची गरज आहे. पण योग्य दिशेकडे झेपावल्यामुळे आणि खूप मेहनत घेऊन, हे कार्य कदाचित साध्य होऊ शकेल. आपल्याला फक्त सरकार आणि देशाच्या कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांकडून योग्य दिशेने लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संघटित दृष्टीकोनाची आवश्यकता आहे जी केवळ महिलांना सर्व प्रकारच्या अडचणीतून मुक्त करेल. कारण भारताने खऱ्या अर्थाने महिलांना सक्षम केले तरच ते एक शक्तिशाली राष्ट्र बनू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. डॉ. शुभांगी गोटे, महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या

2. प्राचार्य डॉक्टर संभाजी देसाई- महिला सबलीकरण

3. प्राध्यापक एम यु मुलानी- महिला स्वयंसहायता बचत गट

4. पाटील वा.भा. (2010) 'संशोधन पद्धती' प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव

5. गजभरे एस. बी. (2007) 'राष्ट्र विकासासाठी स्त्री सबलीकरण' योजना

6. बालेश्वर प्रसाद (2018),' भारतातील महिला सबलीकरण: सामाजिक आणि आर्थिक उन्नती' International Journal of Creative Research Thoughts पृष्ठ क्र. 288 ते 301

7. https://womenchild.maharashtra.gov.in
8.https://wcd.nic.in
9.https://censusindia.gov.in
10.Women Sub-Paln 1997-98

"इको-टूरिझम विकास आणि उष्ण झर्या◌ाच्या पाण्याची औषधी गुणवत्ता: उनपदेव (जळगाव) चा भौगोलिक अभ्यास"

डॉ. संजय भैसे * डॉ. देवेंद्र मस्की** मोहनदास महाजन***

प्रोफेसर (Geography) व विभाग प्रमुख सौ. र. ना. देशमुख कला, वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय भडगाव

** सहयोगी प्राध्यापक (Geog. Department) सौ. र. ना. देशमुख कला, वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय भडगाव

*** संशोधक विद्यार्थी (भूगोल) व सहायक प्राध्यापक (भूगोल विभाग)सौ. र. ना. देशमुख कला, वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय भडगाव

गोषवारा:

हा शोधनिबंध महाराष्ट्र राज्यातील जळगाव जिल्ह्यातील चोपडा तालुक्यात असलेल्या उंनपदेव गरम पाण्याच्या झऱ्याच्या भौगोलिक आणि पर्यटन पैलूंवर भर देत आहे. अभ्यास क्षेत्र हा ज्वालामुखीच्या निर्मितीमुळे निर्माण झालेल्या जिल्ह्यांच्या पठारी प्रदेशातील सातपुडा पर्वतांचा एक भाग आहे. त्याचे स्थान तापी नदीच्या खोऱ्यात आहे. हा झरा त्याच्या धार्मिक आणि औषधी उपयुक्ततेसाठी प्रसिद्ध आहे.

मुख्य शब्द:तापमान, औषधी, भूविज्ञान वसंत ऋतु, मापदंड.

प्रस्तावना:-

कोमट पाण्याचा झरा, ज्याचे तापमान सामान्यतः मानवी शरीरापेक्षा जास्त असते, त्याला गरम पाण्याचा झरा म्हणतात. गरम पाण्याचे झरे हे नैसर्गिक झरे पाणी म्हणून परिभाषित केले जाऊ शकते ज्यामध्ये पाण्याचे तापमान परिसरापेक्षा थोडे जास्त असते. पृथ्वीच्या अंतर्भागात असलेल्या उष्णतेमुळे गरम पाण्याच्या झऱ्याचे पाणी गरम झाल्याचे म्हटले जाते. या घटनेला भूतापीय घटना म्हणून ओळखले जाते. मुळात पृथ्वीच्या अंतर्भागातील खडकांचे तापमान वाढत्या खोलीबरोबर वाढते. अशा खडकांच्या संपर्कात येणारे पाणी गरम होते आणि त्यामुळे गरम पाण्याच्या झरे निर्माण होतात. अशा उष्ण झऱ्यांच्या पाण्यात औषधी गुणधर्म असल्याचे सांगितले जाते. सामान्य पाण्यापेक्षा अतिरिक्त खनिज सामग्रीसह हे गरम पाण्याचे झरे उपचारात्मक वापरासाठी वापरले जातात. शास्त्रज्ञांच्या म्हणण्यानुसार, वज्रेश्वरी गरम पाण्याच्या झऱ्यांमधील पाणी या भागात पूर्वीच्या ज्वालामुखीच्या उद्रेकाशी एकरूप झाल्यामुळे गरम आहे.

ऊनपदेव तेथील गरम पाण्याचे झरे गंधकाने समृद्ध असल्याचे म्हटले जाते; जे ते औषधी वापरासाठी आदर्श समजले जातात. त्यामुळे जळगाव जिल्हायातील, व महाराष्टतील अनेक भागातून लोक या पाण्याच्या झऱ्यात आंघोळ करण्यासाठी या ठिकाणी येतात. असे मानले जाते की हे गरम पाण्याचे झरे त्वचेचे सर्व आजार बरे करतात. या गरम पाण्याच्या झऱ्यांचे तापमान सुमारे ४३°C ते ४९°C असते. एका गाय मुखातून हे उष्ण पाणी एका कुंडात पडते. आमच्या अहवालानुसार, "पाणी" हा जीवनाचा अत्यावश्यक भाग आहे आणि म्हणून मी हा हॉट स्प्रिंग विषय अभ्यासासाठी घेतला.

उनपदेव हे सातपुडा डोंगररांगेच्या पायथ्याशी वसलेले आहे आणि हे जिल्ह्यातील एक दुर्गम पवित्र ठिकाण आहे. गरम पाण्याचे झरे हे या मंदिराचे प्रमुख आकर्षण आहे. सातपुडा टेकड्यांवरील इतर गरम पाण्याचे कारंजे म्हणजे सनपदेव आणि निझरदेव. या तिन्ही ठिकाणांचा उल्लेख रामायणाच्या महाकाव्यात आढळतो. गाईच्या मुखातून गरम पाणी वर्षभर वाहत असल्याचे दिसून येते, ज्यामुळे पर्यटकांच्या आकर्षणात आणखी एक भर पडते. गरम पाण्यात त्वचेचे आजार बरे करण्याची ताकद असते असे म्हणतात. हे पवित्र स्थळ रस्त्यांनी जोडलेले आहे. जाण्यासाठी जवळचे रेल्वे स्टेशन जळगाव रेल्वे स्टेशन आहे

मुळात भूविज्ञान हे विज्ञानाचे कार्य आणि "गरम पाण्याच्या औषधी" ची मुख्य यंत्रणा आहे. भूगर्भ शास्त्रीय प्रक्रिया सामान्यत: गुंतागुंतीच्या असतात आणि हवामान, भूविज्ञान, माती आणि वनस्पती यांसारख्या परिवर्तनीयांमध्ये परस्परसंबंध दर्शवतात. भूगर्भातील पाण्याची घटना आणि हालचाल भौतिकशास्त्र, निचरा, भूगर्भशास्त्र रचना आणि जलविज्ञान यांसारख्या अनेक घटकांवर अवलंबून असते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१) गरम पाण्याच्या झऱ्याच्या भूवैज्ञानिक रचनेचा अभ्यास करणे.

२) गरम पाण्याच्या पाण्याच्या औषधी वापराचा अभ्यास करणे.

३) गरम पाण्याच्या झऱ्याच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

४) अभ्यास क्षेत्राच्या इको-टूरिझमचे महत्त्व अभ्यासणे

५) अभ्यास क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे

गृहीतक:

गरम पाण्याचे झरे आणि पूर्णपणे औषधी गुणवत्तेमुळे ऊनपदेव हे पर्यटन केंद्रव एक धार्मिक स्थळ म्हणून विकसित झाले आहे.

अभ्यास क्षेत्राचे भौगोलिक स्थान:

सध्याच्या अभ्यासासाठी निवडलेले क्षेत्र ऊनपदेवच्या आजूबाजूचा परिसर म्हणजे डोंगराळ भागासारख्या वेगळ्या भूरूपी एककाचे प्रतिनिधित्व करते आणि तापी नदीच्या खोऱ्यात प्रशासकीयदृष्ट्या हे क्षेत्र जळगाव जिल्ह्यातील चोपडा तहसीलमध्ये आहे. ऊनपदेव हे अडावद गावाच्या उत्तर दिशेला ६ किमी अंतरावर आहे. हे २१°, २६', ५६" उत्तर अक्षांश आणि ७५°, ४३', १७"पूर्व रेखांशावर स्थित आहे.

उनपदेव हे सातपुडा डोंगररांगेच्या पायथ्याशी वसलेले आहे आणि हे जिल्ह्यातील एक दुर्गम पवित्र ठिकाण आहे. गरम पाण्याचे कारंजे हे या मंदिराचे प्रमुख आकर्षण आहे. सातपुडा टेकड्यांवरील इतर गरम पाण्याचे कारंजे म्हणजे सनपदेव आणि निझरदेव. या तिन्ही ठिकाणांचा उल्लेख रामायणाच्या महाकाव्यात आढळतो आणि अयोध्येतून चौदा वर्षांच्या हद्दपारीच्या काळात रामाचा स्पर्श होता. गाईच्या मुखातून गरम पाणी वर्षभर वाहत असल्याचे दिसून येते, ज्यामुळे पर्यटकांच्या आकर्षणात आणखी एक भर पडते. गरम पाण्यात त्वचेचे आजार बरे करण्याची ताकद असते असे म्हणतात. हे पवित्र स्थळ रस्त्यांनी जोडलेले आहे. जाण्यासाठी जवळचे रेल्वे स्टेशन जळगाव रेल्वे स्टेशन आहे.

जळगाव जिल्हयातील ऊनपदेव चे स्थान

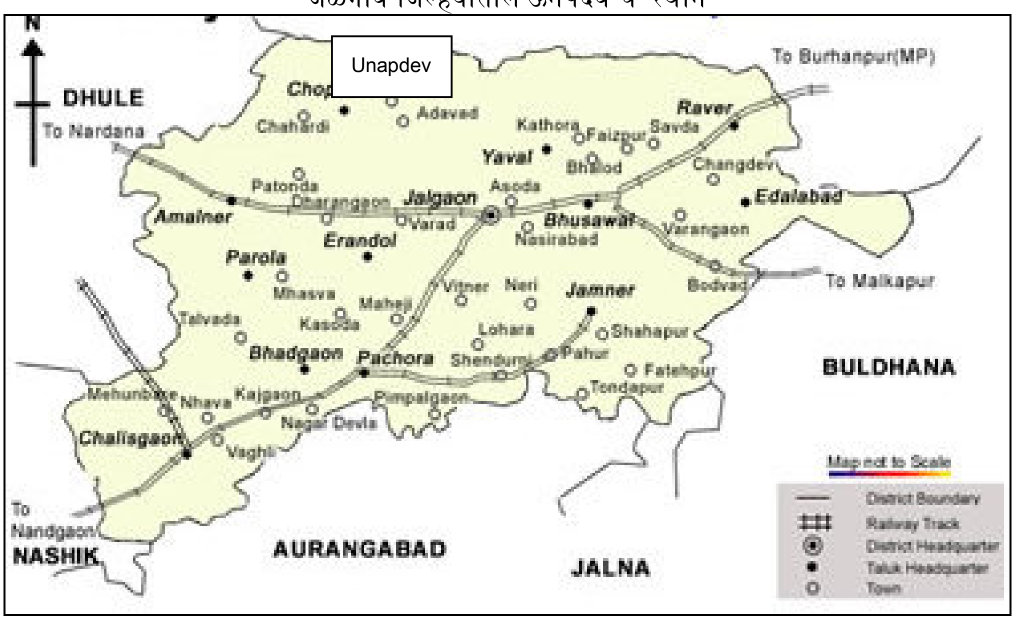

भूपृष्ठ रचना :

अभ्यास क्षेत्र हा जळगाव जिल्ह्याच्या उत्तर पश्चिमेकडील सातपुडा डोंगररांगांचा एक भाग आहे. हे क्षेत्र डोंगराळ प्रदेशाने वैशिष्ट्यीकृत आहे आणि भुरचनेच्या दृष्टीने विशेष निसर्ग दर्शवते. हे मध्यम ते उच्च भुरचना दर्शविते. अभ्यास क्षेत्राचा उत्तर-दक्षिण आहे..

भूविज्ञान:

गरम पाण्याचा झरा हा एक झरा आहे जो पृथ्वीच्या कवचातून भू-औष्णिकरित्या गरम झालेल्या भूजलाच्या उदयाने तयार होतो. दख्खन पठाराचा हा भाग आहे संपूर्ण जळगाव जिल्हा या पठारावर आहे आणि दख्खन पठाराचा

संपूर्ण भाग ज्वालामुखीच्या निर्मितीचा आहे. ज्वालामुखीच्या भागामध्ये संक्षिप्त, स्तरीकृत बेसाल्ट आणि माती असते. त्यांच्या पाण्यात सल्फरचे प्रमाण जास्त असते ज्यामध्ये उपचारात्मक गुणधर्म असतात. ज्यांच्या पाण्याचा शरीरावर आणि आत्म्यावर सुखदायक प्रभाव पडतो अशा झऱ्यांमध्ये आपण शनिवार व रविवार आरामात घालवू शकतो. निसर्ग सौंदर्याने नटलेले हे ठिकाण आहे.

संशोधन पद्धत:

सर्वात प्रथम सर्वेक्षणाद्वारे माहिती आणि डेटा गोळा केला. उनपदेव हॉट स्प्रिंग्स प्रोफाइलमधून झऱ्याच्या पाण्याचे नमुने गोळा केले आहेत, ज्याचे निर्देश भारतीय भूवैज्ञानिक सर्वेक्षणाने दिले आहेत. "जलविज्ञान प्रकल्प जल गुणवत्ता प्रयोगशाळा जळगाव " येथे झऱ्याच्या पाण्याच्या नमुन्याची चाचणी घेण्यात आली. झऱ्यांच्या पाण्याच्या गुणवत्तेच्या चाचणीसाठी प्रयोगशाळेच्या चाचणीमध्ये एकूण पॅरामीटर्सचे विश्लेषण केले आहे.

हे गरम पाणी औषधी का आहे? कारण.....

तक्ता: स्प्रिंग वॉटरचे रासायनिक विश्लेषण

अ न	पॅरामीटर्स	ऊनपदेव	इष्ट मर्यादा	परवानगी योग्य मर्यादा	युनिट्स
1	रंग	स्वच्छ	रंगहीन	-	-
2	दुर्गंधी	गंधविरहित	आक्षेपार्ह	-	-
3	तापमान	४७.३	-	-	० से. ग्रे.
4	सामू	७.५९	६.५	८.५	-
5	विद्युत वाहकता	३४००	-	-	
6	निलंबित घन पदार्थ	१००	-	-	मी.ग्रा./लि.
7	विरघळलेले घन पदार्थ	२९६०	५००	२०००	मी.ग्रा./लि.
8	एकूण घन पदार्थ	३०६०	-	-	मी.ग्रा./लि.
9	गढूळपणा	३.१	५	१०	N.T.U.
10	क्षारता	२०	२००	६००	मी.ग्रा./लि.
11	कार्बोनेट CaCO3	०	-	-	मी.ग्रा./लि.
12	बायकार्बोनेट्स CaCO3	२४.४	-	-	मी.ग्रा./लि.
13	क्लोराईड (Cl म्हणून)	११३१.४	२५०	१०००	मी.ग्रा./लि.
14	सल्फेट्स (SO4 म्हणून)	४६.७	२००	४००	मी.ग्रा./लि.
15	फ्लोराइड (F म्हणून)	०.९८	१	१.५	मी.ग्रा./लि.
16	कॅल्शियम (Ca म्हणून)	३६०.७२	७५	२००	मी.ग्रा./लि.
17	एकूण जडपणा (Ca CO3 म्हणून)	८१०	३००	६००	मी.ग्रा./लि.
18	सोडियम (Na म्हणून)	६५०.२	-	-	मी.ग्रा./लि.
19	पोटॅशियम (K म्हणून)	५३.१	-	-	मी.ग्रा./लि.
20	नायट्रेट (NO2-N म्हणून)	०.०४१	-	-	मी.ग्रा./लि.
21	नायट्रेट (NO3-K म्हणून)	६.१३९	४५	१००	मी.ग्रा./लि.
22	अमोनिया (NH3-N म्हणून)	०.१३३	०.००१	०.००२	मी.ग्रा./लि.
23	नायट्रोजन (N म्हणून)	३.८१२	-	-	मी.ग्रा./लि.
24	ऑर्थोफॉस्फरस (O-PO4 प्रमाणे P)	०.०५६	-	-	मी.ग्रा./लि.
25	एकूण फॉस्फरस (P-TOT म्हणून)	०.६	-	-	मी.ग्रा./लि.
26	क्लोरोफिल - A	०	-	-	मी.ग्रा./लि.
27	जैवरासायनिक ऑक्सिजनची Demand (3 days at 27 C)	६.८	-	-	मी.ग्रा./लि.
28	रासायनिक ऑक्सिजनची Demand	४०.४	-	-	मी.ग्रा./लि.
29	विरघळलेला ऑक्सिजन	०.७	-	-	मी.ग्रा./लि.

30	बोरॉन (B म्हणून)	०.६	१	५	मी.ग्रा./लि.
31	ॲल्युमिनियम (as Al)	N.D.	०.०३	०.२	मी.ग्रा./लि.
32	लोह (Fe म्हणून)	०.०१	०.३	१	मी.ग्रा./लि.
33	मँगनीज (Mn म्हणून)	०.२३	०.१	०.३	मी.ग्रा./लि.
34	सिलिका (Sio2 म्हणून)	२.५	-	-	मी.ग्रा./लि.
35	एकूण कोली फॉर्म (M.P.N.)	३००	१०	०	MPN/100 ml
36	एकूण कोली फॉर्म (M.P.N.)	२७	०	०	MPN/100 ml
37	एकूण कोली फॉर्म (M.P.N.) (Mem)	२९०	१०	०	TCC/100 ml
38	एकूण कोली फॉर्म (Mem)	२५	०	०	FCC/100 ml

स्रोत:- जलविज्ञान प्रकल्प पाणी गुणवत्ता प्रयोगशाळा जळगाव

निष्कर्ष:

1. अभ्यास क्षेत्रातील गरम पाण्याचे झरे सल्फर सामग्रीने समृद्ध असल्याचे म्हटले जाते; जे ते औषधी वापरासाठी आदर्श बनवते.
2. या गरम पाण्याच्या झऱ्यांचे तापमान 43°C ते 49°C पर्यंत असते.
3. या वसंत ऋतूमध्ये पर्यटकांना स्नान केले जाते.
4. अभ्यागतांना आध्यात्मिक हेतूने या पवित्र स्थानाला भेट दिली जाते.
5. वाहतूक सुलभतेची उपलब्धता.
6. पर्यटकांमुळे वसंत ऋतूतील पाण्याचे प्रदूषण वाढणार आहे.

सूचना:

1. पर्यटन केंद्राची देखभाल करण्यासाठी नियोजन करणे.
2. झऱ्याच्या पाण्याचे प्रदूषण थांबवण्यासाठी,
3. गरम पाण्याच्या झऱ्यांची माहिती देण्यासाठी वैज्ञानिक समुपदेशन केंद्र स्थापन करणे.
4. भूऔष्णिक विद्युत केंद्राची स्थापना करणे.
5. अभ्यास क्षेत्रापर्यंत पोहोचण्यासाठी वाहतूक नेटवर्क विकसित करणे.
6. निवासाची समस्या सोडवणे.

संदर्भ:

1. सॅनली मिलर, "केस स्टडी: मॅपिंग स्प्रिंग्स" युनायटेड स्टेट्समधील न्यूयोर्क 2001 या नवीन प्रेसद्वारे प्रकाशित.

4. हुसिन एन. अकमार, आय. अस्मा, बी. वेणुगोपाल, एल. योग लता आणि एस. ससिधारा (2011) गरम पाण्याच्या झऱ्यापासून नवीन थर्मोफिलिक बॅक्टेरिया वेगळे करण्यासाठी योग्य नमुना आणि संस्कृती पद्धतीची ओळख -आफ्रिकन जर्नल ऑफ मायक्रोबायोलॉजी रिसर्च खंड. 5(3) pp. 217-221

5. सुदीप कुमार सेन, सुधीर कुमार महापात्रा, सौम्या सत्पथी आणि गोपाला राव T.V (2010) गरम पाण्याच्या झऱ्याच्या स्त्रोताचे वेगळे क्लोन जीवाणू आणि त्यांची औद्योगिक उपयोगिता- इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ केमिकल रिसर्च, ISSN: 0975-3699, खंड 2. 1, 2010, pp-01-07

8. www.indianhotsprings.com
9. www.thefreedictionary.com

भारतातील महिला उद्योजिकांचे आर्थिक व सामाजिक विकासातील योगदानातून झालेले महिला सक्षमीकरण

प्रा.डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी,
सहयोगी प्राध्यापक लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगांव.

- **प्रस्तावना :**

आज आपण स्त्री पुरूष समानतेविषयी आज आपण सजगतेने आपली मते मांडतो परंतु काही अपवाद वगळता आज ही सद्यस्थिती म्हणावी तशी बदललेली दिसत नाही विविध क्षेत्रात महिला आज आघाडीवर आहेत नवनवीन क्षेत्रात महिलांचा टक्का वाढतोय ही सुखावह गोष्ट नक्कीच आहे. त्याचबरोबर आज ही काही क्षेत्रात पुरूषी वर्चस्व मोठया प्रमाणात आढळते अशी संमिश्र स्थिती आज आपल्या देशात पाहायला मिळते महिला आणि उद्योग याचा विचार केला तर आज आपल्या देशात महिलांचे उदयोजकतेकडे वळण्याचे प्रमाण वाढू लागले आहे.

जागतिक महिला उद्योग विकासाचा विचार केला तर भारत इतर देशांच्या तुलनेत पिछाडीवर आहे. भारतात यापुर्वी महिला उद्योजकतेला योग्य ती चालना मिळाली नाही. आपल्या देशात खुप मोठया प्रमाणात समता असलेले मनुष्यबळ आहे. यातील महिलांचा ही तेवढाच मोठा आहे. आपल्या देशात महिलांना अनेक गोष्टीसाठी संघर्ष करावा लागला आहे आणि आज ही करावा लागतोय परंतु आजच्या काळातील स्त्री ही शिक्षणाने सक्षम झालीय स्वता:च्या पायावर सक्षम उभी राहतेय. जागतिक पातळीवर 126 मिलीयनहून अधिक महिलांनी उदयोग सुरू केलेत अथवा करतायत केवळ भारताचा विचार केला तर 8 मिलीयनहून अधिक महिला उदयोगात सक्रीय आहेत. काही वर्षापुर्वी महिलांचे उदयोग म्हणजे स्वयंरोजगार किंवा गृहोउदयोग अशी परिस्थिती आपल्याकडे होती घरसंसार सांभाळून जे करायला जमेल ते करणे परंतु हळू-हळू याबदल होत गेला मोठी झेप घ्यावी, कंपनी स्थापन करावी, एक स्वंतत्र्य उदयोजिका म्हणुन स्वत:ला प्रस्थापित कराव यासाठी आज महिला सक्षम झाल्या आहेत.

आज महिलांचा उदयोजकाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदललाय तिचे माहितीचे स्त्रोत वाढलेत. समाजातुनही महिलांच्या उदयोगांना स्विकार्हता मिळतेय उत्तम पायाभुत सुविधा, तंत्रज्ञानाचे ज्ञान आज त्यांना उपलब्ध होतच. याच शिवाय वित्तीय पाठींबा आणि उदयोग विश्वात वाढत असलेले आदर्श याही काही जमेच्या बाजू आज आपल्याला पहायला मिळतात.

याशिवाय महिलांकडे अपजतच काही गुण असतात जसे की उत्तम व्यवस्थापन, संगठण कौशल्य, चोख व्यवहार इ. याचा जीला तिच्या उदयोगाच्या वाढीसाठी फायदा होतो. त्याचा फायदा घेवुन ही उदयोग उभ्या करण्याचा महिलांचा टक्का मात्र आपल्या देशात आज ही कमी आहे. आपण प्रगत राष्ट्रांचा विचार केला तर स्त्रीला स्वतंत्र्यपणे स्वत:चे वेगळे मोठे आस्थापना उभे करण्यासाठी अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. ते म्हणजे आत्मविश्वासांची कमी, व्यावसायिक धोके, सामाजिक, सांस्कृतिक, पारंपारिक विचार पाळणारी संस्कृती अशा अनेक गोष्टींशी भारतीय स्त्री सतत संघर्ष करीत आहे.

तरीपण महिला उदयोजकांचा विचार केला तर घर आणि समाज यांच्या विकासाला पोषक वातावरण देण्याकडे त्यांचा जास्त कल असतो असे दिसुन येते.

व्यवसाय करणाऱ्या महिला या आर्थिक दृष्टया सक्षम होतात हे महत्वाचे आहे. इंटेरिअर डिझायनर, गार्मेट, फॅशन डिझाइनर, ब्युटी इंडस्ट्री अशा अनेक क्षेत्रात आज महिला उदयोजगे आघाडीवर दिसतात. या महिला

उदयोजकांची भुमिका समजण्यात सर्वात महत्वाची आहे. त्यांची सक्रीय भुमिका एका समाजाच्या विकासात महत्वाची आहे. समाजात अशा चांगल्या आदर्शाची भुमिका गरजेची आहे. ज्यांनी स्त्रीयांना स्वंतत्र्यतेच्या, समानतेच्या आणि समाजातील सर्व वर्गाच्या समाज भागीदारीची मान्यता केली आहे.

महिला उदयोजक त्यांचा समुदायात विकसित करणाऱ्या सक्षम करण्याच्या आणि सामाजिक संदेश पाठवण्याचा जागरूकतेस सुचारू भागीदार असतात. त्यांच्या उदयोजनात नागरीकांना समाजातील विविध जबाबदारीची भागीदारी घेता येते.

महिला उदयोजक अनेक क्षेत्रांमध्ये सक्रीय असून त्यांच्या कामाने समाजात सामाजिक, आर्थिक आणि प्राकृतिक संसाधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यांच्या उदयोजनात महिलांना आत्मनिर्भर बनविले जाते ज्याने त्यांच्या स्वार्थातील आत्मविश्वासाची मदत करते.

महिला उदयोजकांची भुमिका सामाजिक आणि आर्थिक उत्तेजनासाठी महत्वाची आहे आणि त्यांचा समुदायात सक्रिय प्रवेश असल्याने समाजात विकासाच्या धारात अत्यंत महत्वपुर्ण भुमिका असते.

- **उदेश्य :-** **1. विविध यशस्वी महिला उदयोजिकांचा अभ्यास करणे.**
  2. उदयोगात महिला सक्षमीकरणातील योगदान अभ्यासणे.

संशोधनाची पध्दत –

या शोध निबंधासाठी आवश्यक असलेली माहिती दुय्यम माहितीच्या स्त्रोतावर गोळा करण्यात आली आहे. त्यात विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट यांचा उपयोग करण्यात आला आहे त्यानुसार निष्कर्ष मांडण्यात आले आहे.

महिला उदयोजक –

"महिला उदयोजकता म्हणजे महिलांनी स्थापन केलेले किंवा महिलांकडुन ज्या उदयोगाचा कारभार संचलित होतो असे उदयोग होय" या शिवाय 1991 च्या औद्योगिक धोरणात प्रथमच महिला उदयोजकेची व्याख्या करण्यात आली. त्या व्याख्येनुसार ज्या उदयोगाची मालकी व नियंत्रण महिलेकडे आहे. उदयोगाच्या भांडवलात किमान 51 टक्के भांडवल महिलेचे असावे आणि त्या उदयोगात 51 टक्के महिलांना रोजगार दिलेला असावा असे ठरविण्यात आले. परंतु असा आग्रह धरल्यामुळे महिला उदयोजकाचे प्रमाण कमी होतांना दिसते महिला उदयोजकतेचा सर्वांगीण, विकासाच्या दृष्टिने अडथळा येत आहे हे लक्षात आल्यावर भारत सरकारने महिला उदयोजकतेच्या व्याख्येमध्ये सुधारणा केली महिलांचे उपक्रम हे लघुउदयोग, उदयोगांशी संबंधीत सेवा किंवा व्यावसायिक उपक्रमाची एका महिलेचे किंवा जास्त महिलांची मालकी असावी आणि त्यांनी व्यस्थापन करावे तसेच महिलांनी त्यातील भांडवलाचा 51 टक्के भांडवल भागीदारी, भागधारकांचा किंवा खाजगी मर्यादित कंपनीच्या संचालकाच्या स्वरूपात आणावे. अशी दुरूस्ती करण्यात आली. भारतात क्रेडीस सुईस संस्थेच्या "वुमन इन बिझीनेस" या अहवालात असे म्हटले आहे की, ज्या कंपन्यामध्ये महिला सीईओ आहेत किंवा संचालक मंडळात महिला आहे अशा कंपन्या भागधारकांना अधिका लांभाश देतात असे दिसुन आले तसेच महिला सीईओ नियुक्ती मध्ये भारत विकसित देशाच्या पुढे गेला आहे. भारतात नोंदणीकृत कंपन्यांच्या संचालक मंडळात किमान एक महिला संचालक नियुक्ती न केल्यास सेबीने जुलै 2016 मध्ये 530 कंपन्यांना दंड केला आहे.

भारतातील काही यशस्वी महिला उदयोजकांची माहिती –

1. ऋषिका श्रेष्ठा :

ऋषिका नेपालमध्ये "पश्चिमी कुटूंब" या संस्थेची संस्थापक आणि संचालक आहेत त्यांनी गरीब आणि असमान समाजातील महिलांसाठी रोजगारांच्या अवसारे तयार केल्या आहेत.

2.किरण माजुमदार :

ह्या भारताच्या सबबे अँड रासायन उदयोगात स्त्री उदयोजकांपैकी एक अग्रगण्य आहे. त्या अब्जाधीश उदयोजक आहे. ब्युरोनोर, भारत आणि इंडियन इंस्टीटयुट ऑफ मॅनेजमेंट बैठकीत अध्यक्षा असलेल्या बायोटेकनॉलॉजी कंपनी बायोकॉन लिमिटेडचे अध्यक्ष आणि व्यवस्थापकीय संचालक आहे.

3.फाल्गुली नायर :

2012 मध्ये त्यांनी आपल्या उत्तम अश्या करिअरला राम राम केला आणि नायका या ई-कॉमर्स स्टार्टग्रुप कंपनीची स्थापना केली यामध्ये सौंदर्य प्रसाधने, पर्सनल केअर तसेच आरोग्य विषयक प्रोडक्टसचा समावेश होता सर्व उत्पादने ऑनलाईन आणि वाजवी दरामध्ये उपलब्ध करून देण्यात आली.

4.लिना नायर :

मुळ कोल्हापुरच्या आहेत शनल नावाच्या फ्रेंच लक्झरी फॅशन हाऊसमध्ये सीईओ ची जबाबदारी सांभाळणाऱ्या पहिल्या भारतीय व अश्वेन आणि दुस-या महिल्या ठरल्या. शनलसारख जागतिक लक्झरी बॅन्ड सीईओ च्या रूपाने गो-या पुरूषाची भरती करत आले. तशी त्यांची परंपराच होती परंतु शनलच्या 114 वर्षाच्या इतिहासात पहिल्यांदाच त्यांच्याकडे महिला सीईओ व क्रिएटिव्ह संचालकपदावर कार्यरत अराहे.

H.R. हेड झाल्या तेथे महिलांचे प्रमाण त्याच्यामुळे 38 टक्के वरून 50 टक्केवर त्यांनी केले.

5. जयंती कठाळे :

"पुर्णब्रम्ह" च्या व्यवस्थापकीय संचालिका आहेत. हा "मनस्विनी फुडस प्रायव्हेट लिमिटेड" चा प्रकल्प असुन जगभरात मराठी खाद्यपदार्थाची गुणवत्तापूर्ण उपहारगृह उभारणे व मराठी खाद्यसंस्कृती सर्वदुर पोहचविणे हे त्यांचे संकल्पीत कार्य 5 हजार शाखा उभारण्याचे कढाळे यांचा बेत आहे. स्वत:चे अस्तीत्व निर्माण करून रोजगार उपलब्ध करून दिला. त्याचा बरोबर त्यांचा दृढनिश्चय, आत्मविश्वास आणि प्रत्येक अडथळयांना न थांबता सामोरे जाण्याच्या ध्यासाने ती भारतात आणि परदेशात 14 रेस्टारेस्टस यशस्वी चालवत आहे.

ऑनलाईन होम शेफ प्रशिक्षण केंद्र दिल्ली, मुंबई पुणे बंगलुरू आणि युएस मध्ये यशस्वी रित्या चालू आहे.

6. कल्पना सरोज

महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील एक महिला उदयोजक आहेत. त्या मुंबईत कमानी टयुल्स टयुब्स या कंपनीच्या अध्यक्ष आहेत. "स्लमडॉग मिलीयनेयर" म्हणुन ओळखल्या जाणा-या कल्पना सरोजांनी कमानी टयुब्स कंपनीच्या वादात सापडलेल्या मालमत्तेची खरेदी केली आणि ती कंपनी यश् स्वी पणे चालवुन तिला नफयात आणले.

7.वंदना लुथ्रा :

भारतीय उदयोजक व VLCC हेल्थ केअर लिमिटेड च्या संस्थापक आहेत. प्रधानमंत्री कौशल्या विकास योजनेअंतर्गत प्र शिक्षण देणारी ही संस्था आहे.

8.आदिती गुप्ता :

व्यवसायाला प्रेरणा देणारी होती. सुस्कृत समाजाच्या मध्यभागीही त्यांना मासिक पाळी विषयी जाणीव आणि ज्ञानाचा अभाव आढळुन आला आणि त्यामुळे त्यांनी व्यवसाय करण्याचा निर्धार केला. Mentrupedia.com नावाच्या संपूर्ण वेबसाईडवर व्यवसाय विस्तारलेला आहे. 18 विविध देशांमध्ये माहिती वितरीत करण्यास सक्षम आहे आणि 11 पेक्षा जास्त भाषांमध्ये त्याचा अर्थ लावला गेला आहे. 2014 मध्ये फोर्ब्स इंडियाच्या 30 वर्षाखालील यादीत स्थान मिळवले आहे कारण तीने मासिक पाळीबद्दलच्या गैरसमजांना दुर ठेवण्याचा व्यवसाय केला आहे.

9.पार्वती बाईफुंदे :

औंरगाबादमध्ये उदयोग सुरू केला पाईप फॅक्टरी सुरू केली, महाराष्ट्रात त्यांची विक्री होते त्यांनी त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी इतर महिलांना व्यवसायांचे मार्गदर्शन करून व्यवसायाला लावले आहे. 1 ते 1/1.5 कोटी त्यांचा टर्नओव्हर आहे 51 उदयोग चालू करण्याचा त्याचा मानस आहे.

10. शोभना भारतीया :

ह्या हिंदुस्तान टाईम्स समुहाचे अध्यक्ष व संपादकीय संचालक आहेत. शोभना भारतीय ह्या एक भारतीय उदयोगपती आहे. त्या HT मिडीयाच्या अध्यक्षा आणि संपादकीय संचालक आहेत जे भारतातील सर्वात मोठे वृत्तपत्र आणि मिडीया हाऊस आहे, जे तीलला तीच्या वडीलांकडुन मिळाले आहे.

11. लावण्या नल्ली :

भारतीय उदयाजिका आहेत द नल्ली ग्रुप ऑफ कंपनीस या उपाध्यक्ष म्हणुन नेतृत्व करतात. मला नल्ली हे जगातील पहिल्या क्रंमाकावर साडीचे ठिकाण बनवायचे आहे आणि मला वाटते की मी करू शकते असा त्यांचा दृढविश्वास होता देशातील स्टोअरची संख्या 34 वरून 74 पर्यंत करण्याचे त्याचे लक्ष्य आहे.

निष्कर्ष :

संबंधीत सादर करण्यात आलेल्या पेपर मध्ये दिलेल्या माहितीवरुन व इतर दिलेल्या माहितीवरुन असे निर्दशनास येते की, भारतात सुध्दा काही उदयोजक महिला यशस्वी झाल्या असुन महिलांनी स्वत: आपल्या ज्ञान व कौशल्यातुन उदयोगात उंच भरारी घेतली आहे. जागतिक स्तरावर सुध्दा भारतीय महिलांचा उदयोग जगतात विचार करण्यात येत आहे.

तसेच काही महिला आपल्या कुटुंबाचा आधार किंवा वारसा हक्काने यशस्वी उदयोजिका आहेत. अशा महिलांनी अत्यंत कमी वेळेत आर्थिक स्वातंत्र, स्वत: ची ओळख, क्रियाशिलता, जोखिम स्विकारण्याची क्षमता, क्रियाशिलता, आत्मसन्मान, दृढनिश्चय, आत्मविश्वास, प्रत्येक समस्यांना समोरे जाणे इ. ची प्रेरणा नवीन पिढीतील तरूणींना मिळू शकेल आणि महिलामध्ये एकुण उदयोजकता वाढून भारतामधील 48 टक्के महिला वर्गाचा देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावण्यास मदत घेवुन देश लवकर समृध्दी प्राप्त केल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ :

- प्रकाश बियाणी (मराठी अनु. सुवर्णा बेडेकर) – भारतीय उदयोजिका –इंदिरा प्रकाशन 2010
- प्रभाकर देशमुख (1987)–श्रमाचे अर्थशास्त्र - विद्या प्रकाशन, नागपुर.
- कवी माधवी (1999) –महिला कल्याण आणि विकास - विद्या प्रकाशन, नागपुर.
- Desai Vasant (2006)–Dynamic of Entrepreneuraial Developmnet and Management" Himalaya publishing House, Mumbai
- www.gov.maharashtra.inc.in
- Madhulika Sonawane (2021)-Women at 2021 –Published Edited Book by Jitendra Ahirrao –ISSN-9789354577598
- लोकराज्य सप्टेंबर -2007 व डिसेंबर 2007
- दिव्य मराठी न्युज पेपर –दि.9.2.2024

ISSN : 2278-9308
February 2024

सर्वप्रथम महिला असा बहुमान प्राप्त असलेल्या शास्त्रज्ञ महिलांचा अभ्यास

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

प्रास्ताविक :

साक्षरता हे ज्ञान प्राप्तीचे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. गृह शिक्षणाची सर्व जबाबदारी स्त्रीयांवर असल्यामुळे स्त्रीया ज्ञान संपन्न असाव्यात हे सर्वमान्य झाले आहे. शिक्षणामुळे व्यक्ती विकास, संस्कार निर्मीती व सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होते, आर्थिक समानता मिळते या उद्देशाने स्त्रीयांच्या शिक्षणाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले. आज महिलांना आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र बनविणे हा मुलभूत हक्क आहे. पुरूषांच्या बरोबरीने कर्तृत्व गाजवुन आज सर्वच क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवित असल्याचे सर्वत्र दिसुन येत आहे. म्हणजेच स्त्रीया या पुरूषां इतक्यात बुद्धीमान आहेत.

अलीकडील काळात महिलांनी अर्थाजन करणे काळाची गरज आहे. केवळ अर्थाजनच नव्हे तर राजकारण, समाजकारण यातही काही स्त्रीया पुरूषांवर मात करून पुढे आल्या आहेत. स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रीयांमध्ये स्वत:च्या पायावर उभे राहण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. शिक्षण क्षेत्र, बँकीग क्षेत्र, अशा सुरक्षित समजल्या जाणाऱ्या नोकऱ्यांनाच प्राधान्य दिले जायचे. पण काळाच्या ओघात हे चित्र बदलत आहे, एकदम हटके म्हणता येतील अशा क्षेत्रातही महिलांनी स्वत:ची ओळख निर्माण केली आहे.

अल्बर्ट आईनस्टाईन –

इतरांचे अनुकरण करून अर्थाजन शिक्षण व इतर क्षेत्रात स्थान प्राप्त करीत असलेले पुरुष किंवा महिला जिथ पर्यंत पोहचतात / पोहचू शकतात परंतु ज्या धाडसी महिला असतात त्या कुणीही पोहचू न शकणारे स्थान प्राप्त करीत असतात.

संशोधनाचे उद्देश :-

प्रथम महिला असा बहुमान प्राप्त महिला शास्त्रज्ञांनी कोणता शोध लावला याचे अध्ययन करणे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य : -

ज्या कालावधीत महिलांना शिक्षण घेणे शक्य नव्हते त्या काळात शिक्षण घेतले. पीएच.डी. पदवी मिळवुन व या ज्ञानाद्वारे भारताच्या विकासात आपले कौशल्य व ज्ञान सिद्द केले.

तथ्य संकलन : -

सदर संशोधन पेपर मध्ये भारतात नावाजलेल्या संशोधक महिलांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यासाठी पुस्तके, वर्तमानपत्रे, इन्टरनेट, विकीपीडीया या द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. याद्वारे तथ्य संकलीत करण्यात आले आहे.

सर्वप्रथम बहुमान प्राप्त अशा महिला –

1. **मादाम क्युरी –** 20 व्या शतकातील प्रतिभावंत शास्त्रज्ञांच्या मांदियाळीतील एक तेजस्वी तारका म्हणून यांना सार जग ओळखतं. अत्यंत हलाखीच्या आर्थिक परिस्थितीतून अभ्यास करून फ्रान्स मधील सुप्रसिद्ध झोर्बान विद्यापीठाकडून डॉक्टरेट पदवी मिळविणाऱ्या या पहिल्या महिला, पती पीटर क्युरी बरोबर "किरणोत्सरी च्या घटनेच्या शोधाबद्दल 'नोबेल' पारीतोषकावर (भौतिक शास्त्र) यांचे नाव कोरले गेले. नंतर आठ वर्षांनी 'रेडीयम' धातुच्या शोधाकरीता त्यांना रसायनशास्त्राचे दुसरे नोबेल पारीतोषीक मिळाले. रेडियोॲक्टीव्हिटी – किरणोत्सर्ग या घटनेचा शोध लावण्याची प्रकांड बुद्धीमत्ता असलेल्या नोबेल पुरस्कार मिळविणाऱ्या जगप्रसिद्ध संशोधिका, लखलखत्या बुद्धीमत्तेच्या

या संशोधक महिलेने विज्ञान जगतात नवे मापदंड प्रस्थापीत केले. मादाम क्युरी यांना दुसरे नोबेल मिळाले ते 1971 साली आज आपण गृहीत धरतो ह्या गोष्टी अस्तित्वातच नव्हत्या. त्या काळात विज्ञान प्रवास, टेलिफोन, विजेवर चालणारी हिटींग व्यवस्था, मोटार गाडीचा वेग प्रतितास 45 कि.मी. वेगाने करणे शक्य झाले. या अशा अचिव्हमेन्टचा हेवा वाटावा असा तो काळ होता.

2. **भारतातील पहिल्या महिला शास्त्रज्ञ – कमला सोहोनी –** भारतीय विज्ञान संस्था बेंगलोर – दुधातील व कडधान्यातील प्रथिनांचे पृथ्थकरण ल्युमनायझेशन ऑफ बफेलो मिल्क – सर विल्यम इन इन्सिट्युट ऑफ बायोकेमिस्ट्री, केंब्रिज, इंग्लंड – वनस्पतीमध्ये 'सायटोक्रोम' चा शोध या शोधाबद्दल केंब्रिज विद्यापीठाने पीएच.डी. पदवी दिली. आंतरराष्ट्रीय शास्त्रज्ञ जगतात नाव झाले. निरा या पेयातील उपयुक्त घटक, त्यांचे माणसांवर होणारे परिणाम, राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद यांच्या हस्ते 29 एप्रिल 1960 रोजी विज्ञान क्षेत्रामध्ये उत्कृष्टता आणि त्याच्या योगदानासाठी मिळाला. कमला सोहोनी या जैवरसारनशास्त्रज्ञ व आहारशास्त्रातील तज्ञ. भारतातील लोकसंख्येतही काही गरीब वर्गाद्वारे खाल्ल्या जाणाऱ्या अन्नपदार्थांचे पौष्टीक मुल्य त्यांनी शोधले. त्यांनी आपले सारे आयुष्य अन्न भेसळी विरोधातच काम करण्यात व्यतीत केले.

3. **राजेश्वरी चटर्जी :-** राजेश्वरी चटर्जी या भारतातील पहिल्या महिला इंजिनियर होत्या. इंडियन इन्स्टीट्युट ऑफ सोशल सायन्स, बेंगलोर येथे पहिल्या शास्त्रज्ञ होत्या. मायक्रोव्हेव इंजिनियरींग मध्ये 1953 मध्ये त्यांनी पीएच.डी. पदवी प्राप्त केली. विद्युत चुंबकीय सिद्धांत इलेक्ट्रॉन ट्युब सर्किट रेडीयो हे विषय त्यांनी शिकवीले. बेंगलोर मध्ये त्या प्रोफेसर म्हणून काम करीत होत्या. कर्नाटकातील पहिल्या महिला अभियंता होत्या. याच काळात चटर्जी यांची इलेक्ट्रीकल कम्युनिकेशन इंजिनियरींग विभागात अध्यक्ष पदावर निवड झाली.

4. **प्रा. असिमा चटर्जी –** सेंद्रिय रसायनशास्त्र आरि फायटोमेडीसीन क्षेत्रातील त्यांच्या कार्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या भारतीय सेंद्रिय रसायन शास्त्रज्ञ होत्या. त्यांच्या सर्वात उल्लेखनिय कार्यामध्ये विन्का अल्कलॉईड्स वरील संशोधन, मिरगी विरोधी औषधांचा विकास आणि मलेरीया विरोधी औषधांचा विकास याचा समावेश होतो. त्यांनी भारतीय उपखंडातील औषधी वनस्पतींवर मोठ्या प्रमाणात काम केले आहे. भारतीय विद्यापीठातुन डॉक्टरेट ऑफ सायन्स ही पदवी मिळविणाऱ्या या पहिल्या महिला आहेत. यांनी आपल्या जीवनातील 40 वर्षाचा कालावधी कर्करोग आणि कर्करोग विरोधी औषधांवर संशोधन करण्यासाठी समर्पित केला आहे. त्यांनी अल्कलाईडचा अभ्यास केला. ज्याचा उपयोग कर्करोगाच्या रूग्णासाठी केमोथेरपी मध्ये प्रभावीपणे केला जातो. डॉक्टरेट मिळविणाऱ्या त्या पहिल्या महिला आहेत. त्यांनी कलकत्ता विद्यापीठाच्या लेडी ब्रेबॉर्न कॉलेजमध्ये रसायनशास्त्र विभाग सुरू केला.

5. **एडावलथ कक्कर जानकी अम्मल:-** या एक भारतीय वनस्पतीशास्त्रज्ञ होत्या ज्यांनी वनस्पती प्रजनन, सायटोजेनेटीक्स आणि फायटोजिओग्राफीवर काम केले आहे. त्यांच्या सर्वात उल्लेखनीय कामात ऊस आणि वांगी यावरील अभ्यासाचा समावेश आहे. भारतातील पर्जन्य, जंगलातील वांशिक वनस्पती आणि औषधी आणि आर्थिक मुल्य असलेल्या वनस्पतीमध्ये काम केले. 1977 मध्ये भारताच्या तत्कालीन पंतप्रधानांनी पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले. स्थानिक शेतकरी वर्ग यांचे मार्गदर्शन घेण्यासाठी येत असत. जानकी अम्मल यांनी अमेरीकेतील सर्वोत्कृष्ट सार्वजनिक विद्यापीठातून पीएच.डी. पदवी मिळविणाऱ्या पहिला महिला आहेत. भारत सरकारच्या पर्यावरण आणि वनीकरण मंत्रालयाने 2000 मध्ये त्यांच्या नावावर वर्गीकरणाचा राष्ट्रीय पुरस्कार स्थापीत केला.

6. **टेसी थॉमस :-** डॉ. टेसी थॉमस यांनी 1983 मध्ये इलेक्ट्रीकल इंजिनियरींग मध्ये बी.टेक केले. 2014 मध्ये हैद्राबादच्या जवाहरलाल नेहरू टेक्नॉलॉजीकल युनिव्हर्सीटी मधुन क्षेपणास्त्र मार्गदर्शन यात पीएच.डी. केली. युपीएससी च्या माध्यमातुन IAS होण्याचा मानस होता. परंतु DRDO च्या मुलाखतीत प्रथम पास झाल्यामुळे त्यांनी देशाची सेवा करण्याचा निर्णय घेतला. 32 वर्षाहून अधिक काळ चाललेल्या त्यांच्या कार्यात डॉ. टेसी थॉमस यांनी मार्गदर्शन,

नियंत्रण, इनर्शियल नेव्हीगेशन, ट्रजेक्टरी सिम्युलेशन आणि मिशन डिझाईन यासारख्या विविध क्षेत्रात योगदान दिले आहे. प्रथमच अनेक नवीन तंत्रज्ञानासह अत्याधुनिक प्रणालीसाठी आणि यशस्वीरीत्या उड्डाण चाचरी आणि सिद्ध झालेल्या अत्याधुनिक प्रणालीसाठी प्रकल्प संचालक म्हणून त्या AGNI-4 या मोठ्या प्रकल्पाचे नेतृत्व करीत होत्या आणि लांब पल्ल्याच्या AGNI-5 साठी प्रकल्प संचालक (मिशन) देखील होत्या. डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम हे भारताचे "मिसाईल मॅन" म्हणून ओळखले जातात. तर फार कमी लाकांना माहिती आहे की, भारतातही "मिसाईल वुमन" आहे या DRDO च्या वरीष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. टेसी थॉमस आहेत.

निष्कर्ष :-

1. ज्या कालखंडात मुलींना घराबाहेर जाण्याची परवानगी नव्हती त्या काळात परदेशात जावुन या महिलांनी शिक्षण घेतले व पुरस्कार आणि सन्मान प्राप्त केले.
2. कुटुंबातील सदस्यांनी या महिलांच्या शिक्षणास पाठींबा दिला, मदत व सहकार्य केले.
3. या महिला शास्त्रज्ञांच्या शोधामुळे राष्ट्रविकासास खुप मोठा फायदा झाला.
4. महिला शास्त्रज्ञांच्या संशोधनामुळे आरोग्याच्या क्षेत्रात खुप मोठी क्रांती झाली व प्रगती झाली.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

- विकीपिडीया
- इन्टरनेट
- लोकमत पेपर चतुरंग पुरवणी – 26 फेब्रुवारी 2015
- नोकरदार स्त्री : गृहव्यवस्थापन पद्धती आणि समस्या – डॉ. सौ. सुवर्णा डायगव्हाणे
- डॉ. संजिव वेलणकर पुणे – संदर्भ वसुमती गुरू / विकीपिडीया
- लोकरंग रविवार 5 एप्रिल 2015

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B

ISSN : 2278-9308 February 2024

ग्रामीण महिला सशक्तीकरण धोरणांचा अभ्यास

प्रा. डॉ. आर. पी. पाटील

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय विज्ञान महाविद्यालय ता.भडगाव . जि. जळगाव

E mail:- drrpatil१०६८@gmail.com

प्रा.डॉ. जनार्दन जानजी देवरे

सौ.र.ना.देशमुख कला वाणिज्य व नगाव ता.जि. धुळे .

Email:- janardandevare@gmail.com

प्रस्तावना –:

मानवाला आपले दैनंदिन जीवन जगण्यासाठी प्रथमतः आपल्या मूलभूत गरजांचे पूर्तता करावी लागते. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य, माहिती तंत्रज्ञान यासारख्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. या संघर्षात पुरुषांबरोबर महिलांची भूमिका समान पातळीवर सारखीच असते. सामाजिक प्रबोधनपुर्व काळात पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीत महिलांना दुय्यम स्थान दिले जात असे; परंतु आजच्या आधुनिक काळात महिलांना प्रगतीची समान संधी उपलब्ध आहे. याची सुरुवात जगामध्ये अमेरिका, युरोपियन देशांमध्ये स्त्रीवादी महिला चळवळीच्या स्वरूपात झालेली दिसून येते. महिलांचा हक्क, अधिकार, स्वातंत्र्य बाबत सामाजिक प्रबोधन व सुधारणावादी चळवळीमुळे पाश्चिमात्य देशांमधील स्त्रीवादी चळवळ व विचारधारा जगातील इतर अनेक देशांमध्ये महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टिकोनाला पाठबळ मिळवून दिले आहे.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघामार्फत मानवी हक्काच्या वैश्विक जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला. १९७५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर करण्यात आले तर १९७५ ते १९८५ ही आंतरराष्ट्रीय महिला दशक म्हणून जाहीर करण्यात आले. परंतु तरीही जगामध्ये स्त्री पुरुष भेदभावाप्रमाणे जगातील अनेक देशांमध्ये शहरी व ग्रामीण महिला भेदभावही दिसून येतो. शहरी महिलांना प्रगतीच्या, स्वातंत्राच्या, अधिकारांच्या आर्थिक क्षमतेच्या जेवढ्या संधी उपलब्ध होतात तेवढ्या प्रमाणात ग्रामीण महिलांना उपलब्ध होत नाहीत. त्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने १५ ऑक्टोंबर २०१८ हा दिवस मुख्य महत्त्वपूर्ण मानला जातो कारण याच दिवशी संयुक्त राष्ट्रसंघामार्फत पहिला आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिनाची घोषणा करण्यात आली आहे. भारतातही २००१ हे वर्ष राष्ट्रीय महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित केलेले आहे. या वर्षात महिला सबलीकरणासाठी विविध बाबींवर भर देण्यात आला आहे. ज्यामध्ये महिला विकासासाठी कार्यक्रम योजना तयार करणे, महिलांवरील अन्याय अत्याचार हिंसाचार कमी करण्यावर भर देणे, महिलांना कौटुंबिक व आर्थिक निर्णयासाठी सक्षम बनविणे, महिलांच्या शिक्षण, आरोग्य, रोजगार यामधील सहभाग निश्चित करणे, महिलांना सामाजिक राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या समान अधिकार प्रदान करणे. पुढील काळात महिला धोरणानला व्यापक स्वरूप देण्यासाठी केंद्र सरकारने महिला सशक्तीकरनासाठी राष्ट्रीय महिला धोरण मसुदा २०१६ तयार केलेला आहे. या मसुद्यात तिसऱ्या भागात महिला सक्षमीकरणासाठी विशेष तरतूद केलेल्या आहेत

संशोधनाचे उद्देश:-

1) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील महिलांची भूमिका अभ्यास करणे.

2) ग्रामीण महिला सक्षमीकरण योजनांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन :-

सदर संशोधन पेपर तयार करण्यासाठी प्रामुख्याने प्राथमिक आणि दुय्यम तथ्य सामग्रीचा वापर करण्यात आलेले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, वार्षिक अहवाल, विविध शासकीय निमशासकीय संकेतस्थळे, दैनिक, साप्ताहिक, मासिक इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

सक्षमीकरण म्हणजे काय :-

जागतिक बँकेच्या मते- सक्षमीकरण म्हणजे लोकांच्या निवड करण्याच्या संधीत वाढ करणे, लोकांच्या जीवनमानावर प्रभाव पाडणाऱ्या घटकांच्या जबाबदारीची निश्चिती करणे, त्यामध्ये सहभागी होणे, प्रभाव पाडणे नियंत्रण ठेवणे होय.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे :-

लिंगभेदाला खत पाणी घालणाऱ्या परंपरागत समाज रचना व समाज धारणेत बदल घडवून आणणारी अशी प्रक्रिया ज्यातून महिला समानता निश्चित होते व हाच महिला सक्षमीकरणाचा आधार मानला जातो.

अर्थात महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत लिंगभाव समानता, महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, विकासाची समान संधी हे घटक महत्त्वपूर्ण आहेत.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांचे स्थान :-

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पुरुषांप्रमाणेच महिलांची योगदान खूप महत्त्वपूर्ण आहे कृषी क्षेत्रात पुरुषांप्रमाणेच महिलांची भूमिका ही खूप महत्त्वपूर्ण आहे भारतीय कृषी क्षेत्रात महिला प्रत्यक्ष सहभागी आहेत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महिलांच्या कृषी क्षेत्रात सहभाग हा मशागतीची कामे पीक काम निश्चित निधनाची पेरणीची इत्यादी स्वरूपाची अवकशुल स्वरूपाचे सहभाग दिसून येतो देशातील एकूण लोकसंख्येत महिलांमध्ये ग्रामीण महिलांचे प्रमाण हे 72% जवळपास आहे ग्रामीण महिलांचे प्रमाण हे कौशल स्वरूपाचे आहे ग्रामीण क्षेत्रात महिला कृषी क्षेत्रातील सहभागावर कृषी प्रमुख उद्योग हस्ते व्यवसाय उद्योग महिला ग्रामीण उद्योग घरगुती उद्योग यामध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे अलीकडील काळात महिला बचत गटांच्या मार्फतही मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक सक्षमतेच्या दृष्टिकोनातून सहभागी आहेत आधुनिक काळात महिलांचा सहभाग अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्रांमध्ये झालेला आहे

महिला सक्षमीकरणाच्या योजना देशातील ग्रामीण महिला सक्षम करण्यासाठी पंचवार्षिक योजना काळात केंद्र सरकार तसेच राज्य सरकारकडून अनेक योजना शासकीय उपक्रम राबविण्यात आलेली आहेत या उपक्रम योजनांमधील अनेक योजना आज बंद असल्या तरी त्या नव्या स्वरूपात ते अलीकडील काळामध्ये नव्या उद्देशाने वर्तमानातील गरजा लक्षात घेऊन लागू करण्यात आलेल्या आहेत.

ग्रामीण महिला सशक्तीकरणाची गरज :-

जगामध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक कार्यक्रम धोरण तयार करण्यात आलेले आहेत. परंतु सामाजिक स्तरावर प्रत्येक ठिकाणी महिलांसोबत भेदभाव केला जातो. संपूर्ण देशामध्ये महिलांच्या आर्थिक क्षमतीच्या दृष्टीने गरिबी दिसून येते. देशातील पार कमी महिला सेवा क्षेत्रात व त्या संलग्न व्यवसायांमध्ये सहभागी झालेले आहेत. त्यांना या क्षेत्रात सक्षम बनवण्यासाठी व पुरुषांसोबत उभे करण्यासाठी आर्थिक सक्षमतेची गरज आहे. तसेच बलात्का,र सामाजिक अवहेलना, मानहानी, लैंगिक अत्याचार यासारख्या अनेक घटना महिलांचे सामाजिक स्तरावरील दुय्यम स्थान निदर्शनास आणून देते. यासाठी महिलांना सर्वांगीण सक्षमीकरणाची आज गरज आहे. देशातील साक्षरतेच्या प्रमाणात पुरुषांच्या तुलने स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण खूप कमी आहे. त्यामध्ये ग्रामीण महिला साक्षरतेचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. शिक्षण महिला सक्षमीकरणाचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे व पायरी ही आहे. थोडक्यात महिला सक्षमीकरणासाठी स्वतः महिला पुढे येत नाहीत व स्वतः मदत व सक्रिय सहभाग घेत नाही तोपर्यंत हे शक्य नाही.

ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाच्या योजना :-

देशातील ग्रामीण महिला सक्षमीकरणासाठी पंचवार्षिक योजना काळात केंद्र सरकार तसे राज्य सरकारकडून अनेक योजना शासकीय उपक्रम राबवण्यात आलेली आहेत या उपक्रम व योजनांमधील अनेक योजना आज बंद असल्या तरी त्या नव्या स्वरूपात अलीकडील काळातील नव्या उद्देशाने व वर्तमानातील गरजा लक्षात घेऊन सुरू करण्यात आलेले आहेत त्यापैकी काही प्रमुख योजना, कार्यक्रम, आयोग पुढील प्रमाणे आहेत-

1) स्वर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना

2) मनरेगा

3) राष्ट्रीय शेती आणि ग्रामीण विकास बँक

4) प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

5) महिला आणि बाल विकास मंत्रालय

6) बेटी बचाव बेटी पढाव कार्यक्रम

7) सुकन्या समृद्धी योजना

8) महिला शक्ती केंद्र योजना

9) स्टेट बँक ऑफ इंडिया ची स्त्री सखी योजना

10) इंदिरा प्रियदर्शनी योजना

11) धनलक्ष्मी योजना

12) उज्वला योजना
13) खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग
14) स्वयंसेध्दा योजना
15) स्वाधार योजना
16) एकीकृतबाल संगोपन योजना
यासारख्या अनेक योजना केंद्र आणि राज्य शासनामार्फत राबवल्या जात आहेत.

निष्कर्ष :-

वरील अध्ययनावरून असे निदर्शनात येते की; वर्तमान काळात ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाची स्थिती ही शहरी महिलांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. देशातील ग्रामीण महिला वैयक्तिक उत्पन्न, रोजगाराच्या संधी व साक्षरतेच्या बाबतीत शहरी महिलांच्या तुलनेत तसेच पुरुषांच्या तुलनेतही मागे आहेत. वर्तमान काळात याबाबतीत आज संशोधनाची खरी गरज आहे.

महिला सक्षमीकरणाने लैंगिक भेदभाव समाप्त होऊन स्त्री पुरुष समान संतुलन निर्माण झाल्यास त्याचा प्रत्यक्ष लाभ समाज, देश व राष्ट्रीय निर्मिती होणार आहे. महिलांच्या प्रती सामाजिक दृष्टिकोनात बदल होणे आज काळाची गरज बनली आहे. जेव्हा ग्रामीण कुटुंबातील एकाचे स्त्री पुढे जात असते तेव्हा तिच्या कर्तुत्वाचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष फायदा त्याच्या कुटुंबाला, मुलांना, समाजाला, गावाला व देशाला होऊन राष्ट्र निर्मितीस मदत होते. देशाचा सामाजिक आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी व्यापक दृष्टिकोनातून स्त्री पुरुष दोघांनाही प्रगतीची व विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. जोपर्यंत देशातील ग्रामीण महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत प्रगतीचे समान संधी मिळणार नाही तोपर्यंत समाजालाही ग्रामीण महिलांच्या वास्तविक पूर्ण क्षमतेचा लाभ मिळणार नाही. यासाठी महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी करणे गरजेचे आहे व यासाठी केवळ शासकीय धोरणच पुरेशी ठरणार नाहीत तर महिलांच्या विकासासाठी समान संधी देऊन त्या उत्पन्नाच्या, संपत्तीच्या बाबतीत संपन्न करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण महिला सक्षमीकरणासाठी सामाजिक स्तरावर, सरकार स्तरावर महिला विकासासाठी तयार केलेल्या योजनांचा योग्य लाभ मिळाला पाहिजे यामध्ये स्त्री पुरुष भेदभाव होता कामा नये. देशातील ग्रामीण महिलांना समानतेच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक, राजकीय, आर्थिक जीवनात स्वतः निर्णय घेऊन सहभागी होऊन समान संधी मिळाली पाहिजे.तेव्हाच खऱ्या अर्थाने ग्रामीण अर्थव्यवस्था सक्षम होण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भ सूची :-

१) वि.मा. गिताली, स्त्री चळवळ काल -आज आणि उद्या, पृ. क्र.२००
२) भास्कर लक्ष्मण बोडे, भारतीय प्रबोधन स्वरूप आणि आव्हाने, पृष्ठ क्रमांक ४७
३) स्त्रीवादि चळवळ आणि भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न, पृ. क्र. १९१ ते २९९ प्रथम आवृत्ती ८ मार्च २००४ प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
४) शोभा पाटील, स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षांचा मागवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
५) प्रतिभा रानडे, स्त्री प्रश्नांची चर्चा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
६) डॉ. दिनेश कुमार विश्ववर्मा, भारतीय समाज मे महिला सशक्तिकरण जे. टी. एस. प्रकाशन दिल्ली.
7) विद्युत भागवत, स्त्री परिवर्तनाची वाटचाल परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
८) मासिक, योजना, ऑक्टोबर २०१८
९) मासिक, कुरुक्षेत्र, जुलै २०१९

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B

ISSN : 2278-9308 February 2024

ग्रामीण महिला सक्षमीकरण : 'उमेद' अभियान

प्रा.अश्विनी राजेंद्र पाटील

धुळे एज्युकेशन सोसायटीचे, मा.ध. पालेशा वाणिज्य महाविद्यालय,धुळे

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केला असता, मानव संसाधनात भारत जगातील पहिल्या क्रमांकाचा देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. विकासाच्या टप्प्यावर असणाऱ्या या अर्थव्यवस्थेत एकूण लोकसंख्येच्या निम्मी लोकसंख्या महिलांची आहे. देशाच्या एकंदरीत विकासाकरिता महिलांना सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून सक्षम बनविणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. समाजात रुजलेली पितृसत्ताक विचारसरणी आणि स्त्रियां प्रति असलेली असहिष्णुता यामुळे महिलांच्या विकासात अनेक अडथळे निर्माण झाले आहेत. महिलांसाठी कमी रोजगाराच्या संधी, कामाच्या ठिकाणी भेदभाव, सुरक्षितेचा अभाव, असमान वेतन यांसारख्या समस्या आणि बहुतेक कार्यक्षेत्रे भेदभाव पूर्ण असल्याने, महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणात अडथळे निर्माण होताना दिसून येतात.

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार, भारतातील महिलांना आर्थिक विकासाच्या समान संधी दिल्यास भारताचा GDP वाढीचा दर ९ टक्क्यांवर जाऊ शकतो. महिलांचे शिक्षण आणि महिलांचा रोजगार यातील दरी वाढत चाललेली असताना, स्त्रियांना खरोखरच सक्षम केले जात आहे का? असा प्रश्न निर्माण होतो.

एका बाजूला महिलांमध्ये उच्च शिक्षण असूनही, महिलांच्या रोजगाराचे प्रमाण भारतात अत्यल्प आहे. जागतिक बँकेच्या आकडेवारीनुसार, २०१० ते २०२० या कालावधीत भारतातील नोकरदार महिलांची संख्या २४ टक्क्यांवरून १८ टक्क्यांपर्यंत घसरलेली आहे. तर दुसऱ्या बाजूला नॅशनल सॅम्पल सर्वे ऑफिस (NSSO) च्या आकडेवारीनुसार २०१७-१८ मध्ये भारतातील १८६ दशलक्ष महिला या निरक्षर आहेत. वरील आकडेवारी पाहता, देशात महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाकरिता महिला केंद्रित उपक्रम सरकारकडून वेळोवेळी राबविण्यात येत आहेत. उच्चशिक्षित महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि ग्रामीण भागातील महिलांना शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रम, कौशल्य विकास आणि महिलांना उदयोन्मुख बनविण्यासाठी विविध योजना राबविणे यासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकार प्रयत्नशील असताना दिसते. आधुनिक काळात महिलांची आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्थिती, त्यांचा सन्मान आणि महिला सक्षमीकरणाचा विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणात समाजाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. जोपर्यंत राजकारणापासून ते आरोग्य आणि शिक्षणापर्यंतच्या महत्त्वपूर्ण क्षेत्रात महिलांची भूमिका मजबूत होत नाही, तोपर्यंत देशाच्या सर्वसमावेशक विकासाचे स्वप्न साकार होऊ शकत नाही. याच अनुषंगाने २०११ मध्ये **'महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान' (उमेद)** या नावाने या अभियानाची महाराष्ट्रात सुरुवात करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता राज्यातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये हे अभियान यशस्वीरित्या राबविण्यात येत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासाच्या नवीन आर्थिक संधी अभ्यासणे.
2. ग्रामीण भागातील महिलांना आत्मनिर्भर आणि सक्षम बनविणे.
3. महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती (उमेद) अभियानाची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून यात माहिती संकलनाकरिता शोधप्रबंध, शासनाचे जी.आर, वर्तमानपत्रे, पुस्तके, मासिके तसेच विविध संकेतस्थळांचा वापर केला आहे.

महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद)

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील महिलांच्या सक्षमीकरणाबरोबरच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी 'उमेद' अभियान महत्वपूर्ण कार्य करत आहे.

ग्रामीण विकासात महिलांचा कार्यक्षम सहभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा आहे समृद्ध गावाचे स्वप्न साकार करण्यासाठी गरीब, आदिवासी, विधवा, निराधार, अपंग इत्यादी घटकांना मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी शासन कटिबद्ध प्रयत्न करत आहे. तसेच महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बचत गटांच्या माध्यमातून त्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाला चांगली बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, योग्य ब्रॅण्डिंग करणे, शहरी भागाला लागून त्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाला मॉलच्या माध्यमातून विक्री व्यवस्थापनाची सोय करून देणे त्यांना योग्य प्रशिक्षण देण्यासाठी राज्यभरामध्ये जिल्हा निहाय प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करून उमेद अभियानाला गती देण्यासाठी शासन नेहमीच तत्पर आहे.

'उमेद' अभियानाचे उदीष्टे

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी समाजातील दुर्बल आणि वंचित घटकांमध्ये आत्मविश्वास जागा करून ग्रामीण भागातील गरीब जनतेच्या सक्षम व स्वायत्त संस्था उभारून त्यांना वित्तीय पाठबळ मिळवून देण्याचे त्याशिवाय उपजीविकेचे सर्वांगीण आणि शाश्वत स्रोत निर्माण करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट 'उमेद' अभियानाचे आहे. या उद्दिष्ट पूर्ततेसाठी व्यापक दृष्टिकोन, अपेक्षित परिणामांसाठी कटिबद्ध आणि आवश्यक पोषक वातावरण तयार करणे असा या अभियानाचा उद्देश आहे.

स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेचे रूपांतर राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानात करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात या अभियानालाच **'उमेद'** नाव देऊन उमेद ही कार्य कर्तुत्वाला चालना देणारी, आत्मविश्वास वाढवणारी आणि माणूस म्हणून पुन्हा उभे राहून देण्याचे बळ देणारी योजना बनली. याच **'उमेद'**ने लाखो महिलांना स्वयंरोजगाराची दिशा दाखवली. त्यांच्यातील सुप्त गुणांना आणि कौशल्यांना नवे पंख दिले. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आहे. ग्रामीण महिलांच्या विकासात या अभियानाद्वारे करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा आढावा पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

ग्रामीण महिलांचे 'उमेद' हक्काचे व्यासपीठ

महाराष्ट्र शासनाने या अभियानाला 'उमेद' असे नाव दिले आहे. समाजातील प्रत्येक दुर्बल, वंचित, उपेक्षित ग्रामीण नारीशक्तीला आत्मनिर्भर करण्यासाठीचा प्रयत्न आणि राज्यातील ५२ लाखांपेक्षा जास्त ग्रामीण महिलांचे हक्काचे व्यासपीठ आणि आधार असलेले हे अभियान म्हणजे 'उमेद'अभियान होय. तळागाळातील कुटुंबांना स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध व्हावी आणि त्यातूनच त्यांचे दारिद्र्य कमी होऊन कुटुंब आर्थिक व सामाजिक दृष्टिकोनातून सक्षम व्हावे या दृष्टिकोनातूनच या अभियानाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात करण्यात आली. ग्रामीण भागातील महिलांना या अभियानातून आर्थिक बळ देता येते. यासाठी केंद्र सरकारने २०२०-२१ वर्षासाठी ५७ कोटी ६७ लाख ५३ हजार निधी वितरित केला आहे. केंद्र आणि राज्य शासन यांच्या समन्वयाने महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी या अभियानाद्वारे सरकारने ३१५ कोटी ६० लाखांची तरतूद केली आहे. त्यातील ४१ कोटी ९० लाख वितरित करण्यास सरकारने मंजुरी दिली आहे. महाराष्ट्र राज्यात या अभियाना अंतर्गत ५० लाखांपेक्षा जास्त महिला जोडल्या गेल्या आहेत. मागील नऊ वर्षाच्या कालावधीत या अभियानाच्या अंतर्गत काम करणाऱ्या राज्यभरातील तीन हजारांहून

जास्त कंत्राटी कर्मचाऱ्यांच्या सहकार्यातून शहरापासून गावापर्यंत बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना स्वावलंबी करण्याचे मोठे कार्य यशस्वीरित्या केलेले आहे.

ग्रामीण भागातील महिलांना स्वयंरोजगाराची दिशा

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती (उमेद) अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील महिलांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. ग्रामीण भागातील स्त्रियांना छोट्या छोट्या उद्योगांतून रोजगार निर्माण करून देऊन त्यांना आत्मनिर्भर आणि सक्षम बनविणे हा या अभियानाचा प्रयत्न आहे. या अभियानात **केंद्र सरकार द्वारे ७५ टक्के तर राज्य सरकार द्वारे २५ टक्के** निधी देण्यात येतो. या माध्यमातून ग्रामीण भागातील अनेक महिलांना सक्षमीकरणाकडे वाटचाल करता येते. बचत गटांच्या माध्यमातून महिला नवनवीन वस्तू तयार करणे, निर्मित केलेल्या वस्तूंची विक्री करणे, तालुकास्तरावर व जिल्हास्तरावर वस्तूंचे प्रदर्शन भरविणे या माध्यमातून आपल्यातील सुप्त गुणांना वाव देतात. यातूनच त्यांच्यामध्ये आयुष्याकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन मिळतो आणि एक नवीन उमेद त्यांच्यामध्ये निर्माण होऊन कार्यक्षमतेला वाव मिळतो.

या अभियानाच्या माध्यमातून स्वयंसहायता गट, बचत गट यांद्वारे महिलांचे एकत्रीकरण करून त्यांच्या उद्योजकतेला चालना दिली जाते 'उमेद' अभियानाच्या माध्यमातून महिलांना बचत करण्याची सवय लागली असून त्यांच्या स्वयंरोजगारांसह बँकांचे व्यवहार करण्याची क्षमता, आर्थिक नियोजनाचे कौशल्य विकसित झाले आहे. यात अनेक महिला बँकांमार्फत कर्ज घेऊन देखील लहान लहान लघुउद्योग सुरू करत आहेत. हेच या अभियानाचे यश आहे असे म्हणता येईल.

उत्पादक गटांद्वारे शेतमालाच्या विक्रीतून महिला शेतकऱ्यांना लाभ

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियानाच्या उद्दिष्टानुसार, या अभियानांतर्गत ग्रामीण महिलांच्या एकत्रीकरणाला प्रोत्साहन देण्यावर भर दिला जात आहे. या कार्यक्रमाची मूलभूत संकल्पना ग्रामीण महिलांना संघटित करणे आणि त्यांना स्वयंरोजगारासाठी सक्षम बनवणे ही आहे. ग्रामीण भागातील महिलांची शाश्वत उपजीविका वृद्धी करणे तसेच त्यांना शेती, पशुपालन, मत्स्यपालन, प्रक्रिया उद्योग याकरिता तांत्रिक मार्गदर्शन करण्याचे प्रयत्न शासन या योजनेद्वारे करत आहे. स्वयंसहायता गटातील समान उत्पादन घेणाऱ्या पिकांवर आधारित १५ ते ४० महिलांचे उत्पादक गट तयार करणे, महिलांना प्रशिक्षण देणे, एकत्रित कृषी विषयक निविष्ठा खरेदी करण्याबाबत मार्गदर्शन आणि अंमलबजावणी करणे, उत्पादनाचा खर्च कमी करणे, तसेच उत्पादित केलेल्या शेतमालाची विक्री एकत्रित केल्यामुळे मध्यस्थांची भूमिका कमी करणे यामुळे शेतकरी महिलांना थेट लाभ झाला आहे. यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व कायदेशीर बाबींची पूर्तता पूर्ण करण्याचे कार्य उमेदच्या मदतीने स्वयंसहायता गटाच्या महिला कार्यक्षमपणे करतात. उमेद अभियानाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रामध्ये महिला शेतकऱ्यांच्या ७३ उत्पादक कंपन्या स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

स्वयंसहायता गटांद्वारे निर्मित वस्तूंच्या वितरणाकरिता ऑनलाइन कंपन्यांसोबत करार

उमेद अभियानाअंतर्गत सहभागी झालेल्या सर्व ग्रामीण भागातील महिलांना आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी त्यांना किमान वार्षिक उत्पन्न १ लाख रुपये एवढे करण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. महाराष्ट्र राज्यात ग्रामीण महिलांचे कृषी आधारित सुमारे ३१ लाख ४८ हजार ९५० महिलांचे व्यवसाय सुरू आहेत. २०२२-२३ या आर्थिक वर्षाला या अभियानातील महिलांच्या उपजीविकेत वृद्धी करण्यासाठी व त्यांना आत्मनिर्भर आणि सक्षम होण्याच्या उद्देशाने **'उपजीविका वर्ष'** घोषित करण्यात आलेले आहे. या अभियानाद्वारे महिलांना व्यवसाय प्रशिक्षण, कौशल्य प्रशिक्षण तसेच पतपुरवठ्याचे सहाय्य करण्यात आले आहे. या अभियानात सहभागी झालेल्या ग्रामीण महिलांना उत्पादित केलेले पदार्थ आणि वस्तू ऑनलाइन रित्या विकता यावेत याकरिता **ॲमेझॉन आणि फ्लिपकार्ट** या ऑनलाईन कंपन्यांसोबत

करार करण्यात आला आहे. सद्यस्थितीत या दोन्ही पोर्टलवर वस्तू देखील उपलब्ध आहे. हीच आवश्यकता ओळखून राज्य सरकारने स्वतःचे पोर्टल विकसित करण्याचे कार्य सुरू केले आहे. यामध्ये जगभरातील ग्राहकांना स्वयंसहायता गटांनी तयार केलेल्या वस्तू व पदार्थांची खरेदी करण्याची संधी उपलब्ध केली जाणार आहे. या सर्व प्रयत्नांतूनच येणाऱ्या काळात महाराष्ट्राच्या ग्रामीण महिलांचे दारिद्र्य दूर होऊन त्या आत्मनिर्भर बनण्यास नक्कीच मदत होणार आहे.

'उमेद' अभियानाचा लाभ

'उमेद' अर्थात महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची राज्यात १५ जिल्ह्यात आणि १३४ तालुक्यात इंटेन्सिव्ह पद्धतीने तर उर्वरित तालुक्यात सेमी व नॉन इंटेन्सिव्ह पद्धतीने अंमलबजावणी होताना दिसून येत आहे. महाराष्ट्र राज्यात अभियानाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी समुदाय संसाधन व्यक्तींची एक भक्कम संघटना गाव पातळीपर्यंत उभी केली आहे. समुदाय संसाधन व्यक्तींमार्फत गरीब कुटुंबांची नेमकी ओळख करून त्यांना स्वयंसहायता गटात समाविष्ट करण्याचे मोलाचे योगदान या अभियानाअंतर्गत केले जात आहे. समुदाय संसाधन व्यक्ती या स्थानिक स्त्रिया असून त्या समुदाय संस्थांचा एक भाग म्हणून काम करतात. या अभियानांतर्गत ४ लाख ७७ हजार स्वयंसहायता समूह अंतर्गत जवळजवळ ५० लाख कुटुंब स्वावलंबी बनलेली आहेत.

या योजनेअंतर्गत लाभार्थी संख्या

- स्वयंसहायता गटांची स्थापना – ५८९३५०
- गटांमध्ये समावेश केलेल्या कुटुंबांची संख्या – ५९१५४९०
- ग्राम संघाची स्थापना – ३०३९१
- प्रभाग संघांची स्थापना – १७६७
- उत्पादक गट संख्या – १३८५१
- शेतकरी महिला उत्पादक कंपनी - ७३

समारोप

महिलांच्या आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणाशिवाय राष्ट्राचा विकास होणार नाही हे निश्चित आहे. शिक्षित आणि अशिक्षित महिलांमध्ये शिक्षित महिलांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि अशिक्षित महिलांना कौशल्यपूर्ण प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या द्वारे आत्मनिर्भर बनविणे, त्यांच्यातील उद्योग क्षमतेला प्रोत्साहन देणे, अर्थ पुरस्कर योजना राबविणे, त्यांच्यातील सुप्त गुणांना वाव देणे यासाठी शासन नेहमीच प्रयत्नशील आहे. तरीदेखील महिलांचा पाहिजे तसा विकास अजूनही झालेला दिसून येत नाही. जास्तीत जास्त महिलांपर्यंत विविध शासकीय अभियान, शासनाच्या महिलांसाठी असलेल्या योजना यासंदर्भात सामाजिक दृष्टिकोनातून एक चांगले पाऊल उचलणे अत्यंत गरजेचे आहे. यातूनच महिला सक्षम होऊन स्वतःच्या विकासाबरोबरच कुटुंबाचाही विकास घडवून आणू शकतात. आणि त्यातूनच भक्कम अशी अर्थव्यवस्था निर्मित होऊ शकते.

संदर्भसूची

1. डॉ. आढव विलास, महिला सबलीकरण, प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग पुणे विद्यापीठ, पुणे ४११००७, आवृत्ती २०१०.
2. योजना मासिक, महिला सक्षमीकरण , अंक ३, ऑक्टोंबर २०१८.
3. https://www.umed.in
4. https://rdd.maharashtra.gov.in
5. https://mr.vikaspedia.in
6. https://krushisahayak.com
7. https://divyamarathi.bhaskar.com

ISSN : 2278-9308
February 2024

महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने

डॉ. प्रा. संतोष मेंढेकर
समाज ाास्त्र, विभाग प्रमुख, रेणूका कॉलेज, बेसा, नागपूर ,मो.नं. 9860015025, 8788968622
E-mail: santoshmendhekar@gail.com

सरां ा

प्राचीन संस्कृतीत स्त्रीला आदिशक्ती, मानले जात होते. मानवी जीवनाचे सातत्य राखणारी स्त्री ही पृथ्वीप्रमाणे सहनशील आणि नदीप्रमाणे सौम्य वाटत होती. समाजाने तिला सर्वसाधारण समजून तिचा गौरव केला. पण हळुहळू काळ पलटला, पुरुष सत्ताधारक बनल्यामुळे हिंसक आणि आक्रमक बनला. स्वतः स्वामी होवून त्याने तिला गुलाम केले. चातुर्वण्य सारख्या अनर्थकारी समाजरचना पद्धतीमुळे स्त्रीचे स्थान फार रसातळाला गेले.

डॉ. बाबासाहेव आवेडकरांचे विचार आणि कार्य या देशातील भाुद्र आणि अति ाुद्र आणि स्त्रीयांच्या चळवळीसाठी सदैव प्रेरणादायी आहेत त्यांचे विचार भारतीय विषमता प्रेरीत समाज व्यवस्थेची पुर्नरचना करणे आहे. स्त्रीयाच्या बाबतीत त्यांनी मांडलेले विचार आणि हिंदू कोडबिलातील त्यानी सूचविलेल्या तरतूदी यातून त्याचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन स्पष्ट होता महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रीयांच्या नवजीवन बाधणीचा पहिला प्रयोग सुरु केला पण डॉ. बाबासाहेब आबेडकर यांनी त्याच्याच प्रमाणे स्त्रीयांचे प्रश्न सामाजिक पुर्नरचनेसाठी आवश्यक समजून उचलूनधरले, स्त्रीयांनी मुलांना शिक्षण देण्याचा आग्रह धरावा, गुलामगिरीचे प्रदर्शन करणाऱ्या दागिन्याला फेकून द्यावे. स्त्रियाना निर्भयतेने जगण्यास शिकले पाहिजे मुलींना आपला नवरा निवडण्याचा अधिकार असावा. डॉ. बाबासाहेब आबेडकर यांनी घटनेच्या माध्यमातून स्त्रियाना जे अधिकार दिले त्यामुळेच विसाव्या शतकाच्या उतरार्धात स्त्रियाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात विविध प्रकारच्या समस्या आणि आव्हानाला समोरे जावे लागले. त्यावरच प्रका ा टाकण्याचा सं ाोधकाने प्रयत्न केला आहे.

बीज भाब्द : हिंसाचार, अत्याचार, अन्याय, पीडीत, अबला.

प्रस्तावना

भारतीय समाजामध्ये महिलांच्या सामाजिक दर्जा संबंधी कमालीचा विरोधाभास आढळतो. एका बाजूला स्त्रियांचे धर्मदिष्ट गौरवीकरण व दुसऱ्या बाजूला समाजात असलेले टोकाचे दुय्यम स्थान व शोषण असा विरोधाभास दिसून येतो. भारतीय समाजामध्ये काही जाती जमातींमध्ये महिलांना मानाचे स्थान मिळाले आहे. परंतु आजही भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाजच आहे, यामुळे स्त्रियांचे स्थान हे कायमस्वरूपी दुय्यम असल्याचे दिसून येते, भारतीय समाजात असणाऱ्या अनेक रुढी, प्रथा, परंपरा अन्याय यांचा परिणाम स्त्रियांवर झालेला असून स्त्रियांना प्राचीन काळापासून सार्वजनिक जीवनात मानाचे स्थान नाकारलेले आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झालेले आहे त्याचप्रमाणे आपले अधिकार न्याय मिळवण्यासाठी स्त्रियांना अनेक चळवळी कराव्या लागल्या आहेत. या चळवळीतून अनेक संघटना उदयास आल्या आणि संघटनांचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे यामुळे स्त्रियांना त्यांचे एक अधिकार मिळाले आहे. पुरुषांच्या बरोबर दर्जा मिळाला आहे, स्त्रियांच्या बाबतीत ही सकारात्मक बाजू जरी दिसून आली आहेत. आज भारताला स्वातंत्र मिळून 75 वर्षे पूर्ण झालेली आहे. तरीही भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांवरील अत्याचार, अन्याय, भाोषण आणि असमानतेची भावना कमी झालेली दिसत नाही. भारतीय समाजामध्ये स्त्री शिक्षण घेऊन नोकरी करु लागली आहे. तरी तिला पदोपदी आपले अधिकार मिळवण्यासाठी शोषणापासून आपला बचाव करण्यासाठी झगडावेचलागत आहे.

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांचा दर्जा हा दुय्यम असल्याचेच दिसून येते, स्त्रियांचा दर्जा, जातिभेद, लिंगभेद, वर्णभेद त्यानुसार नि चत होत असतो. स्त्री ही कोणत्याही जाती जमातीतील असली तरी तिला मिळणारा दर्जा हा दुय्यमच असतो. जातीच्या श्रेणी रचनेनुसार प्रत्येक जातीला जातिव्यवस्थेत मिळणारा दर्जा वेगळा होता, त्यामुळे कनिश्ट जातीतील स्त्रिया यांचा दर्जा हा कनिष्ठ आणि त्याहून दुय्यम स्वरुपाचा होता.

महिलांच्या समस्या अध्ययनाचे महत्वः

भारतीय समाज व्यवस्थेत महिलांना असणारे दुय्यम स्थान, त्याचप्रमाणे स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या समस्या कशाजाणून घेता येतील? त्यावर उपाय योजना कशा प्रमाणे करता येतील? त्यांचे निराकरण

करण्याच्या दृष्टीने कोणते उपाय करता येतील या सर्व बाबीचा अनेकविध अंगाने अभ्यास करणे हा या अध्ययनाचा प्रमुख उद्देश आहे.

महिलांच्या सामाजिक तथा आर्थिक समस्यांचा अभ्यास व त्यातून येणारे संभाव्य निष्कर्ष यातून स्त्रियांच्या सामाजिक,आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय जीवनाचे विविध पैलू समजून घेण्यास मदत होते

स्त्रियांचे कौटुंबिक जीवन, त्यांच्या गरजा त्यांना समाजात प्राप्त होणारे वागणूक त्यांचा समाजात आणि कुटुंबात असणारा सामाजिक दर्जा याची विविध प्रसंगानुसार बदलणारी भूमिका या सर्व बाबींचा अभ्यास करून महिलांच्या समस्या व त्यांच्या पुढे असणारे आव्हाने यांचा अभ्यास या संशोधन लेखातून केला जाणार आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

१) महिलांपुढे असणाऱ्या सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक व धार्मिक समस्यांचा अभ्यास करणे,

२) स्त्रियांचे प्रश्न व समस्या स्पष्ट करून स्त्रियांपुढे असणारे आव्हाने याबाबत अभ्यास करणे,

३) स्त्रियांचे प्र न व समस्याबाबत अभ्यास त्याबाबत उपाययोजना सुचविणे.

गृहितके :

१) स्त्रियांना त्यांचा समाजात असणारा दुय्यम दर्जा यामुळे अनेक सामाजिक, आर्थिक, समस्यांना तसेच सांस्कृतिकराजकीय समस्यांना सामोरे जावे लागते,

२) समाजात वावरताना त्यांच्या भूमिका निभावताना समाजातून मिळणारी वागणूक हि पुरुषांच्या तुलनेचे दुय्यम स्वरुपाची आहे.

सं ोधन आराखडा :

संशोधन आराखड्याच्या वापराने कोणत्याही संशोधन कार्यासव्यवस्थीतपणा येतो. म्हणून कोणत्याही सं ोधनात संशोधन कार्य प्रारंभ करण्यापूर्वी संशोधनाचा आराखडा तयार करावा लागतो. त्यात संसोधनाचे उद्देश, अध्ययन क्षेत्र, कालावधी, नमुना निवळ इत्यादी विषयांची माहिती मिळते. म्हणून कोणत्याही संशोधनाला सुरवात करण्यापूर्वी संशोधन आराखडा तयार करणे अत्यंत महत्वाचे असते. प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आराखड्याचा वापर केलेला आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेख लिहिण्यासाठी १) प्राथमिक स्त्रोत – यामध्ये प्र नावली मुलाखत अनुसूची निरीक्षण आणि सर्वेक्षण याचा वापर केला आहे. २) द्वितीय स्त्रोत – यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्र, मासिके, प्रकाशित– अप्रकाशित ग्रंथ आणि इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर केलेला आहे.

महिलांना समाजात वावरताना पुढील समस्यांना सामोरे जावे लागते.

१) सामाजिक समस्याःभारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये आजही पुरुसत्ताक संस्कृती असल्याने स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. आजही स्त्रियांना त्यांच्या स्वातंत्र्यावर सामाजिक रुढी, प्रथा, परंपरा, धर्म व्यवस्था यांचा पगडाअसल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना चार भिंतीच्या ती नजर कैद करण्यात आलेली आहे.

२) स्त्री भृणहत्या : हूंडाह्या प्रचलित पद्धतीचा परिणाम म्हणजे स्त्रीभृणहत्या होय. मुलगी जन्माला आली म्हणजे मुलीच्या विवाह साठी भविष्यात हुंड्याची तरतूद करावी लागते. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च येईल त्यामुळे त्या मुलीचा जन्म होण्याआधीच तीची गर्भामध्ये हत्या केली जाते. मुलगा वंशाला दिवा असून मुलगा हा वृद्धपकाळातील आधार असतो तर मुलगी ही दुसत्याच्या घरचा वंश वाढवणारीअसते. अ ी देखील अनिष्ट धारणा भारतीय समाजामध्ये आजही दिसून येते. याचा परिणाम म्हणजे आजही गर्भात स्त्रीभृणहत्या केली जाते.

३) कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ : पूर्वीपासून भारतीय समाजामध्ये हुंडा पद्धती मोठया प्रमाणे प्रचलित झाली आहे. याचा परिणाम बघता हुंडयाच्या स्वरुपात रक्कम न दिल्यास नववधूला मोठ्या प्रमाणात शारीरिक आणि मानसिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागते, वधूच्या कुटुंबाकडे त्यांच्या मुलीच्या संरक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात हुंडा मागितला जातो. भारतीय समाजात आजही मोठ्या प्रमाणात हुंडाबडी सारखी समस्या आहे. महिलांवरील शारीरिक व मानसिक अत्याचारात वाढझालेली दिसून येते. हुंडाबळीसारख्या घटनांनमध्ये तरुणीची हत्या करणे, मारहाण करणे यासारखे गंभीर स्वरुपाच्या गुन्ह्याचा यात समावेश होती.

४) वैवाहिक जीवनः काळाच्या ओघात या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपले अस्तीत्व प्रस्तापित करत आहे. जबाबदारी पार पाडताना स्त्रिया पुरुषाच्या बरोबरीने समाजामध्ये वावरत आहे. स्त्रिया सक्षमीकरणाच्या वाटेवर जात असताना त्यांना घरातील कौटुंबिक जबाबदाऱ्या देखील पार पाडाव्या लागत आहे. परंतु या जबाबदारी पार

ISSN : 2278-9308
February 2024

पाडत असताना त्याचे य ा समाजामध्ये सं ाय बळावतो व त्यातून घरामध्ये विविध प्रकारचा कलह निर्माण होऊन त्यातून महिलांना शारीरिक व मानसिक समस्याने सामोरे जावे लागते

५) शारीरिक व मानसिक समस्या : भारतीय समाजामध्ये पुरुशसत्ताक संस्कृती असल्याने कुटुंबामध्ये पुरुशाचेच वर्चस्व प्रस्थपित होते. असे असताना अनेक कुटुंबातील पुरुषही व्यसनाच्या आहारी गेलेले असतात. परंतु याचा कुटुंबामध्ये कोणीही जाब न विचारता याउलट पुरषामध्ये असणारे व्यासनधीनता यास घरातील स्त्रियांनाच कारणीभूत ठरले ठरवले जाते. यातून व्यसनामुळे कुटुंब उध्वस्त होतो. याचा परिणाम म्हणजे कुटुंबाजील स्त्रीला मानसीक व भारीरिक त्रासाला सामोरे जावे लागते. त्यांना कुटुंबाच्या जवाबदाऱ्या एका हाताने स्वीकाऱ्याव्या लागतात. कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या कौंटुंबिक समस्यांसाठी स्त्रियांना जवाबदार धरले जाते. पुरुशांना कोणतेही प्रकारचा दोश देण्यात येत आहे.

६) अपत्य न होणे : भारतीय समाजामध्ये एखाद्या स्त्रिला मुलगा होत नसेल तर त्यासाठी स्त्रिलाच जवाबदार धरले जाते. पती– पत्नी यांच्यापैकी कोणामध्ये दोष आहे, हे लक्षात न घेता सर्व कलंक हा स्त्रियांनाच लावला जातो. समाजाकडून अशा स्त्रियांना वांझ म्हणून त्यांना समाजामध्ये हिनतेची वागणूक दिली जाते. याचा परिणाम बघता अशा स्त्रियांना कुटुंबाकडूनच शारीरिक मानसिक जाचाला सामोरे जावे लागते.

७) आरोग्यविषयक समस्याःभारताला स्वातंत्र्याला 75 वर्ष पूर्ण झालेली आहे. भारतामध्ये आधुनिकतेचे वारे हे मोठ्या प्रमाणात वाहत आहे. तरी आजही ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांमध्ये आरोग्यविषयक जागृतीचा निर्माण झालेली नाही. ग्रामीण भागातील स्त्री आपल्या आरोग्याच्या बाबतीत निष्काळजी असतात, आपल्या आरोग्य विषय प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केल्याने त्याचा परिणाम आपल्या होणाऱ्या अपत्यावर होत असतो, त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील स्त्रियांमध्ये आरोग्याबाबत अज्ञान असल्याने त्यांना कुपोषण, अस्वच्छता यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. यातून त्यांच्यामध्ये आरोग्यविषयक सुविधांबाबत असणारे समज गैरसमज, अज्ञात दिसून येते. यातून त्यांच्यात मानसिक ताणतणाव निर्माण होतो. त्याचप्रमाणे याचा परिणाम बघता ग्रामीण भागातील स्त्रियांमध्ये रक्ताची कमतरता, कॅल्शियम, व्हिटॅमिन यांची कमतरता निर्माण होते व त्यांच्यात आरोग्य विषयक अनेक समस्या निर्माण होतात.

उपाय योजनाः

१) स्त्रियांमध्ये सामाजिक जागरूकता निर्माण करणे,

२) स्त्रियांमध्ये राजकीय नेतृत्वास चालना देणे.

३) स्त्रियांना पुरेशा प्रमाणात आरोग्य विषयक सुविधा उपलब्ध करून देणे, व आरोग्य विषयक असणाऱ्या साधनांबद्दल त्यांच्यात असणारे समज गैरसमज या बाबत त्यांच्यात प्रबोधन करावे,

४)स्त्रियांना पुरुष सत्ता समाजामध्ये अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते, त्याचप्रमाणे स्त्रियांना दारिद्रयामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. दारिद्रयाचा परिणाम मध्ये शिक्षणाचे प्रमाण, शिक्षणाच्या अपुऱ्या सुविधा ही आहे.

५) कौटुंबिक हिंसाचारातून महिलांची सुटका व्हावी यासाठी महिलांचे संरक्षण अधिनियम 2005 हा कायदा 26 ऑक्टोबर 2006 पासून लागू करण्यात आला आहे. या कायद्याबाबत महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात जागृती निर्माण करणे.

महिलांसाठी कार्य करणाऱ्या विविध महिला संघटनांची माहिती महिलांना करुन देणे, जर एखादा महिलेवर अन्याय होत असेल तर या महिला संघटनेद्वारे आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाबाबत याबाबत दाद मागण्याची जाणीव महिलांमध्ये निर्माण करणे, या महिला संघटना कशाप्रकारे महिलांसाठी कार्य करतात, याबाबत महिलांमध्ये जागृतता निर्माण करणे,

६)शासनाने हुंडा प्रतिबंधक कायदा तयार केला आहे. हा कायदा संमत केल्यानंतर हुंडा घेणे आणि देणे हे कायद्याने गुन्हा असणे याबाबत महिलांमध्ये जागृती निर्माण करणे व हुंडादेण्यास किंवा घेण्यास प्रोत्साहन देणाऱ्या व्यक्तीना पाच वर्ष कैद व 25 हजार रुपये दंडाची शिक्षा होऊ शकते. याबाबत महिलांमध्ये जागृती निर्माण करणे,

७)महिलांमध्ये स्त्री–पुरुष समानता बाबाबत जागृतता निर्माण करणे, त्याचप्रमाणे मुलींचे शिक्षणात होणारे गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी जी पुरुष भेदभाव न करता शिक्षण प्रवाहात स्त्री व पुरुष या दोघांना समान संधी देणे,

८)स्त्रियांमध्ये कुटुंबाचे अर्थार्जन करण्यासाठी त्याचप्रमाणे त्यांचे आर्थिक समस्यांवर उपाययोजना म्हणून स्त्रियांना उच्च शिक्षणात व नोकरीत मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण करून देणे.

९)महिलांमध्ये आरोग्याच्या संदर्भात जाणीव निर्माण करून देणे, यासाठी महिलांमध्ये साक्षरता वाढवणे गरजेचे आहे. कारण साक्षर झालेल्या महिला आपल्या आरोग्य बाबत जागृत होतील,
१०)पुरुषांचे व्यसनाधीनतेचा त्रास हा महिलांना मोठ्या प्रमाणात होत असतो. हा त्रास होऊ नये यासाठी शासनाने विविध कायदे तयार करून व्यसनमुक्ती सारखे कडक कायदे समाजामध्ये निर्माण करून या कायद्यांची अंमलबजावणी ही कठोररित्या झाली पाहिजे.
११)हुंडा पद्धती कशाप्रकारे चुकीची आहे हे महिलांना समजून देणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे याचा परिणाम बघता हुंडा पद्धती विषयी समाजात असणारी मानसिकता बदलण्यास स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतील असे नियोजन करणे,

सारांश : सारांशरूपाने महिलांमध्ये असणाऱ्या समस्या व उपाययोजना यावर या शोधनिबंधा द्वारे प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. शहरी भागात व ग्रामीण भागात असणाऱ्या महिलांच्या समस्या जरी थोडयाफार प्रमाणात वेगळ्या असल्या तरी पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांना दुय्यम स्थान देण्यात आल्याने कुठेतरी त्यांच्या समस्यांमध्ये साम्यता दिसून येते. यामध्ये सामाजिक समस्या, स्त्री भूणहत्या, कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ, वैवाहिक जीवन, शारीरिक व मानसिक समस्या, अपत्य न होणे, आरोग्यविषयक समस्या यासारख्या गंभीर स्वरूपाच्या समस्या दिसून येतात. या गंभीर स्वरूपाच्या समस्यांचे उच्चाटन करण्यासाठी समाजाचा एक जबाबदार नागरिक म्हणून उपाययोजनांची अमलबजावणी केली पाहिजे.

संदर्भग्रथसूची

१) देशपांडे लिमये आणि मानकर, (२००१) उदयोजकतेची मुलतत्वे, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२) देशमुख प्रभाकर (२००८), उद्योजकता विकास संकल्पना आणि व्यवहार, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
३) Ministry Of Statistics And Implementation Program & 6th Economic censes` –2014.
४) महिला उद्योजकांची मास्टर कार्ड इंडेक्स – २०१८
५) सब्रिना कोररेचक –The Indian startup ecosystem: drivers] challenges] and pillars of supports-
६) रिषभ मन्सुर– एमएसएमई निधी – भारतामधील महिला उद्योजकासाठीची ९ वी योजना
७) जागतिक बँकेचा उद्योग सर्वे :– मालकी व्यवसाय असलेल्या संस्था मधील महिला सहभाग – २०१४
८) जागतिक आर्थिक मंच – जागतिक लिंगभेद अहवाल २०१८
९) सांगळे शैलजा, (२०१८), महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक – डायमंड पब्लीकेशन्स, २०१६
१०) www-yourarticlelibrary-com
११)डॉ. वा. धो काचोळे २००५ ''भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या'' विद्या बुक पब्लिकेशनऔरंगाबाद
१२)Rani Jethmalani& P.K. Dey (1995). Dowry Deaths and Access to Justice in Kall's Yug
१३)Empowerment, Law and Dowry Deaths.
१४)India, The Dowry Prohibition Act 1961: 28 of 1961, Ministry of Law, Universal LawPublishing, 1961.

पचोरा तालुक्यातील जिनिंग व प्रेसिंग कामगारांचा शैक्षणिक स्तर व आर्थिक विकास

डॉ.मानसिंग हरचंदसिंग राजपूत
सहाय्यक.प्राध्यापक
भूगोल विभाग
सौ.र.ना.दे.कला,वाणिज्य व
भडगांव ता.भडगांव जि.जळगांव

डॉ.देवेंद्र अनंतरामजी मस्की
सहयोगी प्राध्यापक
भूगोल विभाग
सौ.र.ना.दे.कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

प्रस्तावना:—

जळगाव जिल्हा हा कापुस उत्पादक जिल्हा मानला जातो जिल्हा याच्या बहुतांश तालुक्यात प्रमुख नकदी पिक म्हणून कापुस उत्पादनास प्राधान्य दिले जाते. परिणामी त्यावरील प्रक्रिया उदयोगाची निर्मिती देखील मोठयाप्रमाणात झालेली दिसते सदर संशोधन कार्य हेतुने जळगाव जिल्ह्यातील पाचोरा तालुक्याचा विचार करण्यात आला आहे.कापसावरील प्रक्रिया उदयोग म्हणजे जिनिंग व प्रेसिंग होय. हे कार्य शारीरिक कष्टाचे मानले जात. यात कार्यरत कामगांचा उदरनिर्वाह या व्यवसायावर चालतो. परंतु त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्यात कामातील अनियमितता, आर्थिक समस्या व शैक्षणिक पात्रता नसल्याने जाणवणाऱ्या समस्या अशा सर्व घटकांचा उहापोह करण्यासाठी संशोधकाने जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायातील कार्यरत कामगांचा अभ्यास करण्याचे निश्चित केले आहे

उद्दीष्ठे:—

१)पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायाचा अभ्यास करणे.
२)पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात कार्यरत कामगारांचा शैक्षणिक स्तर तपासणे .
३)पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात कार्यरत कामगारांच्या समस्यांचा शोध घेणे.
४)पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायातील कार्यरत कामगांचा वयोगट तपासणे.
५)पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण तपासणे.

गृहतिक:—

पाचोरा तालुक्यातील जिनिंग प्रेसिंग कामगारांच्या शैक्षणिक स्तरानुसार त्यांचा आर्थिक विकास यांचा सबंध आहे.

अभ्यास क्षेत्र:—

सदर संशोधन अभ्यासाचे कार्यक्षेत्र म्हणून उत्तर महाराष्ट्रतील एक जळगाव जिल्हा व त्यातील प्रमुख कापुस उत्पादक तालुका पाचोरा विचारात घेतला असून पाचोरा तालुक्यात वर्तमानस्थिती मध्ये ०३ जिनिंग प्रेसिंग कार्यरत असुन त्या शहरापासुन १० कि.मी अंतरांच्या आत कार्यरत आहेत. पाचोरा तालुल्यात भौतीक व वाहतुक सुविधा,रेल्वे वाहतुक सुविधा सुसज्ज अशा परिस्थीतीत असल्याने सदर कार्यासाठी पाचोरा तालुक्यास अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले आहे.

संशोधन पध्दती:—

सदर कार्यासाठी आधार सामग्री, तथ्य संकलन या सोबत प्राथमिक व व्दितीय स्त्रोतांच्या आधारे माहिती गोळा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यात प्राथमिक स्त्रोत म्हणुन प्रश्नावली व प्रत्यक्ष मुलाखती मधुन माहिती गोळा करुन तिचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

तसेच दुय्यम स्त्रोत मध्ये जिनिंग प्रेसिंग चावार्षीक अहवाल तालुक्यातील उत्पन्न प्रमाण आकडेवारी च्या आधारावर माहीती गोळा करून सदर माहीतीची टक्केवारी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तक्ते व सारणी माहिती दर्शविण्यात आली आहे.

कामगार प्रश्नावली विश्लेषण:—

जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात कापसातून सरकी काढणारे, कवडी बाजुला करणारे, प्रेसिंगचे कार्य करणारे, गठन सेट करणारे असे मजुर मुख्य स्वरूपाचे कार्य करत असतात अशा कामगांराकडून प्रश्नावलीभरुन घेण्यात आली व महिती गोळा करून तिचे खालील प्रमाणे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

सारणी क्र १.१कामगारांचा शैक्षणिकस्तर व आर्थिकस्तर

अ.क्र	शैक्षणिकस्तर	संख्या		शेकडेवारी %		मासिकउत्पन्न	
		स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष
१	निरक्षर गट	०८	०५	२८.५८	४.०९	७५००	१०.५००
२	प्राथमिक	१३	५६	४६.४२	४५.९१	७५००	१०.५००
३	माध्यमिक व उच्च माध्यमिक	०७	४५	२५.००	३६.८९	७५००	१०.५००
४	उच्च शिक्षण	००	१६	००.००	१३.११	––	१५.००
	एकूण	२८	१२२	१००	१००		

संदर्भ:—मुलाखत व प्रश्नावली

विश्लेषण:—वरील सारणी वरून असे निदर्शनास येते की, निरक्षर कामगारांमध्ये स्त्री कामगार निरक्षरतेची शेकडेवारी २८.५८% असून पुरूष कामगाराची शेकडेवारी ४.०९% असुन प्राथमिक शिक्षण पुर्ण करणारे स्त्री कामगारांचे प्रमाण ४६.४२% इतके आहे तर पुरूष कामगारांचे प्रमाण ४६.४२% इतके आहे तर पुरूष कामगारांचे प्रमाण ४५.९१ % इतके आहे. तसेच माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा टप्पा गाठणारे स्त्री कामगार २५.००% आहे तर पुरूष ३६.८९% इतके आहे तसेच उच्च शिक्षण पूर्ण करणारे जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात स्त्री कामगारचे ०% प्रमाण आढळले या तुलनेत पुरूषांचे प्रमाण देखील कमी म्हणजे १३.११% इतके निदर्शनास आले.

निरिक्षण:— १)निरक्षर गटात स्त्री कामगांराचे प्रमाण अधिक आहे.
२)प्राथमिक शिक्षण पुर्ण करणारे स्त्री पुरुष कामगारांचे प्रमाण जवळपास समान आहे.
३) जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात उच्च शिक्षित कामगारामध्ये महिलांचा समावेश नाही

सारणी क्र. १.२ कामगारांच्या समस्या

अ.क्र	**समस्या**	**संख्या**	**शेकडेवारी**
१	वाहतुकसमस्या	२०	१३.३३%
२	वेतनसमस्या	३८	२५.३३%
३	रोजगारसातत्य	८१	५४.००%
४	कौटुंबिकसमस्या	११	०७.३४%
	एकुण	**१५०**	**१००%**

संदर्भ :—मुलाखत व प्रश्नावली

विश्लेषण :—

वरील सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की कामाच्या ठीकाणापर्यंतच्या प्रवासाठीच्या वाहतूक समस्येला सामोरे जाणारे कामगारांचे प्रमाण १३.३३% इतके आहेत वेतन विषयक समस्या महत्वाची मानणारे कामगारांचे प्रमाण २५.३३% आहे तसेच जिनिंग प्रेसिंग क्षेत्रातील रोजगारात सातत्याची समस्या भेडसावणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण सर्वाधिक ५४.००% इतके आहे. तर कौटुंबिक व इतर समस्या जाणवणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ०७.३४ % इतके आहे

निरिक्षण :—

१)जिनिंग प्रेसिंग क्षेत्रातील कामगारांच्या दृष्टीने या क्षेत्रात कामात सातत्य नसल्याची समस्या मोठी आहे.

२)या क्षेत्रातील कार्यरत मजुरांना आर्थिक समस्या देखील मोठया प्रमाणात भेडसावताना जाणवली.

सारणी क्र.१.३ स्त्री कामगारांचे प्रमाण

अ.क्र	स्त्री पुरुषप्रमाण	संख्या	शेकडेवारी
१	स्त्री	४१	२७.३३%
२	पुरूष	१०९	७२.६७%
	एकुण	१५०	१००%

संदर्भ :— प्रश्नावली

विश्लेषण :—

वरील सारणी वरून असे निदर्शनास येते की, जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायत संपुर्ण कामगारांच्या संख्येपैकी स्त्री कामगारांचे शेकडा प्रमाण केवळ २७.३३% इतके असुन पुरूष कामगारांचे प्रमाण हे ७२.६७% इतके आहे.

निरिक्षण :—

१)जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात स्त्री कामगारांचे प्रमाण कमी आहे.

सारणी क्र १.४ वयोगट दर्शक

अ.क्र	वयोगट	संख्या	शेकडेवारी
१	२० पेक्षा कमी	२८	१८.६६%
२	२० ते ४० वयोगट	६१	४०.६७%
३	४० ते६० वयोगट	५२	३४.६७%
४	६०पेक्षा कमी	०९	०६.००%
	एकुण	१५०	१००%

संदर्भ :—प्रश्नावली

विश्लेषण :—

वरील सारणी वरून वयोगट २० पेक्षा कमी असणाऱ्या कामगारांचे शेकडा प्रमाण १८.६६% आहे तर २० ते ४० वयोगटचे प्रमाण सर्वाधिक ४०.६७% असुन ४० ते६० वयोगटातील कार्यरतकामगांराचेप्रमाण ३४.६७%आहेतर ६०च्या वरीलकामगारांचेप्रमाण ०६.००%इतकेआहे.

निरिक्षण:— १)२० ते ४० वयोगटाचे कामगारांच प्रमाण सर्वाधिक आहे.

२)६० च्या वरील वयोगट म्हणजे ज्यांना वरिष्ठ नागरिक म्हणुन आळखले जाते ते देखील परिस्थिती अभावी या क्षेत्रात कार्यरत आहे.

३)या क्षेत्रात तरूण वयोगटाला कार्यसंधीचे प्रमाण अधिक आहे.

निष्कर्ष:—

१) जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात कार्यरत कामगारांपैकी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करणाऱ्याचे प्रमाण अधिक आहे.

२) या व्यवसायात शैक्षणिक पात्रतेला फारसे महत्व नाही, परंतु शैक्षणिक स्तराचा आर्थिक उत्पनावर प्रत्यक्ष परिणाम होतो.

३) जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात कामगारांना रोजगारात सातत्य नाही ही त्यांच्या दृष्टी नेत्यांना भेडसावणारी मोठी समस्या आहे.

४)या क्षेत्रात स्त्री कामगार संख्या फार कमी असुन त्यांना या क्षेत्रात व्यावसायीक विकासास संधी कमी आहे.

५)या व्यवसायात कार्यरत कामगार तरूण वयोगटाचे अधिक प्रमाणात आहे.

६)काही प्रमाणात का होईना परंतु जेष्ठ नागरिक या व्यवसायात कार्यरत असल्याचे दिसते.

शिफारशी :—

१) जिनिंग प्रेसिंग व्यवसायात सातत्यता येण्यासाठी शासनास्तरावर उपाय योजना कराव्यात.
२) कामगारांच्या अनुभवासोबत शैक्षणिक पात्रतेलाही महत्व दिले जावे.
३) कामगारांचा आर्थिक स्तर सुधारण्यासाठी प्रयत्न करावे.
४) कामगारांचा कार्य जोखीमेला सुरक्षा प्रदान करावी.

संदर्भ:—

१) डॉ.घारापुरेविठ्ठल., (२०१८),महाराष्ट्राचा भूगोल, पिंपळापुरे ॲण्ड. कं. पब्लीशर्स, नागपुर.
२) रसाळराजेंद्र. अ.,(२०१०), संख्यात्मक तंत्रे आणि प्रकाल कार्य, सक्सेस प्रकाशन, पुणे.
३) https://www.congnitive market research.com/cotton-ginning-machincemarket-report, report insights.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLX) 460 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकांची भूमिका

प्रविण सुभाष देसले
संशोधक
मु.पो.पिंपळगाव, ता.भडगाव
जिल्हा: जळगांव
मोबाईल:८३२९९२००९१

डॉ.बी.एस. भालेराव
मार्गदर्शक
सौ.र.ना. देशमुख कला
वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
भडगाव जि. जळगाव

प्रस्तावना:-

विसाव्या शतकात भारताने अनेक क्षेत्रात प्रगती केलेली आहे. जसे भारताने औद्योगिक, कृषी आणि सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती केलेली आहे. देशाचा विकास म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न व उत्पादनात वाढ होणे, दरडोई उत्पन्नात वाढ होणे, रोजगारात वाढ होणे व आर्थिक विषमता कमी करणे होय. भारताच्या या विकासात उद्योजकाची भूमिका फार महत्वाची मानली जाते. सुरुवातीच्या काळात उद्योजकात पुरुषांची मक्तेदारी होती; परंतु २०व्या शतकात महिला उद्योजकांची मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. आज जर विचार केला तर देशाच्या विकासासाठी महिला उद्योजकांची भूमिका फार महत्त्वाची ठरत आहे.

उद्योजकता हा शब्द फ्रेंच भाषेतील असून त्याचा अर्थ अंगीकृत करणे, स्वीकार करणे,शोधणे, बदलणे असा होतो.

महिला उद्योजकता म्हणजे महिलांनी स्थापन केलेले व संचालित केलेले उद्योग होय.

महिला उद्योजकांनी देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रावर लक्षणीय प्रभाव टाकला आहे. सध्या १५.७% दशलक्षाहून अधिक महिलांच्या मालकीचे उद्योग आहेत. त्याचप्रमाणे जागतिक उद्योजकता मॉनिटर या संस्थेने नमूद केले आहे की सुमारे ३४ देशांमध्ये ७३ दशलक्ष उद्योजक लोकांमध्ये ४० प्रतिशत महिला उद्योजक आहेत. अशा प्रकारे महिला उद्योजक देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

उद्दिष्ट्ये :-

१. महिला उद्योजकतेच्या संख्येत होणाऱ्या वाढीचा अभ्यास करणे.
२. महिला उद्योजकांच्या कार्याचा अभ्यास करणे.
३. महिला उद्योजकांच्या प्रोत्साहनासाठी शासनाच्या योजनांचा अभ्यास करणे

गृहितकृत्ये :-

१. महिला उद्योजकांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
२. महिला उद्योजकांच्या प्रोत्साहनासाठी शासन वेगवेगळया योजना राबवत आहेत.

या अभ्यास पद्धतीत दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे.

उद्योजकता म्हणजे काय?

वेगवेगळया तज्ञांनी वेगवेगळया व्याख्या केल्या आहेत.

जोसेफ शुम्पीटर:

यांच्या मते उद्योजकता ही सृजनात्मक क्रिया आहे. कोणतेही व्यवसायाचे संकलन करताना सामान्यपणे ज्या गोष्टी केल्या जात नाही अशा गोष्टी वेगवेगळया पद्धतीने करण्याच्या क्रिया उद्योजकतेमध्ये समाविष्ट होतात.

विलियम डायमंड:

यांच्या मते उद्योजकता म्हणजे नविन आर्थिक क्रिया सुरू करण्यामध्ये अनुस्यूत असलेले जोखीम स्वीकारण्याची तयारी यामुळे अपरिहार्यपणे नसले तरी उद्योजकतेमध्ये नेहमी जोखिम स्वीकारणे व निर्णय घेणे या क्रियांचा समावेश होतो.

अशा प्रकारे वेगवेगळया तज्ञांनी उद्योग उद्योजकाची व्याख्या केलेली आहे.

महिला उद्योजकता:

भारत सरकारच्या नॅशनल लेव्हल SNDING COMMITEE OF WOMEN ऑंत्रप्रनरशीप या समितीने निर्देशित केलेली व्याख्यानुसार , ज्या उद्योगात ५१% भाग भांडवल स्त्रियांकडून गुंतविण्यात आले आहे. तसेच ज्या उद्योगात निर्माण झालेल्या रोजगाराच्या संधी पैकी किमान ५० टक्के रोजगार स्त्रियांनाच देण्यात आलेले आहेत अशा उद्योगांना महिला उद्योग म्हणतात .

थोडक्यात, महिला उद्योगाचा कारभार प्रत्यक्षात एका किंवा जास्त स्त्रियांकडूनच सांभाळण्यात येतो व उद्योग व्यवसायाच्या भांडवलामध्ये स्त्रीयांचे व्यक्तीगत किंवा संयुक्त भांडवल किमान ५१% गरजेचे असते. अशा प्रकारे महिला उद्योजकांची व्याख्या केली जाते.

महिला उद्योजकांची भूमिका:-

महिला उद्योजक आणि भारतातील त्यांच्या वाढत्या उपस्थितीने देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रावर प्रभाव टाकला आहे. महिलांच्या नेतृत्वाखाली व्यवसाय अर्थव्यवस्थेला मोठी चालना मिळत आहे. भारताच्या ४३२ दशलक्ष कार्यरत वयाच्या महिला आणि १३.५ ते १५.७ दशलक्ष महिन्याच्या मालकीचे व्यवसाय आहेत, जे २२ ते २७ दशलक्ष लोकांना थेट रोजगार देत आहेत. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळत आहे.

महिला सर्व क्षेत्रात यशस्वी आणि सर्वोत्तम कामगिरी करत आहेत. अर्थातच उद्योग क्षेत्र त्याला अपवाद नाही. उद्योग क्षेत्रात जवळजवळ १४% असे उद्योग आहेत ज्यांची मालकी आणि व्यवस्थापन महिला करत आहेत. आज जागतिक पातळीवर १२६ मिलियनहून अधिक महिलांनी उद्योग सुरू केले आहेत. भारताच्या विचार केला तर आठ मिलियनहून अधिक महिला सक्रिय आहेत. भारतात महिला उद्योजकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढताना दिसत आहे. महिला उद्योजकांच्या वाढत्या संख्येमुळे जगभरात भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो. भारतामध्ये अशा खूप महिला उद्योजक आहेत ज्या त्यांच्या उद्योग क्षेत्रात सर्वोत्तम कामगिरी करत आहेत. अशा सर्वोत्तम दहा महिला उद्योजकांची माहिती पुढील प्रमाणे.

१. **फाल्गुनी नायर:-**

यांनी "नायका" या ई-कॉमर्स स्टार्टअप कंपनीची स्थापना केली. यामध्ये सौंदर्यप्रसाधने पर्सनल केअर तसेच आरोग्यविषयक प्रॉडक्ट चा समावेश होतो. सर्व उत्पादने ऑनलाइन आणि वाजवी दरामध्ये उपलब्ध करून देण्यात आली, त्यामुळे अल्पावधीतच नायका ग्राहकांच्या पसंतीस उतरली.

२. **नीरु शर्मा:-**

यांनी "इन्फीबीम"याइ कॉमर्स कंपनीची स्थापना २००७ मध्ये केली. ही कंपनी मुख्यत्वे पुस्तके इलेक्ट्रॉनिक्स आणि ऑटोमोबाईल या प्रकारचे प्रॉडक्ट्स योग्य दरात आणि घरपोच उपलब्ध करून देते, त्याचबरोबर आयपीओ फाईल करणारी इन्फीबीम ही भारतातील पहिली ई-कॉमर्स कंपनी बनली आहे.

३. **राधिका घाई अग्रवाल:-**

यांनी "शॉप क्लूझ" ही कंपनी स्थापन केली. शॉप क्लूज ही ॲमेझॉनफ्लिपकार्टप्रमाणेचएकई-कॉमर्सकंपनीआहे.

४.रिचाकर :-

यांनीस्त्रियांच्याअंतरवस्त्राशीनिगडित"झिवामी" नावाचा ब्रँड २०११ मध्ये बाजारात आणला आणि आता हा ब्रँड स्त्रियांमध्ये प्रसिद्ध असणारब्रँडपैकी एक ब्रँड बनला.

५.सबीना चोप्रा:

या "यात्रा" च्या संस्थापिका आहेत. ही भारतातील सर्वात मोठी युरोपियन ट्रॅव्हल्स कंपनी आहे.

६. सायरी चहल:-

या शेरॉझ या कंपनीच्या संस्थापिका आहेत आणि सीईओ सुद्धा आहेत. ही एक ऑनलाईन कंपनी आहे. ही महिलांना योग्य प्रकारे करिअर निवडण्यास मदत करते आणि त्यांचं आयुष्य सुखकर बनवणे या उद्देशाने स्थापन झालेली आहे .

७. श्रद्धा शर्मा:

श्रद्धा शर्मा युवर स्टोरी च्या संस्थापिका आहेत. युवर स्टोरी हे एक उद्योजकांसाठी एक मीडिया टेक्नॉलॉजी व्यासपीठ आहे. उद्योजकांना त्यांची कथा समोर मांडता यावी या उद्देशाने यु स्टोरीची सुरुवात २००८ मध्ये झाली .

८. सूची मुखर्जी :

या लाईम रोडच्या संस्थापिका आहेत. लाईमरोड ही एक ऑनलाईन फॅशन जीवनशैली मध्ये काम करणारी कंपनी आहे.

९. उपासना टाकू:

या "ईयाक पे " या कंपनीच्या संस्थापिका आणि मोबी क्विक या कंपनीच्या सहसंस्थापिका आहेत. ही कंपनी भारतातील सर्वात मोठी स्वतंत्र मोबाईल पेमेंट नेटवर्क कंपनी आहे आणि त्याचबरोबर ईयाक पे ही ऑनलाईन पेमेंट गेटवे आहे.

१०: वंदना लूथरा :

या व्ही एल सी सी हेल्थकेअर लिमिटेड च्या संस्थापिका आहेत. त्या सौंदर्य फिटनेस अन्न न्यूट्रिशन आणि त्वचेची काळजी या गोष्टींमध्ये पारंगत आहेत.अशा प्रकारे प्रत्येक क्षेत्रात महिला अग्रेसर आहेत ; म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकांना महत्वाचे स्थान मानले जाते.

महिला उद्योजकाच्या विकासासाठी महाराष्ट्र राज्य सरकारच्या योजना :-

महिला उद्योजकतेला चालना व प्रोत्साहन मिळावे यासाठी राज्य मंत्रिमंडळाने १४डिसेंबर २०१७ ला महिला उद्योजकांसाठी औद्योगिक धोरण मंजूर केले. महिला उद्योजकासाठी धोरण असणारे महाराष्ट्र राज्य हे देशातील पहिले राज्य आहे. धोरणात असे म्हटले आहे की महिला उद्योजकांना प्रकल्पाच्या भांडवलाच्या गुंतवणुकीच्या १५ %ते ३५% च्या प्रमाणात पाच टक्के पर्यंतच्या व्याजदराच्या दराने 15 लाख ते एक कोटी विशेष आर्थिक सहाय्य देण्यात आलेले आहे.

महाराष्ट्र सरकारने महिला उद्योजकांच्या विकासासाठी विशेष प्रोत्साहन योजना, कामगार कल्याण सहाय्य, बाजारपेठ विकास व विपणन सहाय्य ,समर्पित जागा निर्माण करणे, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे भूखंडाचे आरक्षण त्याचप्रमाणे उबवन केंद्र, समूह विकास केंद्र, महाराष्ट्र सूक्ष्म लघु व मध्यम उपक्रम व महिला विकास केंद्र ,समूहासाठी पायाभूत सुविधा विकास योजना यासारख्या अनेक योजना शाशन राबवित आहे.

महिला उद्योजकांसाठी केंद्र सरकारच्या योजना:-

१. अन्नपूर्णा योजना
२. मुद्रा योजना
३. प्रधानमंत्री रोजगार योजना
४. उद्योगिनी योजना

यासारख्या योजना केंद्र सरकार महिला उद्योजकाच्या विकासासाठी राबवत आहे.

महाराष्ट्र सरकार व केंद्र सरकार महिला उद्योजकांसाठी यासारख्या योजना राबवत असल्यामुळे भारतात महिला उद्योजकांच्या संख्येत वाढ होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळत आहे.

निष्कर्ष:-

आज महिला उद्योजकांची संख्या झपाटाने वाढत आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे महिला उद्योजकांच्या वाढीसाठी सरकार अनेक योजना राबवत आहे जशी स्टार्टअप योजना व महिला बचत गट योजना यासारख्या योजना मार्फत महिला उद्योजकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत.त्याचप्रमाणे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत आहे त्यामुळे आज महिला प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर आहेत. कृषी क्षेत्र असो या उद्योग क्षेत्र असो या सेवा क्षेत्र प्रत्येक क्षेत्राच्या विकासासाठी महिला उद्योजकांची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते.

संदर्भ सूची:-

१.डॉ.जोशी जयंत:उद्योजकता विकास , पिंपळापुरे &पब्लिशर्स,नागपूर.

२.वाणिज्य कोश , खंड २ प्रा.डॉ.संजय कप्तान , प्रा.जॉन्सन बोजेस, डायमंड पब्लिकेशन

३.www.womentrepreneurs.com

४.डॉ.देशमुख, प्रभाकर , उद्योजकता विकास –संकल्पना आणि व्यवहार , पिंपळापूर and पब्लिशर्स नागपूर

प्रज्ञा लोखंडे यांचे साहित्यातील दलित स्त्री आणि स्त्रीवादी जाणीवा

प्रा.ज्योती सुकदेव नन्नवरे
सौ.र.ना.देशमुख कला, वाणिज्य,व विज्ञान महाविद्यालय भडगाव ई-मेल:- nannawarejyoti@gmail.com

प्रस्तावना:-

आधुनिक मराठी कवयित्रीच्या तिसऱ्या पिढीतील प्रज्ञा लोखंडे या एक महत्त्वपूर्ण कवयित्री आहेत. कविता लिहिणे हे त्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य असले तरी, स्तंभलेख, नाटक, समीक्षा आणि संपादन या साहित्याच्या विविध क्षेत्रांमध्ये प्रज्ञा लोखंडे यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे याबरोबरच स्त्रीवादी चळवळ, साहित्य चळवळ अशा सामाजिक क्षेत्रातही त्या सातत्याने सहभागी होतात.

कवयित्री, समीक्षक, लेखिका आणि संपादक या विविध भूमिका एकाच वेळी सहजपणे पैलू शकणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे साहित्यिका आहेत. त्यांचे लेखन अतिशय प्रभावी, परिणामकारक आणि विचार प्रवर्तक आहेत. त्यांनी कविता या वांग्मय प्रकारातून वैशिष्ट्यपूर्ण लेखन केले आहे बहुजन समाजातून आलेल्या प्रज्ञा लोखंडे यांना वेळोवेळी संघर्ष करावा लागला आहे. कधी व्यक्ती म्हणून तर कधी फक्त स्त्री म्हणून आणि म्हणूनच त्यांच्या कवितेची ना स्त्रीशी, तिच्या अस्तित्वाशी, वेदनीशी अगदी सुरुवातीपासूनच जुळलेली आहे. महानगरीय संवेदन व्यक्त करणे हा त्यांच्या साहित्याचा एक विशिष्ट पैलू आहे. सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या अपरिहार्य तेथून दलित साहित्य जन्माला आले. त्यांचे प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे रूप प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या साहित्यातून व्यक्त केले आहे. त्यांची कविता स्त्रिवादी, महानगरीय आणि दलित या तीनही भूमिका समर्थपणे पेलते. प्रज्ञा लोखंडे यांची एकूण साहित्य एका स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होऊ शकेल असे सामर्थ्य त्यात आहे.

दलित स्त्रिया आजही अनेक प्रकारच्या अन्याय, अत्याचाराचा सामना करीत आहेत. त्या भयानक प्रकारच्या हिंसेच्या, मानहानीच्या बळी आहेत. दैनंदिन जीवनामध्ये, संस्थात्मक पातळयांवर व सामाजिक संरचनेच्या व्यवस्थात्मक पातळयांवर व सामाजिक संरचनेच्या व्यवस्थात्मक पातळयांवर त्यांच्या जीवनातील असमानतेची, शोषणाची, त्यांच्यावरील हिंसेची मुस्कुटदाबीची कारणे स्पष्टपणे दिसतात. तसेच या शोषणाला ऐतिहासिकता व सामाजिकता सामाजिक व्यवस्था यांची सांगड व पार्श्वभूमी आहे. अर्थात, हे सर्व असूनही, दलित स्त्रियांचा त्यांच्या जीवनातील अन्याय अत्याचाराच्या विरोधातला ठाम व प्रखर लढा हे दलित स्त्री जीवनात वैशिष्ट्य आहे, यालाही प्रदीर्घ अशी ऐतिहासिकता व सामाजिक परंपरा आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत लेखात एकूण स्त्रीवादी जाणिवांचा स्वरूप त्यांची जीवनदृष्टी त्यांची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे इथे दलित स्त्रियांची ऐतिहासिकता व सद्यस्थिती तसेच न संपणारी अनावस्था मानहानी आणि त्यांचे न संपणारी निरंतर स्वरूप व त्याविरुद्धचा त्यांचा न संपणारा प्रखर आवाज व व्यवस्थेचे भान असलेला लढा हेच परिणाम दलित स्त्रीवादी विचारांचा मुळाशी आहे. हा विचार या लेखाच्या मुख्य स्थानी आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

१) साहित्याच्या विविध अंगांची जाण असलेल्या, सामाजिक भान जपणाऱ्या आणि श्री अस्तित्वाचा, स्वातंत्र्याचा, समतेचा पुरस्कार करत लेखन करणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे या महत्त्वपूर्ण लेखिका आहेत.
२) प्रज्ञा लोखंडे यांचा भारतातील प्रगतिशील, जनवादी साहित्य चळवळीशी सातत्याचा अनुबंध जोडला गेलेला आहे.
३) स्त्रिया लाभलेल्या गुलामीतून मुक्त न होता पुरत्या बंदिस्त केलेल्या आहेत ही इथली स्त्री मुक्ती .
४) स्त्री -संघटनांमध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग होता.
५) प्रज्ञा लोखंडे यांच्या साहित्यातून दुःख, दारिद्र्य व दलित स्त्रियांचे वर्णन समजून घेणे.

विषय विवेचन:-

प्रज्ञा लोखंडे यांची पहिली ओळख म्हणजे ज्येष्ठ साहित्यिक दया पवार यांची मुलगी ही होय. आणि आता आधुनिक कवयित्रीच्या तिसऱ्या पिढीतील एका प्रतीत यश कवयित्री. वडिलांच्या अनुषंगाने चळवळीशी संबंध आला. महात्मा फुले आणि डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यास करत असतानाच समाजातील असमानता, शोषण, अभाव यांची प्रज्ञा लोखंडे यांना अस्वस्थ जाणीव झाली वडिलांच्या अलौकिक कार्यामुळे घरी येणारे लेखक, अभिनेते, कार्यकर्ते, अनेक क्षेत्रातील व्यक्ती त्यांच्या वडिलांशी होणाऱ्या चर्चा त्यामुळे लहानपणापासूनच विशिष्ट परिवर्तनवादी चळवळीचे वातावरण लाभल्यामुळे त्यांना समाजाचे भान आले शोषणाची जाणीव झाली.

वयाच्या अवघ्या 15 -16 व्या वर्षी पहिली कविता स्फुरली कोकिळा, श्री भावनांच्या घुसमतीचे प्रतीक होते. येथून लेखन प्रवासाला सुरुवात झाली शोषित, वंचित समाजाचे दुःख विशेष करून स्त्रियांचे प्रश्न सहज होणे त्यांच्या

काव्यातून प्रकट होत गेले प्रज्ञा लोखंडे यांनी वैयक्तिक आयुष्य त्यातले चढउतार याला श्रीशोषणाचे संदर्भ मानले. त्यांच्या साहित्यातून ते प्रकर्षाने मांडले आहे. पारंपारिक अर्थानं घर नावाची सुबत्ता असलेली चौकट त्यांनी मोडून टाकली त्यांच्या कवितेवर, साहित्यावर "हे लिहून नको"अशी बंधने त्या स्वीकारू शकल्या नाहीत. तसेच त्यांच्या मोठ्या सार्वजनिक जीवनावर लगाम घातला जाणे त्यांना सहन करणे शक्य नव्हते. तेव्हा प्रज्ञा लोखंडे या आपल्या नववीत शिकणाऱ्या मुलाला बरोबर घेऊन संसाराची चौकट मोडत घराबाहेर पडल्या त्यांची ही कृती समानतेची मूल्य जपणाऱ्या आणि त्यासाठी आपली लेखणी वापरणाऱ्या एका कार्यकर्तेच होती. आंबेडकरी विचार प्रणालीचा अविष्कार आहे असे त्या म्हणतात. त्यांच्या काव्य लेखनाला तर अनेक असे सूत्र आहेत. संस्कृती कारण, समाजकारण सत्ता कारण, विवाह संस्था, स्त्री -पुरुष संबंध अशी अनेक परिणाम लाभलेली त्यांची कविता स्त्री शोषणाच्या , स्त्री प्रश्नाच्या मुळाशी घाव घालते.

प्रज्ञा लोखंडे आपल्या व्यक्तिगत जीवन संघर्ष हा व्यापक श्री जीवन संघर्ष चळवळीचा एक भाग मानतात त्यात श्री श्री दलित समानता स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवणे या मूल्यांना जपण्यासाठीच वैयक्तिक आयुष्यात त्यांनी संघर्ष करून सामाजिक भान जपले परिवर्तनाचा वाटसरू'या सामाजिक बांधिलकी जपणाऱ्या पाक्षिकाचे संस्थापक संपादक अभय कांता या सामाजिक कार्यकर्त्यांशी प्रज्ञा यांनी दुसरे लग्न केले आहे आणि प्रज्ञा लोखंडे हे पूर्वाश्रमीचे नाव बदलून पुन्हा'प्रज्ञा दया पवार'हेच नाव धारण केले आहे.

गेली 65 वर्ष दलित स्त्रियांनी तथाकथित मधल्या धारेतल्या स्त्रीवादाची वाट पाहिली की, तो स्त्रीवाद दलित स्त्रियांचा देखील आहे. भारतातील सगळया स्त्री प्रश्नांच्या सोडावनुकीत त्या गेली सात दशक खंबीरपणे उभे आहेत ही वस्तुस्थिती त्यांना न्याय देऊन गेली नाही. तरीही त्या स्वतंत्र मात्र सवतासुभा मांडणार नाहीत.

परंतु भारतीय तथाकथित मधल्या धारेतला स्त्रीवाद व त्या स्त्रीवादी विचारातून त्या विचारांसाठी निर्माण झालेल्या संस्था म्हणजेच women studies यांचा आढावा घेता, तिथे सगळे प्रश्न ज्या कोणी संबळ आहेत त्यांच्याच आणखीन समजते च्या दृष्टीने संबोधले गेले आणि जेव्हा जेव्हा कुठे कुठे दलित स्त्रियांवर संशोधन झाले'किंवा जे काही झाले त्यांचे कंगोरे शासनाचे आदेश झाले म्हणून झाले आणि तेही by the way म्हणून झाले जे झाले त्यातही अनेक रिकाम्या जागा (lapes) आहेत.

दलित साहित्यांचा लोककलांच दस्तऐवजीकरण व्हावं तसंच भारतातील दलित साहित्यांच सुंसंबध्द एकत्रीकरण करावं अशी प्रज्ञा लोखंडे यांची कल्पना साकार करण्यासाठीच त्यांनी दया पवार प्रतिष्ठान यांची स्थापना केली. त्या अंतर्गत विविध उपक्रम, क्षेत्रातील कर्तबगार व्यक्तींना दया पवार यांचे नाव पुरस्कार देणे असे उपक्रम राबवले जातात. प्रज्ञा लोखंडे यांनी आपल्या काव्यातून श्री मनाचा संवेदनाचा अत्यंत सखोल पणे, चिंतनशील विचार केला आहे. त्यांच्या काव्याला समग्र वैश्विक माणुसकीच्या जाणिवेचाही स्पर्श आहे. त्यांच्या लेखना मागचे प्रमुख भूमिका ही स्त्रीवादीच आहे. परंतु पूर्वपरंपरेचा चालत आलेला दलित तत्त्वाचा वादही त्या आपल्या काव्यातून मांडतात. संपूर्ण श्री त्वचा गृहीत पारू पाला छेद देऊन दलित श्रीवादी जाणिवांना प्रज्ञा लोखंडे यांची कविता नवरचित करते.

प्रज्ञा लोखंडे यांच्या कवितेनेही स्त्रीच्या जगण्याची अस्तित्वाची घुसमट धिरगंभीरतेने व्यक्त केली आहे. तसेच शोषणावर विषमतेवर व लिंगभेदावर त्यांची कविता हल्ला चढवते. वि. वा. शिरवाडकर, प्रज्ञा लोखंडे यांच्या काव्याविषयी म्हणतात."अत्यंतिक हळवेपणा"आणि तीव्र संवेदना हे तुझ्या व्यक्तिमतत्त्वातील गुणविशेष तुझ्या काव्यात उतरले आहेत.

"आपल्यातच किती अंतस्थ कप्पे वावरत असतात.
एकमेकांना अनोळखी असल्यागत"

अशा रूपात स्वतःलाच अनोळखी कप्प्यांना परस्परांशी ओळख करून देत राहतात स्वतःचाच शोध घेत राहणारी या कवयित्री स्त्रीत्वाचा संघर्षाची पेढा आपल्या काव्यातून अत्यंत प्रखरपणे मांडतात.

दलित स्त्रिया व व्हलनरेबिलिटी (vulnerability) मॉडेल प्राथमिक देणे लक्षात घेतले तर दलित श्री ही सगळयात जास्त vulnerable आहे.vulnerable चा अर्थ आहे व असुरक्षित आणि म्हणून हजबळी पडेल अशी इथे मूलभूत तत्वे हे लक्षात घेतले पाहिजे. ते हे की दलित स्त्रियांची अगतिकता व अवहेलना इथल्या समाज व्यवस्थेतून निर्माण होणारी व ती या समाज व्यवस्थेचे स्वरूप आहे हे स्पष्ट करणे महत्त्वाचे आहे याबाबत मी एक मॉडेल बनवले Vulnerability model त्यांचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे. उदा. मग दलित स्त्रिया सगळयात जास्त कष्ट करणाऱ्या आणि सगळयात जास्त पिळवणूक होत असलेल्या आहे शारीरिक कष्ट त्यांच्या एवढे भारतीय समाजात कोणीच करत नाही.

आणि हा कष्ट करणाऱ्या दलित स्त्रियांच्या संस्थेच्या व्यक्ती रिक्त सुद्धा काही कष्ट करणाऱ्या दलित स्त्रिया आहेत ज्या नुसतेच कष्ट करत नाही तर लाभलेल्या समाज व्यवस्थेचा व मानवी अवहेलना लादलेल्या दलित श्री समूहातून येतात. त्यापैकी प्रथम लाभलेल्या अमानवी, अवहेलना असलेला व्यवसाय आहे. सफाई कामगार दलित स्त्रियांचे प्रमाण यात दलित पुरुषांपेक्षा जास्त आहे. या लाभलेपणावर सांगायचे तर या स्त्रियांच्या करण्यामध्ये कितीतरी एनजीओनी स्वतःचे नाव कमावले आणि प्रश्न गोंधळ टाकून प्रश्न नाही दिशा करून त्या स्त्रियांचे जीवन वेगळया पद्धतीने दुर्दशेने

ग्रासून टाकले. उदा. सांगायचे तर पुण्याच्या यू. एन. फंड घेणाऱ्या एनजीओनी स्वघोषित नेत्यापूर्वी पूर्णिमा चीकरमाने यांनी या स्त्रियांचा प्रश्न येथे लक्षात येते. स्त्रियांच्या मोर्चामध्ये कचरा आमच्या मालकीचा एकूणच त्या कचऱ्यातून मुक्त होऊन स्वतःला सन्मान मिळवून मानाने जगण्याच्या अनेक शक्यता नाकारून त्यांना त्यांच्यावर लाभलेल्या जीवनाबद्दल आवड निर्माण करण्याची प्रवृत्ती त्या समूहाचे नेतृत्व करणाऱ्यांनी चालवले म्हणजे वेगळया अर्थाने पाहिले तर त्याचा अर्थ नवीन लाभलेल्या म्हणायला लावणार यंत्र युगात हाताऐवजी इलेक्ट्रिक झाडूचा वापर करून त्यांना ते जे काम करतात त्यापासून मुक्त करून सन्मानाचा मार्ग अवलंबून यासाठी शिक्षण घेऊन वेगवेगळे संध्या प्राप्त करण्यात यावा याकडे त्यांचे मन न वळवतात त्या समूहातील स्त्रियांचे शक्यतोवर लक्ष कचऱ्याकडे वळणे आणि त्यापासून पैसे मिळवून आर्थिक प्रश्न तात्पुरते भागले जातात या एकाच सत्याला लक्षात ठेवून आणि त्या सत्याबद्दलचा ब्रेनवाश करून त्यांनी हे करायला लादलेली भाषा बोलायला लावणे ही त्यांना आवडते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या 65 वर्षाच्या प्रदीर्घ अनुभवानंतर एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात दलित स्त्रियांनी स्वतःचा श्रीवास्तपणाने मांडण्याची गरज व ज्ञान प्रक्रिया सुरू झाली आहे या प्रक्रियेचे वैशिष्ट्य असे की फुले आंबेडकर विचारांमधून साकारलेला मनुष्य एक मुक्ती व्यक्ती,an autonomous being याची निर्मिती करणे हे या दलित श्रीवादी जाणिवेच्या मुळाशी असलेले मुख्यतत्त्व आहे. मानवी जीवनाची ही व्यापक जाणीव त्यात सगळयाच वंचितांचा समावेश असणार आहे हे तत्व दलित स्त्रीच्या जाणिवेत व नेहमी च घडत आहे म्हणजेच दलित श्री वादी जाणीव फुले आंबेडकरी विचारांच्या जाणिवावर निर्माण होतात. म्हणजेच समाज व्यवस्थेने मूलभूत बदल हे त्यांचे उद्दिष्ट असेल. दलित श्रीवाद न ्याय समानता अशा मानवी तत्त्वावर उभा असेल. या जाणिवांची व्याप्ती सर्व शोषितांना व सगळया दुःखांना जोडणारी असते दलित स्त्रिया स्वातंत्र्यपूर्वी, स्वातंत्र्यानंतर स्वतंत्र असलेल्या होत्याच त्या वेगळया प्रकाराने आपली स्वाभिमानी तर्कशुद्ध मत मांडत असत त्या गरीब गाय कधीच नव्हत्या ती गुलामीची संकल्पना त्यांना कधी भावलीच नाही चौदाव्या शतकातील संत कवयित्री सोयराबाई, निर्मला, भागुमारीन यांना लक्षात घेतले तर त्यांची कवनं ही श्री वादी असण्यापेक्षा ती जास्त मानव मुक्तीवादी होती त्याच्या ज्या संपूर्ण समाजाची गुंतागुंत मांडतात त्याप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या काळात दलित समाज व दलित स्त्रिया दोन प्रकारचे लढे लढत होत्या. एक संपूर्ण समाजाच्या स्वातंत्र्याचा जो परकीय सत्तेविरुद्ध होता आणि त्याच वेळेला बाबासाहेबांच्या मानव मुक्तीच्या चळवळीतही सहभागी झाल्या दलित म्हणून फक्त स्वतःचे प्रश्न त्या मांडत नाही गेल्या दोन दशकांमध्ये दलित श्री प्रश्नाच्या सिद्धांतिक मांडणीमध्ये तो अस्मितेचा राजकारणाचा भाग असेल त्याला निकालात काढलं जातंय परंतु दलित चळवळ भारतामध्ये अस्मितेच्या राजकारणाच्या होकारात्मक मुद्द्यावर भर देते ती अस्मितेच्या राजकारणातील विशिष्ट तेला वाजवी माप देत नाही व अस्तित्वाच्या लढाई त सामील होऊन इतरांचे दुःख संपवण्यासाठी इतरांच्या लढ्यातील सामील झाली हा भारताचा इतिहास आहे अशा दोन लेव्हलला ती होती अशीच आहे आणि पुढे जाऊन तशीच ती असणार आहे अगदी वर उल्लेखलेल्या ऐतिहासिक तेदेखील ती तिच्यासाठी वेगळी भाषा बोलतच नाही तर ती मानव मुक्तीची भाषा बोलते तेच आहे फुले आंबेडकरी विचाराचे दलित पॅंथर चळवळीचे स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात चा मागवा घेतल्यावर असे दिसते की बोटावर मोजल्या जातील अशा काही दलित स्त्रिया शिकल्या सवरल्या त्यांचे देखील दलित शिकवलेल्या मध्यमवर्गीय पुरुषांप्रमाणे झाले आहे त्या ब्राह्मणी दुसऱ्याला कमी लेखणाऱ्या प्रवृत्ती खाली लिहू लागल्या परंतु त्या मोजक्या दलित स्त्रियांचे प्रश्न देखील ब्राह्मणीच आहे म्हणजे स्वतःचा नवरा जो त्रास देतो तो एकमेव त्रास पण तो त्रास त्या त्रासाव्यतिरिक्त व समाज व्यवस्थेचा भाग म्हणून निर्माण झालेल्या जात व्यवस्था व जात पुरुषता यांच्यामुळे येणारे शोषण यांचं भान अलीकडच्या काही मध्यमवर्गीय श्री जाणिवांमध्ये दिसत नाही.

म्हणजेच दलित स्त्रियांचा स्त्रीवाद हा शक्यतो जाती आधारित सार्वजनिक पुरुष सत्तेविरोधात आहे. बऱ्याचदा दलित पुरुषही समान शोषित म्हणून जेव्हा जेव्हा तिच्यावर हिंसा होते तेव्हा तेव्हा तिच्या दुःखात साथ देणारी पहिली व्यक्ती असते शिवराम जानबा कांबळे यांनी पहिल्यांदा स्त्रियांना देवदासी पण सोडावे यासाठी आपला ज्ञानप्रकाश या पत्रकात विनंती केली होती ज्योतिराव फुलेंपासून बाबासाहेबांनी या स्त्रियांना हे काम सोडून स्वाभिमानाने जगण्यासाठी सांगितले हे पुरुष जरा त्यांच्याबरोबर नसते तर या स्त्रिया एकट्या पडल्या असत्या अर्थात सगळयात स्त्रियांसाठी हे पुरुष लढले बाबासाहेबांनी राज्यघटनेत दिलेले हक्क व त्याची अंमलबजावणी केली आहे.

समारोपः-

आधुनिक मराठी कवयित्री मध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण काव्य लेखन करून आपला स्वतंत्र ठसा उमटवणाऱ्या प्रज्ञा लोखंडे या कवयित्री आहेत स्त्रीवादी जाणीव ही प्रमुख भूमिका असली तरी त्यांच्या काव्यातून दलित श्री ची जाणीव ही प्रमुख भूमिका असली तरी त्यांच्या काव्यात दलित जाणीव ही एकेरी न मानता आपल्या काव्यातून त्यांनी दलित श्री वादी ही संकल्पना नव्याने रुजवली आहे सन्मान जाणूक वैश्विक समग्रतेशी एकरूप होणारी कविता लिहून त्यांनी खरोखरच सामाजिक प्रारूपणाला वेगळे वळण देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भः-

ISSN : 2278-9308
February 2024

१) प्रज्ञा लोखंडे-अंतस्थ प्रस्तावना', डिंपल पब्लिकेशन, ठाणे. दुसरी आवृत्ती २००४प्र.१८
२)तत्रैव-प्र.१५
३)तत्रैव-प्र.१०
४)प्रा.रा.ग.जाधव-आधुनिक मराठी कवयित्रीची कविता, प्रतिमा प्रकाशन पुणे. प्रथम आवृत्ती १९९६ प्र.९९-१००
५) परिवर्तनाचा वाटसरू, हे पाक्षिक, मालक प्रकाशक अभय कांता नर्मदा ऑफसेट, नारायण पेठ पुणे ३० प्र.३७

निर्मला पुतूल के काव्य में नारीवाद ('अपने घर की तलाश' काव्य के संदर्भ में)

डॉ.क्रान्ति वासुदेव सोनवणे
एस.एस.एम.एम.कॉलेज, पाचोरा ७७७५०२३२३१

भारतीय इतिहास में नारी का जीवन परतंत्र में ही रहा है, हमेशा से ही वह दूसरों अधीन के रही है | बाल्यवस्था | में वह पिता के अधीन रहती है तो युवावस्था में अपने पति के अधीन और वृद्धावस्था में अपने बेटे के सहारे जीती रही | ऋग्वेद में कहा गया है की-

"पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्य महर्ति |"[१]

एक स्त्री को अपना जीवन पिता, पति और पुत्र के सहारे ही जीना पड़ता है| बचपन से लाड-दुलार से उसे बड़ा करके पिता के पसंद के लड़केसे विवाह कर पति के अनजान घर भेज दिया जाता है |

इस दुनिया में मानव ने बहुत प्रगति कर ली है | आधुनिक कहे जानेवाले मानव ने सभी क्षेत्रों में विकास कर लिया किन्तु वैचारिक दृष्टी से आज भी पुरानी रीती-रिवाजो में जकड़ा है | आज स्त्री को पुरुष के बराबर समझा जाता है | किन्तु क्या यह सच है ? स्त्री को अपने अस्तित्व के लिए आज भी संघर्ष करना पड़ रहा है | स्त्री के प्रति हमारा दृष्टिकोण आज भी नहीं बदला | आदिकाल के साहित्य से लेकर आधुनिक काल के साहित्य के माध्यम से स्त्री समस्या को सामने लाने का प्रयास साहित्यकार कर रहा है | हिंदी साहित्य की सभी विधाओं में नारी एवं नारी समस्याओं पर साहित्य सृजन किया गया है | आज महिला साहित्यकार अपनी लेखनी के माध्यम से अपनी मौजूदगी दर्ज करा रही है | अपनी लेखनी के द्वारा स्त्री के सामाजिक, पारिवारिक, मानसिक और आर्थिक स्थिती को उजागर कर रही है | वह अपनी एक अलग पहचान बनाना चाहती है | वह घर से परे अपनी जमीन तलाशती है | अपनी पहचान तलाशती है जो सिर्फ उसकी हो | ऐसी हि कवयित्रीयों में चर्चित नाम है निर्मला पुतुल |

निर्मला पुतुल का जन्म झारखंड राज्य के दुमका जिले के 'दुधनी कुरुवा' गाव के आदिवासी परिवार में हुआ | उनके पिता का नाम सिरील मुरमू और माता का नाम कांदिनी हांसदा था | निर्मला जीकी कविताओं में आदिवासी जीवन के बहु आयामों को देखा जा सकता है | साथ हीस्त्रियोंकीपीड़ा, उपेक्षा और विवशता को भी उजागर किया है | उनकी कविताएं पुरुष सत्ता का विरोध करती नजर आती है|

'अपने घर की तलाश' कविता में निर्मला जी नारी संबंधी वास्तविकता को पुरुषसत्तात्मक समाज के सम्मुख रखती हुई कहती है की,

अन्दर समेटे
पूरा का पूरा घर
मैं बिखरी हूँ पुरे घर में
पर वह घर मेरा नहीं है
बरामदे पर खेलते
बच्चे मेरे है
घर के बहार लगा नेम प्लेट
मेरे पति का है[२]

जिस घर में स्त्री अपने परिवार के सदस्यों के साथ रहती है, उनको अपना मानकर निस्वार्थ रूप से सेवा करती है फिर भी वह घर उसका नहीं | स्त्री चाहे माता-पिता के घर रहे या पति के घर रहे, परन्तु एक प्रश्न उसका पीछा करता है मेरा घर कौनसा है?

निर्मला जी की कविताओं में चित्रित स्त्री अपने घर, परिवार में अपना स्थान खोजती है | अपने अस्तित्व को तलाश करते हुए अपनी जमीन तलाशती है | पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था से निर्मला जी कहना चाहती है कि, आधुनिक युग में स्त्री को संविधान द्वारा पुरुषों के बराबर का अधिकार मिला किन्तु, उसका स्थान आज भी परिवार और समाज में द्वितीय है |

स्त्रियों की वास्तविकता बयां करते हुए निर्मला जी आगे कहती है कि,

मैं धरती नहीं
पूरी धरती होती है मेरे अंदर

पर यह नहीं होती मेरे लिए
कहीं कोई घर नहीं होता मेरा
बल्कि मैं होती हूँ स्वयं एक घर
जहाँ रहते है लोग निर्लिप्त
गर्भ से लेकर बिस्तर तक के बीच
कई-कई रूपों में ....[३]

नारी इस धरती को अपना मानती है किन्तु यह धरती उसकी नहीं है |वह जब जन्म लेती है तब उसके लिए पिता घर अपना लगता है किन्तु पिता के लिए वह पराया धन होती है| पिता के पसंद के लड़के से वह शादी करती है और उसे ही अपना सब कुछ मानती है| उसे लगता है कि वह अब अपने घर में आ गयी है| परंतु उसके नाम का उल्लेख कहीं भी नहीं होता| पति के इशारों पर वह हर कदम चलती है| बुढ़ापे में बेटे के संकेतों के अनुसार उसे चलना पड़ना है| इस तरह बचपन से लेकर बुढ़ापे तक कई-कई रूपों में स्त्री पुरुष सत्तात्मक व्यवस्था की शिकार होती है|

कवयित्री 'अपने घर की तलाश में' कविता के माध्यम से नारी जीवन की वास्तविकता को प्रकट करते हुए, कहती है –

धरती के इस छोर से उस छोर तक?
मुठ्ठी भर सवाल लिए मैं
दौड़ती- हाँफती – भागती ....
तलाश रही हूं सदियों से
निरन्तर ....
अपनी जमीन , अपना घर
अपंने होने का अर्थ !![४]

स्त्री जीवन की यह समस्या केवल आधुनिक युग से ही नहीं है, यह तो सदियों से चली आ रही है | आदिकाल से ही स्त्री को केवल चार दीवारी में ही सीमित रखा गया | उसकी इच्छा-आकांक्षाओं का दमन किया गया है |

स्त्रियों का प्रतिनिधित्व करने वाली कवयित्री निर्मला पुतुल स्त्रियों के मन उभरने वालों सवालों को कविता के माध्यम से पुरुषों के समक्ष रखती हुए कहती है-

"तन के भूगोल से परे
एक स्त्री के
मन की गाँठे खोल कर
कभी पढ़ा है तुमने
उसके भीतर का खौलता इतिहास?
पढ़ा है कभी
उसी चुप्पी की दहलीज पर बैठ
शब्दों की प्रतीक्षा में उसके चेहरे को?
उसके अन्दर वंशबीज होते
क्या तुमने कभी महसूस है
उनकी फैलाती जड़ों को अपने भीतर?
बता सकते हो तुम
एक स्त्री को स्त्री-दृष्टी से देखते
उसकी स्त्रीत्व की परिभाषा?
अगर नहीं!
तो फिर क्या जानते हो तुम
रसोई और बिस्तर के
गणित से परे
एक स्त्री के बारे में...?[५]

पुरुष ने कभी स्त्री की वेदना को जाना ही नहीं | निर्मला जी कहती है, कि पुरुष स्त्री के गर्भ में बीज तो छोड़ देता है, किन्तु गर्भवती स्त्री की वेदना को समझने का प्रयास भी कभी नहीं किया | स्त्री को सिर्फ रसोई, गृहस्थी संभालने तक ही सीमित रखा | स्त्री पुरुषों के लिए केवल भोगवस्तु रही है | स्त्री की पीड़ा को पुरुष ने कभी महसूस किया ही नहीं | यही कारण है की निर्मला जी अपनी कविताओं से आक्रोश प्रकट करते हुए प्रश्न करती है | और पुरुषों से प्रश्न के उत्तर

भी जानना चाहती है | वह प्रश्न पुछते हुए कहती है कि, तुमने कभी जाना है नारी के भीतर का खौलता इतिहास? पढ़ा है कभी घर की दहलीज पर शब्दों की प्रतीक्षा में चुप बैठी नारी के चेहरे को ? निर्मला जी पुरुषों से यह अपेक्षा करती है की आप सदियों से नारी के मन भीतर खौलते इतिहास को पहचानों | उसके अन्दर की भावनाओं को समझो |

निष्कर्षत: कहा जा सकता है की सदियों से पुरुष सत्तात्मक समाज द्वारा प्रताड़ित स्त्री पुरुष के लिए केवल भोग्या ही रही | पुरुषों ने स्त्री को कभी समझा ही नहीं | स्त्री का शोषण और उस पर अधिकार जमाने के अलावा कुछ नहीं किया | निर्मला जी कहना चाहती है कि, एक स्त्री चाहती है की पुरुष उसे समझे उसके सुख दुःख में सहभागी हो, वह भी पुरुष की तरह मानव है |

कवयित्री अपने समाजवादी चिंतन के द्वारा समाज में व्याप्त बुराईयों को दूर करना चाहती है |

सन्दर्भ :-

1. ऋग्वेद, ९, ३, १९४१.
2. निर्मला पुतुल – अपने घर की तलाश में, रमणिका फाउंडेशन, नई दिल्ली.
3. निर्मला पुतुल – अपने घर की तलाश में, रमणिका फाउंडेशन, नई दिल्ली.
4. निर्मला पुतुल – अपने घर की तलाश में, रमणिका फाउंडेशन, नई दिल्ली.
5. निर्मला पुतुल – अपने घर की तलाश में, रमणिका फाउंडेशन, नई दिल्ली.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सौ.सरस्वतीबाई धनाजी चौधरी यांचा सहभाग

प्रा.डॉ. इंदिरा अशोक लोखंडे
सहायक प्राध्यापक (इतिहास)
सौ.रजनीताई नानासाहेब देशमुख,कला, वाणिज्य व सायन्स महाविद्यालय,भडगाव

प्रा. वंदना मार्तंड पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक(इतिहास)
नुतन मराठा महाविद्यालय,जळगाव

प्रस्तावित :-

प्रस्तुत संशोधनात भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत खानदेशातील जळगाव जिल्ह्यातील महिलांनी पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून या स्वातंत्र्य चळवळीत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो. महात्मा गांधींनी ब्रिटिश सरकार विरूद्ध पुकारलेल्या स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनीही मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला होता. याचा परिपाक म्हणजे जळगाव जिल्ह्यातील फैजपूर येथील धनाजी नाना चौधरी यांच्या सहचारिणी सौ.सरस्वतीबाई यांनी ही या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग नोंदविला होता. याचाच मागोवा संशोधक म्हणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

इ. स. १९३० कायदेभंग चळवळीत सरोजिनी नायडू कमलादेवी चटोपाध्याय, कमला नेहरू, अवंतिका बाई गोखले, हंसाबेन, ऊर्मिलादेवी इ. स्त्रियांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली. म. गांधींच्या दांडीयात्रेस सरोजिनी नायडू सहभागी झाल्या होत्या. धारासणा येथील मिठागारावर झालेल्या सत्याग्रहाचे नेतृत्त्व सरोजिनी नायडू सहभागी झाल्या होत्या. धारासणा येथील मिठागारावर झालेल्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडूंनी केले होते, राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्ष झालेल्या त्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या. 'वुमेन्स लीग फॉर पीस अॅण्ड फ्रीडम या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेस कमलादेवी चटोपाध्याय यांनी सहभाग घेतला होता. त्यांनी देशातील युवाशक्ती संघटित करण्यसाठी प्रयत्न केला. हंसाबेन मेहता यांनी ऑनररी मॅजिस्ट्रेट पदाचा त्याग करून सत्याग्रह आंदोलनात भाग घेतला. जवाहरलाल नेहरू यांच्या मातोश्री स्वरूपराणी नेहरू आणि पत्नी कमला नेहरू यांनी कायदेभंगच्या चळवळीत सक्रीय भाग घेतला होता. कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरू, सुचिता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित, सरोजिनी नायडू, अरूणा असफअल्ली, उषा मेहता, जानकीदेवी बजाज, नलिनीसेन गुप्ता, रत्नमाला, राधिकादेवी, डॉ. कुमारी प्रभावती इ. भारतीय स्त्रिया तर अॅनी बेंझेट भगिनी निवेदीता, नेली सेन गुप्ता इत्यादी विदेशी स्त्रियांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले दिसून येते.

महाराष्ट्रात ही यशोदाबाई भट, प्रेमाबाई कंटक, गोदावरी पसळेकर, शांताबाई मुखर्जी यासारखे नवे लढाऊ नेतृत्व पुढे आले. नेहरूंनी वर्णन केल्याप्रमाणे गांधीजींनी समाजातील सर्व विभागांना प्रभावित केले होते, जे बुध्दिजीवी, श्रमिक, स्त्री-पुरूष, वृध्द त्यात सामील होते. गांधींजीच्या मते, 'अहिंसात्मक संघर्ष करण्यास स्त्रीच अधिक योग्य आहे. घराघरांतून स्त्रिया बाहेर पडल्याशिवाय राष्ट्रीय चळवळीला सामर्थ्य प्राप्त होणार नाही. तिला जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषां इतकेच अधिकार असले पाहिजेत.'

सविनय कायदेभंगातील सर्वात क्रांतीकारक फलश्रुती म्हणजे महाराष्ट्रातील महिला प्रबुध्द झाल्या व त्यांनी प्रशंसनीय कामगिरी करून दाखविली दास्तानेंची पत्नी वासनाई दास्ताने, ठकारांची पत्नी पार्वतीबाई ठकार, पुण्याच्या सलभामाबाई कुवळेकर यांनी भुसावळ, जळगाव, वरणगाव, एदलाबाद, चांगदेव, यावल वगैरे ठिकाणी खूप जनजागृती केली होती. जळगाव जिल्ह्यातून ५०० व्यक्तींनी कायदेभंगाच्या सत्याग्रहात भाग घेऊन कारावास पत्करला होता.[१] त्यात बऱ्याच महिलांना तुरूंगवास भोगावा लागला त्यात भगिनी आघाडीवर होत्या. त्यात जळगाव जिल्ह्यातील सौ. सरस्वतीबाई धनाजी चौधरी यांचा ही सहभाग दिसून येतो.

परीचय :-

सरस्वतीबाई धनाजी चौधरी यांचा जन्म १८९८ मध्ये झाला होता. त्यांचे शिक्षण मराठी माध्यमातून दुसऱ्या इयत्तेपर्यंत झालेले होते. त्यांचे मुळ गाव खिरोदे ता. रावेर होय. सरस्वतीबाई यांचा विवाह इ. स. १९०६ च्या सुमारास धनाजी नाना चौधरी यांच्या सोबत झाला. दादासाहेब धनाजी नाना यांना समाजसेवेची आवड उच्च शिक्षणाची अपेक्षा आणि महत्वकांक्षा, सोज्वळ, निर्लोभी आणि सुधारणावादी वृत्ती, कुतुहल वृत्ती अशा कुटूंबांच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या सरस्वतीबाई ह्या होय. दादासाहेब चौधरी यांच्या वैचारिक बैठकीत कुटूंबाचा समावेश दिसून येतो. ते आपल्या कुटूंबियांसह खादी शिक्षणासाठी विर्ले-पार्ले येथील छावणीत सहभागी झाले. आवश्यक त्या गोष्टी स्वतः आणि कुटूंबातील मंडळींनी आत्मसात केल्यावर त्यांनी पुढील कार्यक्रमांची दिशा ठरविली.[२] दादासाहेब यांच्या पत्नी सरस्वतीबाई शिकलेल्या नव्हत्या. त्यामुळे दादा सुटीत घरी आले म्हणजे स्वतः त्यांना शिकवित असे.[३]

सरस्वतीबाई जीवनागाथा :-

सरस्वतीबाई अतिशय साध्या, पतीच्या जीवनाशी अगदी एकरूप झालेल्या होत्या. त्या अधिकाऱ्याची पत्नी असा तोरा त्यांना कधी शिवला नाही. नवऱ्यापेक्षा खालच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्यांच्या बायकांशी त्या मोकळेपणाने वागत. त्यांच्या घरी शेवया पापड करण्यासाठी जात. त्यांच्या मुलींना न्हाऊ घालीत. सर्वांना या उभय पती पत्नीबद्दल कौतुक वाटे. स्त्री सुलभ दागिन्यांचाही लोभ त्यांना नव्हता. पतीला जे आवडते ते आपल्याला आवडते, हे त्यांनी आपले सूत्र ठरविले होते. स्त्रियांनी आपल्याला सद्गुणांनी भूषवावे असे त्यांना वाटे. ते दागिन्यांनी सजलेल्या स्त्रियांना 'पोळयाचा सजलेला बैल' म्हणत. त्यांचे म्हणणे असे की, 'शेवटी दागिने घालून दाखविणार कोणास ? मलाच ना ?' पण मला तर मुळीच पसंत नाहीत दागिने. मग हवेत कशाला? खिरोद्यास नानाबुवांनी म्हणजे त्यांच्या सासऱ्यांनी काही सोने दिले होते, पण दादा म्हणाले, "सोने हवे असेल तर येथे राहा आणि मी हवा असेल तर सोने येथेच ठेव.' [४] मात्र दादांनी आपले विचार हुकुमशहाप्रमाणे लादले नाहीत पटवून दिले, त्याचप्रमाणे आचरण करावयास लावले. दागिन्यांबाबतचा दृष्टिकोन त्यांनी स्विकारला होता व बाईंना न सांगताच त्यांना सोन्याच्या बांगड्या केल्या होत्या. असे दादासाहेबांचे वर्तन पाहून सरस्वतीबाईंना ही आश्चर्य वाटले होते.

सरस्वतीबाईंनी सहधर्मचारिणीची भूमिका त्यांनी कधीच सोडली नाही. त्या कधी शाळेत गेल्या नाहीत, पण दादांच्या सहवासात त्यांनी जीवनात त्यांनी जी अखंड आणि मूक साथ दिली ती अमोल होती. दादा त्याबद्दल मोठ्या अभिमानाने बोलत. ते कित्येकदा बाईंना चिडवीत. मुद्दाम चेतविण्याचा प्रयत्न करीत. पण त्या आपल्या सुत्रापासून ढळल्या नाहीत. दादांच्या व्यक्तीमत्त्वात विलीन होण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. सक्रिय सहकार्यापेक्षाही मूक सहकार्य पुष्कळदा अधिक प्रेरक असते.[५] म्हणूनच दादा पुष्कळदा ह्या बाबींचा अभिमानपूर्वक उल्लेख करीत असे.

कौटुंबिक बाबीत दादासाहेब नेहमी सरस्वतीबाईंचा सल्ला घेत. संसारात पत्नीला फार मोठे स्थान आहे असे ते मानीत. दादासाहेबांनी त्या बाबतीत सीताराम बाबूंना लिहिलेले दि. 7/6/30 चे पत्र फारच महत्त्वाचे आहे. .... स्त्रियांपाशी संसाराविषयी गोष्टी बोलू नयेत असे आपे मत दिसते. पण ते मला संमत नाही. कारण जगातल्या स्त्रिया अर्ध्यापेक्षा अधिक भाग येत आहेत. तेव्हा स्त्रियांना संसारातील वाटाघाटीत वगळणे मला श्रेयस्कर दिसत नाही. उलटपक्षी त्यांच्यावर निरनिरळया जबाबदाऱ्या टाकून त्यांच्याकडून त्या योग्य रीतीने पार पडतील अशी खबरदारी घेणे हे पुरूषवर्गाचे काम आहे..[६] केलेली दिसून येते. ' अशा शब्दात त्यांनी स्त्र कतृत्त्वाची प्रशंसा केली.

सरस्वतीबाईची संसारीक तडजोड :

दादासाहेबांनी सरकारी नोकरी सोडली. त्यांनी नुकसान भरपाई पण नाकारली, जो वडिलांच्या इस्टेटीवरचा आपला रास्त हक्क देखील बजावू इच्छीत नव्हता तो त्या गोष्टी न नाकारता तरच नवल ! इ. स. १९३७ पासून ते आपल्या वाट्याची जमीन घरीच करीत असले तरी तिच्याकडे त्यांना स्वतः फारसे लक्ष देता आले नाही.

असेंब्लीची अधिवेशने आणि नेहमीचे संस्थेचे कार्य ह्या निमित्त त्यांना बाहेरच राहावे लागे. सरस्वतीबाई संस्थेचे कार्य ह्यानिमित्त त्यांना बाहेरच राहावे लागे. सरस्वतीबाई नानाबुवांच्या साहाय्याने तिची व्यवस्था पाहात. अर्थातच त्यांचे श्रम अपुरे पडत होते. जवळचा पैसा संपला होता. सरस्वतीबाईचे दागिने देखील एकामागून एक विकावे लागले होते. सर्वाच्या दृष्टीने ही समाजसेवा महाग पडत होती. पैशांची अडचण नेहमीच असे सरस्वतीबाईंनी कधी पैशाबद्दल गोष्ट काढली आणि चिंता व्यक्त केली की, दादासाहेब हसून त्यांना म्हणत, "तुझं म्हणणं खरं आहे, पण आपण पैशाची चिंता कशाला करावी ? आपण जर चांगले कार्य करीत आहोत तर आपली काळजी देवाला असणार नाही का ?" आपल्या सहकाऱ्याजवळ बोलतांना देखील ते असेच म्हणत. "संस्थेजवळ पैसा नाही हे खरं, पण आपण आपल्या हातापायांनी जे होईल ते करीत राहू, काम नित्य चालू ठेवू." आणि नंतर ते कार्यकर्त्यांना स्मरण देत, "तुम्हाला गीतेतील श्लोक आठवतो का ? 'तेषां नित्याभियुक्तांना योगक्षेमं वहाम्यहम् !` माझा ह्या वचनावर विश्वास आहे.[७]

घरी किंवा संस्थेत पैशाची अडचण असली तरी पैशांची चिंता दादासाहेबांनी व सरस्वतीबाईंनी कधी केली नाही. 'न मागे तयाची रमा होय दासी' हे मर्म त्यांना माहित होते. दादासाहेबांच्या समाजवणीने कुणाचे फारसे समाधान होईना, एवढे मात्र खरे की त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे घटना मात्र जुळून येत आणि संस्थेला पैसाही मिळे व कामही वाढे. त्यांच्या कौटुंबिक जीवनात ही श्रध्दा शेतीच्या उत्पन्नाच्या रूपाने खरी ठरल्यासारखी वाटे.

प्रभातफेरी, ग्रामसफाई, प्रचार सभा यांच्यात दादांसोबत सरस्वतीबाईंनी बरोबरीच्या कामाने आश्रमात काम करीत होते हे पाहून इतर जोडप्यांनी ह्या कार्यात सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो. इ. स. १९३२ मध्ये त्यांनी कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतला. प्रथम त्यांना दंड झाला, पण दादासाहेब सुटून आल्यावर त्यांना अटक झाली. त्या तुरूंगात गेल्या, आश्रय तर दादांच्या घरीच होता, सरस्वतीबाईंनी ऋषिपत्नीची भूमिका चांगल्या रीतीने बजावली एवढेच सांगीतले तरी देखील त्यांच्या कार्याची कल्पना येण्यासारखी आहे.

ऋषिपत्नी :-

दादासाहेब चौधरी यांच्या जीवनातील मोठा विशेष म्हणजे सरस्वतीबाईंनी प्रत्येक बाबतीत त्यांना दिलेली साथ हा होय. पतीच्या पावलावर पाऊल टाकायचे, ही त्यांची निष्ठा. त्यांनी आपली भूमिका सर्व काळात कायम ठेवली. अंधश्रध्देपेक्षा या भूमिकेत विश्वासाचा भाग अधिक होता. नोकरी सोडण्याच्या अगोदर जो मनाचा खंबीरपणा त्यांनी दाखविला. तोच नंतरच्या ह्या काळात दाखविला. शेतीची कामे त्यांनी स्वतः केली शिवाय आश्रमीय जीवनातील सोप्या गोष्टी मुलाबाळांसह आत्मसात केल्या. घरातील वातावरण आश्रमीय राखण्याशी जबाबदारी सरस्वतीबाईंवरच होती. आपल्या पतीच्या जीवनात तात्विक त्याचप्रमाणे व्यावहारिक कोणत्याही बाबतीत विसंगती येणार नाही, अशा त्या वागल्या. स्वावलंबनाची दीक्षा शेतकरी कुटुंबातील बाईला तिच्या जन्मापासूनच मिळालेली असते, पण ह्याशिवाय आश्रमातील इतर बाबीही त्यांनी सहज पचविल्या. प्रभातफेरी, ग्रामसफाई, प्रचारसभा यांच्यात देखील सरस्वतीबाई भाग घेत. ह्या पतिपत्नीच्या बेराबरीच्या कामाने आश्रमात पतिपत्नींच्या आणखी काही जोड्या आल्या, त्यामुळे लोकांवर काही आगळाच परिणाम होई. दादांनी आपल्या कोणत्याही कामाची सुरूवात अगदी घरापासून केली. घरातली माणसे अगोदर तयार करायची, मग गावाचा आणि देशाचा विचार ! त्या दृष्टीने सरस्वतीबाईंनी त्यांची बाजू फारच भक्कम केली.[८] असेंब्लीची अधिवेशने आणि नेहमीचे संस्थेचे कार्य ह्यानिमित्त दादासाहेबांना बाहेरच राहावे लागत असे. सरस्वतीबाई नानाबुवांच्या साहाय्याने तिची व्यवस्था पाहत, अर्थातच त्यांचे श्रम अपुरे पडत होते. जवळचा पैसा संपला होता. सरस्वतीबाईंचे दागिने देखील एकामागून एक विकावे लागले होते. सर्वांच्या दृष्टीने ही समाजसेवा महाग पडत होती. इ. स. १९३२ मध्ये त्यांनी कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतला. प्रथम त्यांना दंड झाला, पण दादासाहेब सुटून आल्यावर त्यांना अटक झाली. त्या तुरूंगात गेल्या आश्रम तर दादांच्या घरीच होता. सरस्वतीबाईंनी ऋषीपत्नीची भूमिका चांगल्या रीतीने बजावली होती.

सरस्वतीबाई यांची सूतशाळा :-

दादासाहेबांनी खादी प्रचार आणि प्रसार कार्यक्रमावर भर दिला. त्यांच्या ह्या कार्यात त्यांच्या धर्मपत्नी सौ. सरस्वतीबाई व मुलींनीही सूतकताईच्या कामात सहकार्य केले आणि दादाचे घर हे 'सूतशाळा' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. यासोबत शाळेत प्रार्थना, भजन, गीता, प्रवचनही होऊ लागले, १९३१ मध्ये आपल्या घरातील सूतशाळेचे रूपांतर 'आश्रमात ' केले. खिरोदे आश्रमाची स्थापना ही या परिसराच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण घटना मानली जाते. खिरोदे येथे सुरू केलेला आश्रम खऱ्या अर्थाने 'लोकशिक्षणाचे केंद्र' बनवून दादासाहेबांनी खिरोदा आणि परिसरातील जनतेत जागृती घडवून आणण्याचे कार्य सुरू ठेवले. हा आश्रम जनतेच्या मार्गदर्शनाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचे केंद्र म्हणून चालवित असतांना आश्रमात भेटीसाठी येणारी मंडळीदेखील आश्रमाच्या परिवारात सामील होत होती. प्रभात फेरी, प्रार्थना, दळण, सफाई, सूतकताई, स्वयंपाक करणे, जेवण, खेडोपाडी जाऊन प्रचार करणे, संध्याकाळची प्रार्थना, प्रवचन असा आश्रमातला दिनक्रम खऱ्या अर्थाने सेवेचा अनुभव देणारा होता.

दादासाहेबांबरोबर, सरस्वतीबाई यांना खादी प्रचार कार्यातून लोकजागृती अपेक्षित होती, म्हणून त्यांनी खेड्यातील सामान्य लोकांच्या बैठकी, व्याख्यानांचे आयोजन करून ग्रामसेवेचे उद्दिष्ट त्यातून साध्य होऊ लागले. 'दादा आणि कुटूंबियांनी यात वाहून घेतल्यामुळे त्यांना आश्रम हेच जीवन आणि आश्रम हेच कार्य असे समीकरण झाले. त्यांची गांधी मार्गाकडे पावले वळली ती त्यांच्या अंगच्या सेवाभावाच्या जोडीस त्यांच्या असामान्य त्यागाची जोड मिळाल्यामुळे त्यांच्या जीवनाला एक प्रकारचे तेज आले.'

इ.स.१९३०-३२ सालच्या कायदेभंगाच्या आंदोलनात सहभाग घेऊन खादी विषयक ग्रामोद्योगाचे विधायक कार्यात सहभाग घेतलेला होता. तसेच सभा व मिरवणूकीत दादासाहेबांसोबत भाग घेऊन लोकजागृतीचे महान कार्य केलेले दिसून येते. ब्रिटीश सरकारने त्यांच्यावर गुन्हा दाखल केला होता. इ. स.१९३३ मध्ये जळगावच्या न्यायालयात ६ महिने सक्त मजूरीची शिक्षा व १०. दंड झाला होता. दंड भरला न गेल्यामुळे त्यांना त्याबद्दल १ महिना ज्यादा शिक्षा भोगावी लागली होती. [९]

फैजपूर अधिवेशनात सरस्वतीबाईचा सहभाग :-

इ.स.१९३६ च्या फैजपूर अधिवेशनात शंभर जाती (गहू, ज्वारी, धान्य दळण्यासाठी अधिवेशनाच्या जागी मांडली गेली होती. गावोगावच्या बाया तेथे येत आणि दळून जात. तर कधी दळण घरोघर पोहचवले जाई व तेवढे पीठ घरून दळून आणून देत असे.) फैजपूरच्या आजूबाजूच्या खेड्यातून अनेक महिला स्वयंस्फूर्तीने येत काही रोजगारीने दळत असे, पुष्कळ वेळा एक पुरुष एक स्त्री अशी देखील जाती चालवली. जाती चालविली जात होती. फैजपूर, खिरोदा, न्हावी येथील कार्यकर्त्यांच्या पत्नींनी याबाबतीत फार मोठे कार्य केले. हे सारे कार्यकर्ते सहकुटूंबच या कामास लागले होते. आपल्या घरचे 'कार्ये' समजून त्यांनी परिश्रम केले. अशा परिश्रमामध्ये सरस्वतीबाईंनी मोलाचे सहकार्य केलेले दिसून येते इ.स.१९३६ च्या फैजपूर अधिवेशनात सरस्वतीबाईनी दादासाहेबांबरोबर गावोगावी जाऊन प्रचार व प्रसार केला तसेच जवळपासच्या खेडयातून महिलांना स्वयंस्फूर्तीने ह्या अधिवेशनास अनेक सहभाग करून घेतले होते. त्यांनी गावोगावच्या बाया तेथे येत आणि दळून जात. तर कधी दळण घरोघर पोहोचवले जाई व तेवढे पीठ घरून दळून आणून दिले जाई. फैजपूरच्या आजूबाजूच्या खेड्यातून अनेक महिला स्वयंस्फूर्तीने येत काही रोजगारीने दळत असे.[१०]

वैयक्तिक सत्याग्रह व दादासाहेब :-

इ.स. १९४० च्या नोव्हेंबरात म. गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली. त्या चळवळीत दादासाहेबांनी भाग घेतला. १४ डिसेंबरला त्यांना अटक करायला आलेला पोलीस इन्स्पेक्टर शेख. योगायोगाने नाशिकला त्यांच्या हाताखाली कामाला असलेलाच होता. तो दादासाहेबाच्या वाड्यात आला. दादासाहेब बाहेर गेलेले

होते. सरस्वतीबाईंनी त्यांना ओळखले आणि दोन घास जेवून घ्या म्हणून म्हटले. त्याने आढेवेढे घेतले. पण आग्रह झाल्यामुळे तो बसला. जेवत असतांना त्याच्या डोळयांतून सारखे पाणी येत होते. दादासाहेब बाहेरून आले, 'अरे वा ! शेख, आता तुझी पाळी काय ? मागील अटकेची हकिकत त्यांना स्मरली. तो पोलीस झटपट उरकायला लागल्याचे पाहून दादासाहेब म्हणाले, 'तू निश्चितपणे जेवून घे. मी पळून जाणार नाही खास. '

नंतर त्यांनी आपली तयारी केली. मंदिरात गेले. वंदन केले, भजन म्हटले आणि व्याख्यानासाठी चावडीपुढे गेले. सत्याग्रहाचा, कार्यक्रम अतिशय शांततेने झाला. 'महात्मा गांधी की जय'. ह्या देखील घोषणा लोकांनी केल्या नाहीत. शांतता राखण्यासंबंधीची दादासाहेबांची सूचना त्यांनी अक्षरक्षः पाळली, त्यांना अटक झाली. त्या पोलीसालाच ती अधिक जाणवत होती. दादांनी ग्रामस्थांचा निरोप घेतला. दादासाहेबांना एकूण सहा महिन्यांची शिक्षा झाली होती.[११] भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढ्यात दादासाहेबांबरोबर त्याची सहचारिणी म्हणून खांद्याला खांदा लावून सौ.सरस्वतीबाई यांनी सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो.

***समारोप*:-**

अशा रीतीने दादासाहेबांनी व सरस्वतीबाईंनी आपल्या खानदेशातील जळगाव जिल्ह्यात सर्वसमभावाची भावना उदयास आणली. त्यांनी केलेल्या कार्याचा अभिमान आहे. इ.स.१९३० च्या कायदेभंगाच्या चळवळीचे वारे खेड्यापाड्यापर्यंत जाऊन पोहोचले होते. मिठाचा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, करबंदी चळवळ, दारू पिकेटींग ह्या वेगवेगळया स्वरूपात परकीय सत्तेबद्दल उठावणी होत होती आणि महात्मा गांधींच्या चळवळीचा संदेश खादीच्या रूपाने हळूहळू सर्वत्र पसरायला सुरूवात झाली होती. जळगाव जिल्ह्यातून ठिकठिकाणी जाऊन बहिष्कार-निरोधनात पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी ही भाग घेतला होता.

***संदर्भ ग्रंथ* :-**

1. पाटील भी. ना. – खानदेशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ (*१९००-१९५०*) प्रथमावृत्ती १ जून २००५ – *पृ. - २६७*

2. कुंटे भ. ग. (संपा) - स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश, महाराष्ट्र राज्य पश्चिम महाराष्ट्र, खंड १ जळगाव, प्रकाशक - कार्यकारी संपादक व सचिव दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन , बरजोरजी भरूच मार्ग, मुंबई, महात्मा गांधी रोड, मुंबई, पृ. २२०

3. चौधरी भानु - कर्मयोगी धनाजी नाना तथा दादासाहेब चौधरी जीवन आणि कार्य जनता शिक्षण मंडळ, खिरोदे, जळगाव, तृतीयावृत्ती २९ डिसें. १९९० पृ. १९

४) कित्ता, पृ. ३३-३४

५) कित्ता, पृ. ३५

६) पाटील भी. ना. - खानदेशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ (१९००-१९५०), प्राध्यापक वसाहत, पाचोरा, प्रथमावृत्ती १जून २००५ पृ. ४४४

७) चौधरी भानु - कर्मयोगी धनाजी नाना तथा दादासाहेब चौधरी जीवन आणि कार्य, जनता शिक्षण मंडळ, खिरोदे, जळगाव, तृतीयावृत्ती २९ डिसें. १९९०, पृ.१२७-१२८

८) कित्ता, पृ.८९

९) कुंटे भ. ग. (संपा) - स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश, महाराष्ट्र राज्य पश्चिम महाराष्ट्र, खंड १ (जळगाव), प्रकाशक- कार्यकारी संपादक व सचिव दर्शनिका महाराष्ट्र शासन ,बरजोरजी भरूच मार्ग, मुंबई, महात्मा गांधी रोड, मुंबई, पृ. २३१

१०) चौधरी मधुकर (संपा) - फैजपूर काँग्रेस सुवर्ण महोत्सव गौरविक,१९८७ प्रकाशक : फैजपूर काँग्रेस सुवर्ण महोत्सव समिती, फैजपूर, पृ. ६१

११) चौधरी भानु - कर्मयोगी धनाजी नाना तथा दादासाहेब चौधरी जीवन,आणि कार्य, जनता शिक्षण मंडळ, खिरोदे, जळगाव, तृतीयावृत्ती २९ डिसें.१९९०, पृ. ४१